

ZWOLSE
HISTORISCH
TIJDSCHRIFT

Dr B.J. Kam
Thorbeckegracht 38 C
8011 VN ZWOLLE
038 - 421 43 14

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

ZWOLS HISTORISCH TIJDSCHRIFT

INHOUDSOPGAVE / NUMMER EEN / JAARGANG TWEE 1985

pgn

1 VAN DE REDACTIE

ARTIKELN

- 2 Opgraving Spoelstraat -Egbert Dikken
5 De Zwolsche Stoomboot-Maatschappij
1840 - 1891 -G.G.J. Rensen

VAN DE INSTELLINGEN

- 19 De prentencollectie van het POM-Peter Paul Kerpel
20 Culturele Raad Overijssel -F.D. Zeiler

BOEKBESPREKINGEN

- 24 De wekker van de Nederlandse natie. Joan Derk van
der Capellen, 1741-1784, diverse auteurs.
27 Wil 't bezoek afscheid nemen. 100 jaar Sophia
Ziekenhuis in Zwolle, Wout Sleijster.

30 MEDEDELINGEN

- 32 TENTOONSTELLINGSAGENDA POM 1985.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift:

J. Hagedoorn, R.T. Oost (eindredacteur), mevr. I. Worm-
goor (illustratieredactrice), mevr. A. van der Wurff

Redactie Zwols Historisch Jaarboek:

J.F. Borst (eindredacteur) & P.J. Lettinga.

© Zwolse Historische Vereniging.

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/
of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopy,
microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

VAN DE REDACTIE

Evenals in 1984 kunt U in 1985 vier kwartaaluitgaven van de Zwolse Historische Vereniging verwachten.

Zoals U ziet is dit eerste nummer van de tweede jaargang in een nieuw jasje gestoken: de plattegrond van Zwolle heeft plaats gemaakt voor een gezicht op de stad. Van groter belang is het feit dat we voor een nieuwe naam hebben gekozen en wel één die recht doet aan het karakter van het blad.

Eigenlijk is de Nieuwsbrief vanaf het eerste nummer meer geweest dan een eenvoudig mededelingenblaadje voor de vereniging. Auteurs van korte artikelen wisten hun weg naar het blad te vinden. Mede door de uitgave van het themanummer over de Moderne Devotie te Zwolle, heeft de Nieuwsbrief zich de status verworven van een tijdschrift. Welnu, dan noemen we deze uitgave voortaan ook tijdschrift. Het aantal pagina's is toegenomen, zodat nu ook plaats kan worden geboden aan artikelen van wat grotere omvang.

Vanzelfsprekend hopen wij, dat de ruimere publicatiemogelijkheid de leden van de vereniging stimuleert tot het aanbieden van artikelen en artikeltjes over aspecten van de Zwolse geschiedenis.

Wij wensen U veel plezier bij het lezen van dit nummer van het Zwols Historisch Tijdschrift.

OPGRAVING SPOELSTRAAT (terrein nieuwe bibliotheek)**Egbert Dikken**

Doordat er uren voor archeologisch onderzoek als STELPOST in het project waren opgenomen, kon ik, als uitzendkracht van Randstad in de periode van 25 oktober tot en met 13 december 1984, waarnemingen doen in de bouwput van de nieuwe bibliotheek. Een en ander gebeurde in nauw overleg met de heer Van Kregten van Openbare Werken.

Ook kon een beroep worden gedaan op leden van de Archeologische Werkgem. Nederland (A.W.N.) of "toevallig" passerenden. Dat dit onderzoek niet zonder medewerking van de bouw kon plaatsvinden 1), wil ik benadrukken. Denkt U maar eens aan het even invoeren van de hulp van een dragline 2), het gebruik van verlengkabels, extra schoppen, veiligheidshelmen en bouwlampen voor 's nachts. Om de bouw niet te hinderen werd er ook 's nachts en in de week-einden gewerkt.

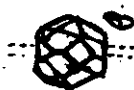
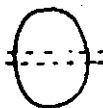
Jammer was ook nu weer, dat door voortijdige publicaties van door de GROEP gevonden gegevens, sommige personen archeologie met zelfverheerlijking verwarren. 3)

De veelheid van gebruiksvoorwerpen die in oude beerputten werd aangetroffen zal hopelijk bij de opening van de bibliotheek, begin 1986, tentoongesteld worden. Ook een publicatie van alle gegevens zal dan hopelijk klaar zijn.

Erg verrassend was dat op de laatste twee dagen van het onderzoek, bij het verdiepen van de bouwput, stortkuilen en paalgaten van een gebouw uit de achtste tot tiende eeuw konden worden ingemeten. De bewoningssporen werden aangetroffen op een niet verwachte verhoging in het terrein, liggend naast de huidige Spoelstraat. Twee vondsten uit het totaal wil ik U vast beschrijven.

Ten eerste: 26 kleine en twee grote kralen (afbeelding 1).

Waarschijnlijk een gedeelte van een rozenkrans. Doordat het koordje er nu in zat, was de volgorde te bepalen. Zes keer klein, één keer groot, tien keer klein, één keer groot, tien keer klein. De grote kralen zijn glad en iets ovaal van vorm. De kleine kralen zijn gefaceerd. Het materiaal is waarschijnlijk been of ivoor. Een afbeelding van een soortgelijk snoer

Been of ivoor

afbeelding 1

is te zien op het schilderij "Stuppacher Madonnen Bild" 4) uit ongeveer 1520. Ons snoer kan in de vijftiende eeuw geplaatst worden.

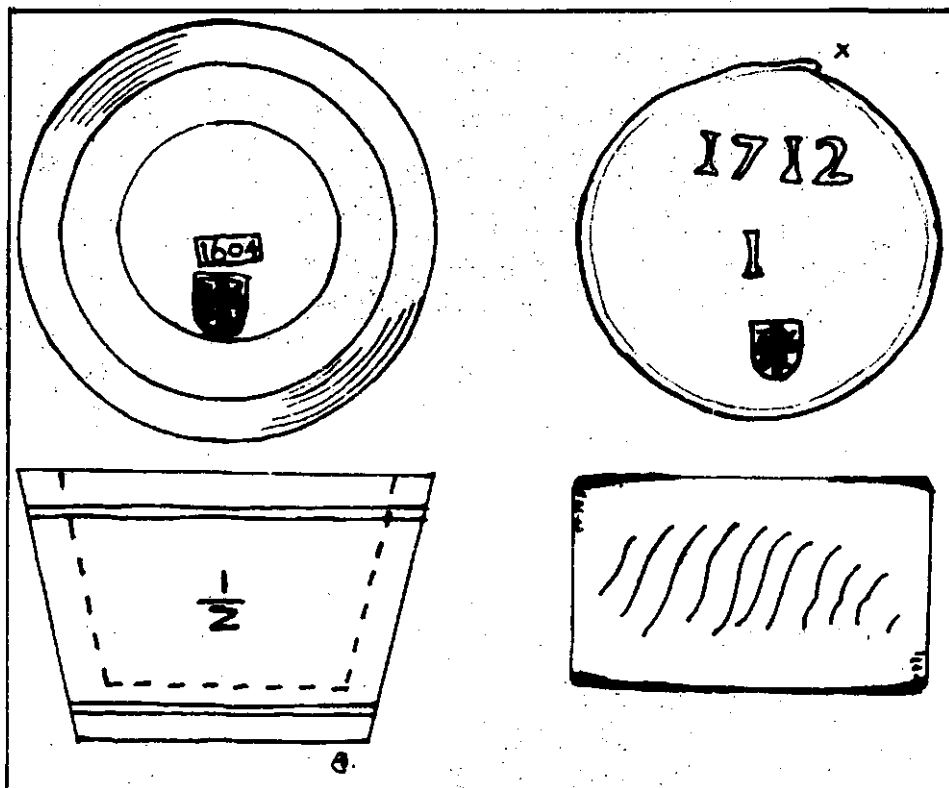
Ten tweede: een sluit- of pijlgewicht dat binnenin geijkt is met het stadswapen.

In de kwartieren de letters Z.V.O.L. en daarboven het goedkeuringsjaartal 1604. Een sluit- of pijlgewicht bestaat uit in elkaar passende kommetjes of bakjes, waarvan het buitenste, het huis, van een deksel met scharnier en sluiting is voorzien. Bij de gewichten is ieder onderdeel tweemaal zo zwaar als het kleinere dat erin past. Alleen de twee allerkleinste wegen evenveel. Daardoor is elk onderdeel even zwaar als alle onderdelen, die het bevat, samen. 5)

Het bakje (afbeelding 2) weegt ongeveer 233,1 gram. Het materiaal is waarschijnlijk brons. Naast het bakje is een al eerder door mij gevonden gewicht afgebeeld. Dit gewicht is van lood met koper bekleed. Dit weegt ongeveer 467 gram. De aanduiding I betreft Eén Zwols Pond. Op het bakje staat $\frac{1}{2}$, dus een half Zwols Pond. Vreemd is dat het boekje De oude Nederlandse maten en gewichten 6) vermeldt dat Zwolle voor het waaggewicht ongeveer 503,8 gram en het lichtgewicht pond 479,8 gram rekende. De gewichten in het Provinciaal Overijssels Museum en eventuele meldingen van lezers die dit soort gewichten in bezit hebben of er iets van weten, zullen verwerkt worden in de officiële publicatie.

Ik besluit dit stukje met de hoop uit te spreken dat de gemeente Zwolle of de Provincie in de toekomst op z'n minst meerdere projecten op de bovengenoemde manier zal laten begeleiden. Laten we eerlijk zijn: ook nu zijn weer belangrijke historische gegevens naar boven gekomen, die anders verloren waren gegaan.

Met dank aan de heren Assink, Van Beek, Bouman, Bruins, Hagedoorn, Van de Kerkhof, De Koning, Oostingh en Van Vilsteren.

Gewicht, 233,1 gram

schaal: 1:1

Gewicht 467,2 gram
x = koperoverlapping
schaal: 1:1

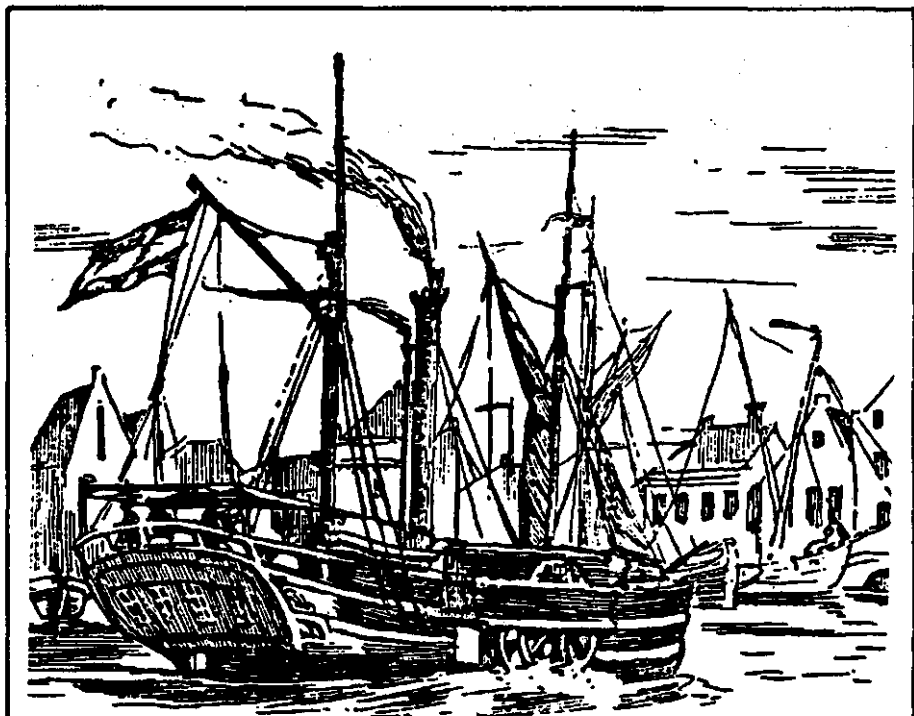
afbeelding 2

Noten.

1. Firma Schakel & Schrale, de heer Witteveen, Gemeente Zwolle, de heren De Kleine en Berends.
2. Sloopbedrijf Van de Vegte.
3. Zie Zwolsche Courant van 6 en 15 december 1984.
4. Mathis Gothardt-Neithardt, afgebeeld in Walter Dexel Das Hausgeräte Mitteleuropas, 80.
5. D.A. Wittop Koning en G.M.M. Houben, 2000 jaar gewichten in Nederland, Stelsels, ijkezen, vormen, makers, werkers, gebruik (Lochem 1980), 101 - 102.
6. J.M. Verhoef, De oude Nederlandse maten en gewichten (1983), 95.

DE ZWOLSCHE STOOMBOOT-MAATSCHAPPIJ, 1840-1891

G.G.J. Rensen

Uit:

M.G. de Boer, Geschiedenis van de Amsterdamsche Stoomvaart
(Amsterdam 1921).

"Door Zwartewaters donk're vloed,
Ten spijt van golfslag en getij,
Stroomt daar een schip met bliksemspoed
Naar 't zuiderplas, naar 't scheeprijk IJ.
Uit Overijssels kustwarand
Komt het als bode aan 't Amstelstrand."

INLEIDING

Met deze strofen begint het jubeldicht dat dominee Van Senden op 13 september 1842 in de Overijsselsche Courant publiceerde. Aanleiding vormde het in dienst stellen van de stoomboot de 'Stad Zwolle' op het lijnveer tussen Zwolle en Amsterdam. Voor het eerst in de geschiedenis was het daarmee mogelijk geworden om met een door stoom aangedreven boot van Zwolle, over het Zwarte-water en de Zuiderzee, naar 's lands hoofdstad te reizen. Men kan zich de blijdschap en nauwelijks verholten trots van de dichter dan ook wel voorstellen, te meer omdat het initiatief door een Zwolse onderneming genomen was, namelijk de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij.

De geschiedenis van het vervoerswezen is een onderwerp waarvoor in de historiografie de laatste jaren een toenemende belangstelling valt te constateren. Dat heeft reeds geleid tot een stroom van publicaties over de middelen van vervoer in het verleden, de verbeteringen in de communicatiemiddelen en de maatschappelijke betekenis ervan. In de sociaal-economische geschiedenis vraagt men zich bijvoorbeeld af welke invloed de vervoersmiddelen hadden voor de economische groei en de onderlinge communicatie en met welke snelheid de innovaties werden doorgevoerd, terwijl de industriële archeologie vooral is geïnteresseerd in de technisch-industriële en architectonische vormgeving.

Ook voor de Overijsselse geschiedschrijving heeft de belangstelling voor de geschiedenis van het vervoer reeds vruchten afgeworpen, zij het vooral in beschrijvende zin. Zo heeft G.J. Schutten enkele jaren geleden een prachtig boek geschreven over de scheepvaart in de periode vóór het stoomtijdperk, terwijl zeer recent de stoomvaart te Kampen onderwerp van studie is geweest. Over het vervoerswezen in Noordwest-Overijssel is nog niet zo lang geleden een geschiedenis verschenen. 1) Misschien dat ook het bewaard gebleven archief van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij nog eens aanleiding is voor een systematisch onderzoek naar de geschiedenis van de scheepvaart in en om Zwolle. In dit artikel wil ik enkele wetenswaardigheden over deze maatschappij presenteren.

INITIATIEF VAN ZWOLSE NOTABELEN

De Zwolsche Stoomboot-Maatschappij werd officieel opgericht op 26 augustus 1840, toen de notariële acte door notaris M.J.V. Krämer werd bezegeld. Behalve door de notaris en enkele getuigen, werd de acte door maar liefst 30 deelnemers in de nieuwe maatschappij, waarvan sommigen bovendien als gevolmachtigden voor anderen optraden. Het totaal aantal aandeelhouders dat

zich bereid verklaarde met één of meer aandelen van f 1.000,— in het ondernemingskapitaal deel te nemen, bedroeg 47. 2)

De totstandkoming van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij was een vrijwel volledig Zwolse aangelegenheid. Niet alleen was de gemeente Zwolle met vijf van de 69 aandelen één van de drie grootste aandeelhouders, maar ook waren slechts elf deelnemers buiten de stad woonachtig, tezamen goed voor niet meer dan dertien aandelen. Opvallend is dat uit de vermelde beroepen en functies van de aandeelhouders blijkt dat zij voor een groot deel behoorden tot de belangrijkste notabelen van Zwolle. Men zou verwachten, dat het kapitaal van een onderneming als deze door industriëlen of kooplieden bijeengebracht zou worden, maar dat was niet het geval. Slechts enkele aandeelhouders oefenden een beroep in de industrieel-ambachtelijke sfeer of in de handel uit (zie bijlage).

Het vermoeden rijst dat de aandeelhouders behoorden tot een kleine kring van personen die elkaar goed kenden vanwege de openbare functies die zij bekleedden of via de Zwolse sociëteit. Uit de kring van het gemeentebestuur van Zwolle nam bijvoorbeeld de burgemeester, A.J. Vos de Wael, met twee aandelen deel, maar ook nog een wethouder, twee raadsleden, de gemeente-secretaris en de gemeente-ontvanger. Ook uit de kringen van het provinciale bestuur en de rechterlijke macht kwam een aantal kapitaalverschaf-

STOOMBOOT-		VAART
TUS-		SCHEN
AMSTERDAM		en ZWOLLE.
VOORLOOPIGE DIENST-BEGELING.		
Van ZWOLLE naar AMSTERDAM ,	<i>Maandag</i> <i>Woensdag</i> en <i>Zaterdag.</i>	} 's morgens te 6 uren.
Van AMSTERDAM naar ZWOLLE ,	<i>Dingsdag</i> , <i>Donderdag</i> en <i>Zondag.</i>	} 's morgens te 8 uren.
Nadere inlichting bij de AGENTEN der Maatschappij, te <i>Zwolle</i> , D. O. VAN RIEL , <i>Hasselt</i> , M. L. TIJL , <i>Zwartsluis</i> , H. A. POPPE , <i>Amsterdam</i> , C. TAUSENT .		
Een van de eerste advertenties. Uit: Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 13 september 1842.		

fers. De niet-Zwolsche deelnemers in de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij behoorden in de meeste gevallen tot de kennissen- of familiekring van de Zwollenaren, hetgeen afgeleid mag worden uit het feit dat ze zich door de laatstgenoemden lieten vertegenwoordigen bij de oprichting. Het is dan ook waarschijnlijk dat de oproep tot deelneming in de nieuwe onderneming zich tot Zwolle beperkt heeft en dat niet is getracht om ook elders kapitaal aan te trekken.

Volgens de statuten werd het aandelenkapitaal vastgesteld op f 80.000,—, waarvan bij de oprichting dus reeds f 69.000,— bijeengebracht was. Het resterende bedrag moest binnen één jaar na de koninklijke goedkeuring aangetrokken worden. Verder werd bepaald dat om de vennootschap in werking te zetten, tenminste tien procent van het kapitaal daadwerkelijk gestort moest worden. Dit laatste werd nog eens uitdrukkelijk vastgelegd in een aanvulling op de statuten van 22 oktober 1840. 3)

Het doel van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij, waarvan de zetel te Zwolle gevestigd werd, was "het aanleggen van eene geregelde vaart met Stoomboten, voor transport van passagiers en goederen tusschen Zwolle en Amsterdam, en welke zoodanige tusschenliggende plaatsen zal aandoen, als het meest gepast zal geoordeeld worden". 4) De directie en de commissarissen werden benoemd uit de deelnemers. N.F. Gomarus en J. Jansen, elk in het hezit van vijf aandelen, werden aangesteld tot directeuren, terwijl de heren J.S. Sandberg, J.A. baron Van Fridagh, H. van Sonsbeeck, P. Bicker Caarten en G. Luttenberg als commissarissen aantraden.

HET BELANG VAN VERBETERING VAN DE VERBINDINGEN

Het laat zich niet moeilijk raden wat de belangrijkste aanleiding voor de oprichting van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij is geweest. Ten behoeve van de handel en nijverheid was het immers noodzakelijk om een snel en regelmatig contact te onderhouden met Amsterdam, niet alleen omdat het de hoofdstad van het land was, maar ook omdat het de belangrijkste zeehaven was. Reeds vanaf de 17de eeuw was Zwolle via een geregelde beurtvaart met Amsterdam verbonden, maar de zeilvaart was traag en gebrekkig en relatief gering in omvang. Het voordeel van een stoomschip was dat het behalve een grotere snelheid, vooral ook een grote regmaat in de vaartijden mogelijk maakte. 5) Zwolle, dat een belangrijke functie vervulde als doorvoerhaven in de handel met het Oostnederlandse en zelfs Duitse achterland (denk bijvoorbeeld aan

ZWOLSCHE STOOMBOOT-MAATSCHAPPIJ.

Dienstregeling voor de maanden **MEI** en **JUNIJ 1843**, met het nieuw gebouwde, voor **PASSAGIERS** en **GOEDEREN** bijzonder goed ingerigte Stoomvaartuig
DE STAD ZWOLLE.

Van AMSTERDAM naar ZWARTSLUIS, HASSELT en ZWOLLE, telken *Zondag, Woensdag en Vrijdag*, des morgens ten 8 ure.

Van ZWOLLE (te HASSELT en ZWARTSLUIS Passagiers opnemende en afkadende) naar AMSTERDAM, telken *Dingsdag, Donderdag en Zaterdag*, des morgens ten 7 ure.

Met corresponderende Diligence ondernemingen van **ZWOLLE** naar geheel **TWENTHE** en van **ZWARTSLUIS** naar **MEPPEL** en verder.

De Kauloren zijn gevestigd: te *Amsterdam* in de Nieuwe Stads Herberg aan het **Y**, en te *Zwolle* in de Nieuwe Stads Herberg aan het Zwartewater.

Nadere informatien zijn te bekomen bij de onderscheidene **AGENTEN** der Maatschappij.

Uit: Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant,
14 april 1843.

de Twentse textielindustrie), had dus alle belang bij een verbetering van de communicatiemiddelen met Amsterdam. Vandaar dat tal van politieke functionarissen, de gouverneur van Overijssel voorop, zich in de jaren dertig inspanden om de nieuwe mogelijkheden van de stoomvaart ook in Overijssel te introduceren.

In 1837 had dat reeds geleid tot de oprichting van de Rijn en IJssel Stoomboot-Maatschappij te Deventer. Deze maatschappij onderhield vanaf augustus 1838 met een zeestoomboot en een rivierstoomboot een beurtveer tussen Amsterdam en Keulen. In Kampen moesten de passagiers overstappen van de zeestoomboot op de rivierstoomboot. Ten behoeve van de reizigers uit Zwolle was een diligence-dienst tussen Zwolle en Kampen in het leven geroepen, die aansloot op de stoomboot naar Amsterdam. 6) Het succes van deze stoomboot-onderneming zal de Zwollenaren nog hebben gesterkt in de wens om een eigen, directe verbinding met de hoofdstad tot stand te brengen.

Op 12 september 1842 werd die wens gerealiseerd, toen de eerste stoomboot van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij - de 'Stad Zwolle' gedoopt - de reis naar Amsterdam aanvaardde, onder gejuich van een grote menigte die bij de Nieuwe Stadsherberg aan de Buitenkant was samengestroomd. De 'Stad Zwolle' was in 1842 gebouwd op de werf van T.A. Gleichmann te Hamburg. Het was een zogenaamde raderboot van ijzer met een clipperstevan en een platte spiegel (achterstevan). 7) De boot werd voortgestuwd door twee

grote raderen aan weerskanten van het schip, die in beweging gezet werden door een stoommachine met een vermogen van 60 pk. De snelheid waarmee het schip kon varen varieerde van zeveneneenhalve tot achteneenhalve Engelse mijl per uur (plusminus dertien km/u.). 8) Voor het geval de stoommachine haperde, beschikte de boot ook nog over twee zeilmasten, zodat de reis altijd - zij het langzamer - voortgezet kon worden. Volgens de oudste balans van de onderneming, had de stoomboot f 62.000,-- gekost, dat wil zeggen bijna evenveel als het eigen vermogen, waarvoor de gezamenlijke deelnemers ingeschreven hadden. 9)

TEGENSLAG EN REORGANISATIE

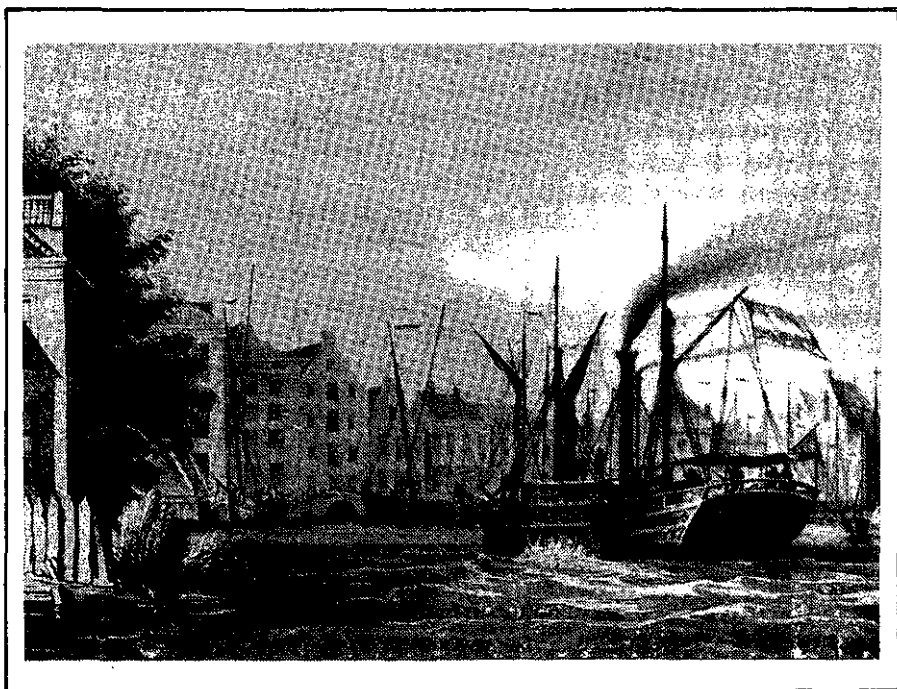
De eerste jaren zijn voor de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij niet bepaald gunstig verlopen. Welke problemen zich precies hebben voorgedaan, is niet helemaal duidelijk. Voor een deel zullen ze te maken hebben gehad met de slechte bevaarbaarheid van het Zwarte Water en het Zwolsche Diep. Door de voortdurende aanvoer van slib en zand, was de diepte van de riviermonding op sommige plaatsen zo gering, dat in droge tijden de zeeschepen er niet door konden. De stoomboot 'Stad Zwolle' bleek bij de eerste proefnemingen bovendien een grotere diepgang te hebben dan was voorzien. 10) Zeker in de eerste jaren, toen de verbetering van het Zwolsche Diep nog nauwelijks van de grond gekomen was, moet dit de regelmatige vaart van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij belemmerd hebben. Vanzelfsprekend kwam dat de resultaten van de onderneming niet ten goede.

Een probleem van andere aard was waarschijnlijk het onvoldoende functioneren van de machinerie van de stoomboot. Reeds in 1843 moesten er namelijk nieuwe stoomketels aangebracht worden, hetgeen de investeringen in de boot met nog eens bijna f 9.000,-- verhoogde. 11) Dit zal ongetwijfeld een tegenvaller geweest zijn voor de jonge maatschappij. Voor de aandeelhouders betekende dat het achterwege blijven van enig rendement van hun beleggingen en zelfs risico's voor verliezen.

Deze tegenvallers bracht een aantal aandeelhouders, waaronder de beide directeuren, ertoe zich uit de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij terug te trekken. Het eigen vermogen van de onderneming daalde daardoor zo zeer, dat op 22 mei 1844 een bijzondere algemene vergadering van aandeelhouders werd belegd, om te beslissen of de onderneming voortgezet zou worden. Het bleek mogelijk om het eigen kapitaal voort nieuwe aandeelhouders weer aan te vullen en omdat ook de vooruitzichten als gunstig bestempeld werden, werd besloten de zaak voort te zetten. Wel werden de statuten op belangrijke punten gewijzigd. De taken van de directeuren en de commissarissen werden voortaan vervuld door een uit de aandeel-

houders te benoemen bestuur van negen personen. Binnen het bestuur werden commissies ingesteld voor de financiële aangelegenheden, het personeels- en materiële beleid en de zorg voor brandstoffen en machinerie. 12)

Uit de nieuwe lijst van aandeelhouders blijkt, dat nog slechts 20 van de 47 aandeelhouders uit 1840 waren overgebleven. Er komen 21 nieuwe namen op de lijst voor, waardoor het totaal op 41 deelnemers komt. Samen hadden zij ingeschreven voor 67 aandelen van f 1.000,—. Bovenaan de lijst van aandeelhouders staat de Koning der Nederlanden, Willem II, die twee aandelen had genomen. De grootste aandeelhouder was echter met zes aandelen notaris M.J.V. Krämer, die dan ook tot president van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij benoemd werd. Dat het nieuwe bestuur van de maatschappij vertrouwen genoot, blijkt uit het feit dat de gemeente Zwolle een subsidie van f 500,— ter beschikking stelde en dat ook de broer van de Koning, Prins Frederik, drie aandelen nam. 13) Het totaal aantal aandelen van het koninklijk huis breidde zich datzelfde jaar nog uit tot tien. 14)

F.A.C. Hoffmann (onder directie van J. Plügger) Gezicht op de haven van Zwolle vanaf het Zwarte Water (lithografie), 3e kwart 19e eeuw (foto: POM).

Met de reorganisatie van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij lijken ook de resultaten te zijn verbeterd. De beurtvaart op Amsterdam verliep geregeld en voorzover uit de resultatenrekeningen kan worden afgeleid, werden de meeste jaren met een positief saldo afgesloten. 15) Uit dezelfde resultatenrekeningen blijkt eveneens dat de inkomsten van de onderneming meer uit het personenvervoer dan uit het goederenvervoer werden gehaald. Wel werd deze laatste bron van inkomsten in de jaren 50 relatief steeds belangrijker, zoals uit onderstaande tabel blijkt.

Tabel: INKOMSTEN VAN DE ZWOLSCHE STOOMBOOT-MAATSCHAPPIJ UIT HET VERVOER VAN PERSONEN EN GOEDEREN, 1844 - 1860.

	A:personen- vervoer (guldens)	B:goederen- vervoer (guldens)	totaal A + B (guldens)	B in % van het totaal
1844	13.120	2.087	15.207	13,7
1845	11.807	2.243	14.050	16,-
1846	13.012	2.070	15.082	13,7
1850	18.448	2.514	20.962	12,-
1853	27.384	5.554	32.938	16,9
1854	34.965	7.230	42.195	17,1
1855	31.689	7.096	38.785	18,3
1857	38.557	9.135	47.692	19,2
1858	38.373	9.117	47.490	19,2
1859	45.424	10.937	56.361	19,4
1860	41.759	12.081	53.840	22,4

REGELS VOOR DE OVERTOCHT

Uit het in 1844 vastgestelde reglement van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij, kunnen we ons een nadere voorstelling maken over de gang van zaken bij de beurtvaart. 16) Zo werd bepaald dat de boot altijd stipt op tijd moest vertrekken, ook als er geen passagiers of goederen aan boord waren. Onderweg naar Amsterdam mochten alleen plaatsen die gelegen waren aan het Zwarte Water worden aan-

gedaan. In 1844 had dit nog alleen betrekking op Hasselt en Genemuiden.

Aan boord van de stoomboot moest "eene voldoende, het vaartuig kundige en bekwame bemanning" aanwezig zijn. Dat betekende behalve een kapitein, enkele stuurlieden en bemanningsleden en een werktuigkundige, ook een conducteur en een hofmeester. De conducteur was belast met de handhaving van de orde aan boord, het verstrekken van de plaatsbewijzen, het bewaren van de afgegeven goederen, terwijl hij bovendien moest zorgen dat de passagiers in de juiste kajuiten of op het juiste dek terecht kwamen. De hofmeester en zijn bedienden hadden vooral te zorgen voor het ontbijt en het middagmaal, welke aan boord genuttigd konden worden. De passagiers konden bovendien verversingen bij hem kopen. Het reglement bepaalde dat de bemanning zich "bescheiden" op moest stellen tegenover de passagiers; fooien mochten niet gevorderd worden.

In de voorkajuit en op het buitendek was het aan de reizigers toegestaan om te roken "mits met een dopje op de pijp". Een passagier mocht 20 kilo aan bagage vrij vervoeren, maar als hij ook nog zijn paard en rijtuig mee aan boord wilde nemen, dan moest daarvoor extra betaald worden. Als er ondanks al deze strikte bepalingen na afloop van de reis toch nog klachten waren, dan konden de reizigers deze kwijt in een klachtenboek, dat tenminste eens per maand aan de burgemeesters van Zwolle en Amsterdam moest worden voorgelegd.

Om mee te kunnen reizen, was het noodzakelijk om van te voren bij de agentschappen van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij een plaatsbewijs te kopen. Er waren twee klassen: voor de eerste kajuit bedroeg de prijs van een reis van Zwolle naar Amsterdam f 4,75 en voor de tweede kajuit f 3,25. Naar Hasselt kostten de kaartjes respectievelijk f 0,60 en f 0,50 en naar Genemuiden f 0,85 en f 0,75. Arme reizigers, die een bewijs van onvermogen konden overleggen, konden met de boot meevaren, op voorwaarde dat ze op het voordek plaatsnamen en tegen betaling van het vrachttarief; in ieder geval niet op een plaats die ook voor de eerste en tweede klas-reizigers bestemd was.

GROEI VAN DE ONDERNEMING

De goede resultaten waren aanleiding om de stoombootdiensten uit te breiden. In 1852 werd er daarom een tweede stoomboot gekocht en in de vaart tussen Zwolle en Amsterdam gebracht. In plaats van om de andere dag, kon men nu iedere dag vanuit Zwolle naar Amsterdam reizen. De Zwolsche Stoomboot-Maatschappij verwierf daardoor een nog belangrijker positie in het vervoer van passagiers en goe-

deren naar 's lands hoofdstad. In datzelfde jaar verkreeg de onderneming ook een concessie om tussen Zwartsluis en Groningen een diligence-dienst te openen. 17)

In de jaren 60 van de vorige eeuw, brak de stoomvaart definitief door en werd de zeilvaart voorgoed verdrongen. 18) In 1861 kreeg de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij concurrentie van een andere maatschappij die eveneens een dienst tussen Zwolle en Amsterdam opende. Volgens het gemeenteverslag van Zwolle, leidde dat in 1862 tot "een overdreven mededinging", hetgeen ertoe leidde dat de concurrerende onderneming reeds een jaar later haar terrein naar de lijn Harlingen - Amsterdam verlegde. Ondanks het feit dat in de volgende jaren nog meer mededingers een concessie verkregen om tussen Zwolle en Amsterdam met een geregelde stoomboot te varen, lijkt dat de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij niet echt te hebben gedeerd. De zaken werden steeds meer uitgebreid. Zo werd in aansluiting op de dienst op Amsterdam tevens een stoombootdienst op Meppel geopend (in 1870) en één op Deventer (plm. 1880). In 1865 verkreeg de onderneming een concessie om de diligencedienst naar Twenthe te regelen.

Met één van haar mededingers, de Fa. W. Meeter & Cie., kwam het in 1877 tot een conflict over de vertrektijden. De Zwolsche Stoomboot-Maatschappij diende bij het gemeentebestuur een klacht in wegens het feit dat genoemde firma de vertrektijden van haar boot liet samenvallen met die van de Zwolsche. Het conflict werd uiteindelijk door Gedeputeerde Staten van Overijssel beslist door de vertrektijden zo vast te stellen dat er voldoende tijd tussen het vertrek van de boten van de beide firma's gelegen was. Overigens ging de firma Meeter & C. in 1878 failliet, zodat de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij opnieuw een concurrent overleefd had.

ONDERGANG

In de jaren 80 van de vorige eeuw, schijnt het met de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij echter ook niet meer zo florissant te gaan. Over de oorzaak van de teruggang kan ik slechts gissen, maar wellicht heeft de voltooiing van het landelijke spoorwegnet in deze periode voor een toenemende concurrentie gezorgd. Misschien is ook de geleidelijke verschuiving van de handel van Amsterdam naar Rotterdam een reden geweest. Tot overmaat van ramp werd begin 1891 nog één van de boten, de 'Stad Kampen' op de Zuiderzee vernield. 18)

De aandeelhouders van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij besloten daarom in 1891 de onderneming te liquideren. Ze bleek niet meer in staat om aan al haar betalingsverplichtingen te voldoen, hetgeen ertoe leidde dat de Keulse steenkolenhandelaar J. Balthazar

op 2 oktober van dat jaar bij de arrondissementsrechtbank te Zwolle het faillissement van de onderneming aanvraag. Reeds één dag later werd het faillissement door de rechtbank uitgesproken. 20

De schuldoischers in het faillissement van de naamlooze vennootschap „de Zwolsche (Rader) Stoomboot-Maatschappij in likwidatie" worden opgeroepen om de rekening en verantwoording aan te hooren, welke op Maandag den 13 Februari 1893, des namiddags te half twee uur, op het Paleis van Justitie te Zwolle ten overstaan van den Hoer Rechter-Commissaris zal worden afgelegd door

den Curator,
G. P. VROOM.

Het einde van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij.

Uit: Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant,
8 februari 1893.

Uit de stukken die bewaard zijn gebleven, blijkt dat er behalve de preferente nog 40 concurrente schuldeisers waren, die tesa- men voor bijna f 16.500,— aan vorderingen hadden. Met een vor- dering van f 9.700,— was J. Kalff te Zwolle, die de onderneming in 1887 een hypotheeklening had verstrekt de grootste schuld- eiser. Overigens was op die hypothecaire lening reeds een belang- rijk deel terugbetaald, want de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij had zoals uit de stukken van het faillissement blijkt, kans ge- zien om kort voor de faillietverklaring haar belangrijkste bezit- tingen te gelde te maken. De drie nog resterende stoomboten, het gebouw van de smederij, het kolenpakhuis, de agentuurlokalen te Hasselt en Zwartsluis, het wachtlokaal met steiger aan de Willems- vaart en de aanlegsteiger aan de Buitenkant hadden gezamenlijk f 13.385,— opgebracht, welk bedrag rechtstreeks was gestort op de rekening van J. Kalff. Dit geld bleef dan ook buiten de op- brengst van de boedelverkoop.

De boedelverkoop van de resterende bezittingen, namelijk de twee agentuurlokalen te Amsterdam en Zwolle en de gereedschappen en de inventaris van de smederij, bracht slechts f 1.134,07 op, waardoor er na voldoening van de preferente schulden slechts 12% van het totaal aan vorderingen aan de concurrente schuldeisers kon worden overhandigd. Daarvoor moesten ze nog wel tot februari 1893 wachten.

Met de verdeling van de opbrengsten van de boedelverkoop, eindigde de geschiedenis van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij. De spullen werden overgenomen door C. Bosman, die ze op zijn beurt in 1896 weer doorverkocht aan Verschure & Co.'s Algemeene Binnenlandse Scheepvaart-Maatschappij te Amsterdam. 21) Ondanks dit wat roemloze einde, heeft de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij in de ruim halve eeuw van haar bestaan, onbetwist een grote bijdrage geleverd aan de verbetering van het vervoerswezen in Zwolle en de communicatie van deze plaats met andere delen van het land en de provincie.

HET ARCHIEF

Het archief van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij is onlangs op enigszins onverwachte wijze in het bezit gekomen van het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle. De stukken bleken namelijk deel uit te maken van het overgedragen archief van de arrondissementsrechtbank te Zwolle, waarin ze door het faillissement waren terechtgekomen. Vanwege de omvang en de bijzondere betekenis ervan, is het archief van de onderneming - hoewel niet geheel volgens de regels - uit het bestand van de arrondissementsrechtbank gelicht en apart toegankelijk gemaakt. 22)

De inhoud van het archief bestaat uit:

- °° de notulen van de vergaderingen van het bestuur van de onderneming over de periode 1847 - 1884;
- °° zes delen registers van uitgegane brieven over de periode 1872 - 1884 en
- °° verschillende stukken betreffende de financiële verantwoording, onder andere balansen, verlies- en winstrekeningen, rekeningen-courant van de reservekas en de rekeningen betreffende de apart geadministreerde aandelen van het koninklijk huis. Deze financiële stukken, soms zeer fraai van opmaak en zeer groot van omvang, beslaan globaal de periode 1844 - 1871, al zijn er belangrijke lacunes. Ze hadden veel geleden van de tand des tijds, maar ze zijn na een grondige restauratie nu zonder problemen te raadplegen.

Behalve in dit archief bevindt zich natuurlijk ook in andere archieven nog informatie over de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij. Te denken valt daarbij onder andere aan het archief van het Provinciaal Bestuur van Overijssel na 1813 (aanwezig in het Rijksarchief) en aan het archief van het Gemeentebestuur van Zwolle (aanwezig bij de Gemeentelijke Archiefdienst).

NOTEN.

- 1 G.J. Schutten, Varen waar geen water is. Reconstructie van een verdwenen wereld. Geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300 tot 1930 (Hengelo, 1981); H.W. van der Hoven, 'Geschiedenis van de stoomvaart op Kampen' in Kamper Almanak (1981/82) 241-274, (1982/83) 231-266, (1983/84) 205-246; J.H.S.M. Veen, Van tram, boot en bus. De geschiedenis van het streekvervoer in het noordwesten van Overijssel (Kampen z.j.). Het meest uitvoerige werk over de Zwolse scheepvaart tot nu toe is: Ph.H. Trooster, 750 jaar Zwolsen, Zwollenaren en hun scheepvaart. Ach lieve tijd 18 (Zwolle 1981).
- 2 De notariële acte is te vinden in: Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle (GAZ), Notariële Archieven (NA) OO1, nr.749, actenr. 6065. Het aantal aandelen van de deelnemers is vermeld in: Statuten der Zwolsche Stoomboot-Maatschappij (Zwolle 1841) (aanwezig in GAZ).
- 3 GAZ, NA OO1, nr.749, actenr.6105.
- 4 Statuten, art.2 en art.44.
- 5 I.J. Brugmans, Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940 ('s Gravenhage 1961) 101.
- 6 Van der Hoven, 253-263.
- 7 J.W. Lodder, Nederlandse Raderboten 1823-1955 (Alkmaar z.j.) 18.
- 8 Overijsselsche Courant, 13 september 1842, 3.
- 9 Balans per 31 december 1850, Rijksarchief in de provincie Overijssel (RAO), Archief Zwolsche Stoomboot-Maatschappij, nr.15.
- 10 Overijsselsche Courant, 5 augustus 1842, 3.
- 11 Balans per 31 december 1850, zie noot 9.
- 12 Statuten, reglementen en vrachtlijsten der Zwolsche Stoomboot-Maatschappij (Zwolle 1844) (aanwezig in GAZ).
- 13 Overijsselsche Courant, 18 oktober 1844, 1.
- 14 Balans per 31 december 1850, zie noot 9.
- 15 RAO, Archief Zwolsche Stoomboot-Maatschappij, Resultaten en verantwoordingen 1844-1860, nrs. 14-16.
- 16 Statuten, reglementen en vrachtlijsten.
- 17 De hier vermelde en nog volgende gegevens over de ontwikkeling van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij zijn gebaseerd op de gegevens uit de jaarlijkse Gemeenteverslagen van Zwolle (aanwezig in GAZ en RAO).

18 Brugmans, 98-99.

19 W.A. Elberts, Historische wandelingen in en om Zwolle (bewerkt door mr. C.W. van der Pot Bz., Zwolle 1910) 100.

20 RAO, Archief van de arrondissementsrechtbank Zwolle, dossiers faillissementen, stukken betreffende het faillissement der Zwolsche Stoomboot-Maatschappij, doos 46.

21 Lodder, 18.

22 De inventaris van het archief is op te vragen onder nummer 302. De totale omvang ervan beslaat ongeveer 0,75 meter.

BIJLAGE: AANDEELHOUDERS IN DE ZWOLSCHE STOOMBOOT-MAATSCHAPPIJ (1840)

NAAM	BEROEP OF FUNCTIE	WOONPLAATS	AANTAL AANDELEN
01 Stad Zwolle	--	--	5
02 A.J. Vos de Wael	burgemeester van Zwolle/ buitengew.lid Staten-Generaal	Zwolle	2
03 C.W. Schlingemann	wethouder stad Zwolle	Zwolle	1
04 N.F. Gomarus	raadslid stad Zwolle	Zwolle	5
05 jhr. R. Sandberg	raadslid stad Zwolle/ lid Prov. Staten Overijssel	Zwolle	1
06 G. Luttenberg	secretaris stad Zwolle	Zwolle	1
07 mr. W. Tobias	ontvanger stad Zwolle	Zwolle	1
08 J.A. van Fridagh	lid Ged. Staten Overijssel	Zwolle	2
09 mr. J.S. van Naamen van Eemnes	lid Prov. Staten Overijssel	Zwolle	1
10 mr. J.A. Sandberg	lid Ged. Staten Overijssel	Zwolle	2
11 mr. P. Bicker Caarten	prov.inspecteur der belastingen in Overijssel	Zwolle	1
12 mr. I.J.H. de Bruyn	procureur prov. gerechtshof	Zwolle	1
13 mr. F.P.A. Heerkens	pres. arr.rechtbank Zwolle	Zwolle	1
14 mr. A.W. van Pallandt van Beerse	lid Eerste Kamer/president prov. gerechtshof	Zwolle	2
15 mr. H. van Sonsbeeck	raadsheer prov. gerechtshof	Zwolle	2
16 mr. F.W.A.J. van Lamweerde	lid Ridderschap van Overijssel	Zwolle	2
17 mr. M.L. Tijl	procureur prov. gerechtshof	Hasselt	1
18 mr. G.T.J. Wicherlink	raadsheer prov. gerechtshof	Zwolle	1
19 G.C.F. Coninck Westenberg	aspirant-notaris te Zwolle	Zwolle	1
20 mr. F.C. Queysen	oud-president rechtbank Almelo	Zwolle	2
21 freule A.M. Bentinck	rentenierse	Zwolle	1
22 J.H. de Bruyn	gepensioneerd kolonel	Zwolle	1
23 mr. C.J. van Bommel van Trompenburg	rentenier	's Graveland	1

24	mej. J.C.M. Poppe	rentenierse	Dalfsen	1
25	R. van Prehn	rentenier	Zwolle	1
26	H.J. Buysman	fabrikant	Zwolle	1
27	Fa. Doyer & Pruimers	wijnhandelaren	Zwolle	1
28	H. van Holten	koopman	Zwolle	1
29	J.I. Poppe	koopman	Hazelunne (Hann.)	1
30	H.F.M. van Cleef	particulier	Amsterdam	2
31	J. Barneveld	bakker	Zwolle	1
32	A. Buysman	schilder/koopman	Zwolle	1
33	J. Jansen	koopman	Zwolle	5
34	C.C. Chappuis	geëmployeerde Handel-Mij.	Amsterdam	2
35	A. Russell	Koopman	Hazelunne (Hann.)	1
36	C.W. Eekhout EJz	med. doctor	Zwolle	1
37	E.T. Schaepman	med. doctor	Zwolle	1
38	C. Kooyman	schipper	Zwolle	1
39	Fa. Hens & Schaepman	wijnhandelaren	Zwolle	1
40	A. Strabbe	koopman	Zwolle	2
41	B. Tobias	kalkbrander	Zwartsluis	1
42	mr. J.H. Tobias	Oostindisch ambtenaar	Zwolle	1
43	L.M. Tijl	assurateur	Amsterdam	1
44	P. Voute	rentenier	Olst	1
45	W.E.J. Tjeenk Willink	boekdrukker/boekhandelaar	Zwolle	1
46	J.J. Tijl	boekdrukker/boekhandelaar	Zwolle	1
47	C.W.P. Arriens	geëmployeerde Handel-Mij	Amsterdam	1
		totaal aantal aandelen		69

DE PRENTENCOLLECTIE VAN HET POM

Een schat aan historische informatie voor iedereen toegankelijk.

Peter Paul Kerpel,
educatief medewerker POM

De prentencollectie van het Provinciaal Overijssels Museum bestaat uit plusminus 3.000 prenten die stammen uit de zeventiende tot en met twintigste eeuw. De collectie bestaat uit topografische afbeeldingen, historieprenten, portretten van Overijsselse personen, provinciekaarten en stadsplattegronden en enkele tekeningen van Overijsselse kunstenaars.

Al deze prenten hebben betrekking op Overijssel. Enkele wereldatlassen en een collectie kinderprenten maken daarnaast ook deel uit van de collectie.

Begin 1984 werd in het Drostenhuis een speciale ruimte in gebruik genomen waar delen van de collectie in de vorm van wisselexposities worden getoond. De grote invloed van daglicht op prenten maakte een aantal aanpassingen in deze ruimte noodzakelijk. Zo zijn bijvoorbeeld alle vitrines van een, door de bezoeker te bedienen, verlichting voorzien, om de invloed van licht tot een minimum te beperken.

Het is echter ook mogelijk de collectie voor studiedoeleinden te bekijken in de studiezaal/bibliotheek van het museum. Een mogelijkheid die onzes inziens nog aan te weinig (historisch) geïnteresseerden in Zwolle en omstreken bekend is !

In de collectie bevinden zich plusminus 600 prenten die betrekking hebben op de stad uit alle bovengenoemde categoriën. Al deze prenten zijn ook op foto's vastgelegd zodat zij eenvoudig geraadpleegd kunnen worden. De originele prenten kunnen bij de aanwezige museummedewerker worden opgevraagd.

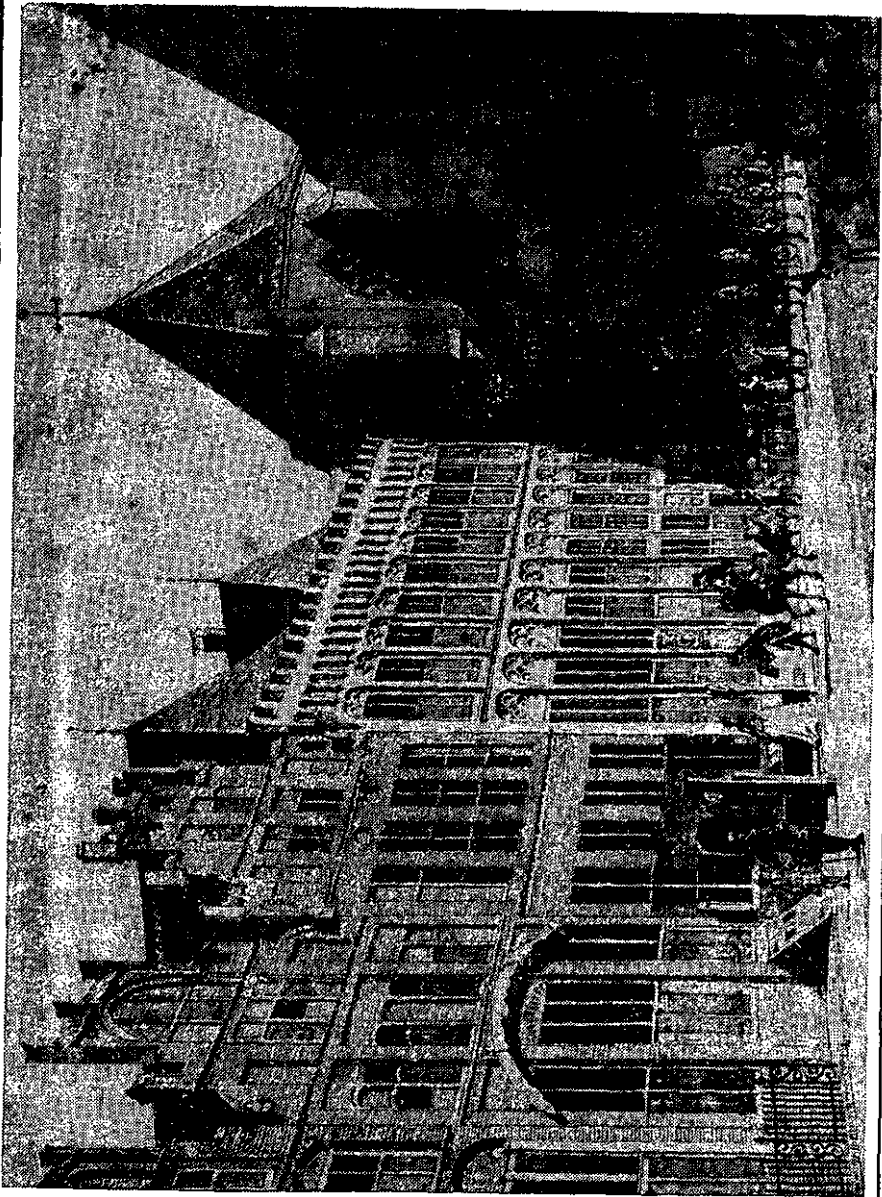
De studiezaal van het museum bevindt zich in het pand Voorstraat 34 en is geopend van dinsdag tm vrijdag van 13.30 - 16.30 uur. Telefonische inlichtingen zijn te krijgen bij het POM, telefoon 038 - 21.46.50.

Het museum hoopt veel geïnteresseerden in de studiezaal te mogen begroeten. Een schat aan historisch materiaal ligt op hen te wachten.

DE CULTURELE RAAD OVERIJSSSEL EN ZIJN AFDELING MUSEA,
 OUDHEIDKUNDE, MONUMENTEN

F.D. Zeiler,
 stafmedewerker Culturele Raad Overijssel

Sinds 1979 biedt het historische Van Wiechenhuis in de Nieuwstraat in Zwolle onderkomen aan het bureau van de Stichting Culturele Raad Overijssel. Deze organisatie stelt zich ten doel 'het bevorderen van het culturele leven in de provincie Overijssel' en doet dit onder meer door 'het ondersteunen en stimuleren van culturele activiteiten' en 'het leveren van een bijdrage tot een samenhangend cultuurbeleid van de provinciale, gemeentelijke en rijks-overheid' (artikel 3 van de statuten).

C. Pronk, "t Stadthuis te Zwol" plm. 1730, gewassen penseel-
tekening (Frontencollectie POM).

De verschillende deelgebieden van de cultuur worden behartigd door afdelingen, waarvan er vanouds zes bestaan: amateuristische muziekbeoefening, drama (thans podiumkunst geheten), vormings- en ontwikkelingswerk, beeldende kunsten, literatuur (momenteel slapende) alsmede musea, oudheidkunde, monumenten.

Voor elk van deze deelgebieden zijn vakmedewerkers beschikbaar, die het eigenlijke werk van de Culturele Raad Overijssel onder medeverantwoordelijkheid van het algemeen bestuur verrichten. De laatste jaren is het accent van de werkzaamheden minder op de beleidsadvisering gericht en meer op de praktische ondersteuning en voorlichting. Voorbeelden hiervan zijn verschillende projecten in de sfeer van de volwasseneneducatie (tegenwoordig in een eigen gebouw ondergebracht, het Karel V - huis in de Sassenstraat) en de kunstzinnige vorming. Tevens is sinds 1980 de Tentoonstellingsdienst Overijssel actief, die reizende exposities vervaardigt en distribueert. Sinds twee jaar heeft ook de streekconservator voor Noordoost Overijssel zijn domicilie in het Van Wiechenhuis.

De afdeling Musea, Oudheidkunde, Monumenten is met ruim 70 aangeslotenen de grootste binnen de Culturele Raad. Het werkgebied omvat musea en oudheidkamers, geschiedbeoefening, monumentenzorg, archeologie, archieven en natuur- en milieubescherming. Vier tot zes keer per jaar komt men in vergadering bijeen, waarbij contacten worden gelegd en ervaringen uitgewisseld, maar ook reacties, rapporten en adviezen worden besproken waarin de wensen en verlangens van de museale en oudheidkundige wereld aan de respectieve overheden worden kenbaar gemaakt. Daarnaast onderneemt de afdeling onder meer de volgende activiteiten:

=== Het veldnamenonderzoek.

De inventarisatie van veldnamen geschiedt sinds 1973 in de gehele provincie onder verantwoordelijkheid van de Commissie Veldnamenonderzoek, waarin behalve de Culturele Raad ook het Rijksarchief en het Amsterdamse P.J. Meertensinstituut participeren.

=== Het volkskundig onderzoek.

Sinds drie jaar tracht de Volkskundewerkgroep het onderzoek naar de eigen cultuur in Overijssel te begeleiden en te stimuleren. Deze werkgroep, waarin onder meer wetenschappelijke instituten en IJssel- en Twenthe-Akademie participeren, heeft in april 1984 een rapport met een twaalfstal projectvoorstellen gepresenteerd.

=== Een basiscursus voor amateurhistorici.

Deze cursus werd voorbereid door het in 1983 opgerichte 'Beraad van historische verenigingen' en vindt plaats in het Rijksarchief

(voor cursisten uit West-Overijssel) en in het Rijksmuseum Twente (voor Twentse cursisten). Deze cursus is bedoeld als een vervolg op de paleografie cursussen, waartoe de afdeling destijds mede het initiatief nam, en bestaat uit tien lessen waarbij theorie en practijk elkaar zullen afwisselen.

=== De uitgifte van het 'Overijssels Contactbericht'.

Dit periodiek ontstond in 1975 en is thans uitgegroeid tot een volwaardig kwartaalbericht, dat informatie omvat over musea en museumbeleid, monumentenzorg, regionale en lokale geschiedbeoefening (inclusief een overzicht van de locaalhistorische tijdschriften) en documentatie geeft over bronnen en literatuur.

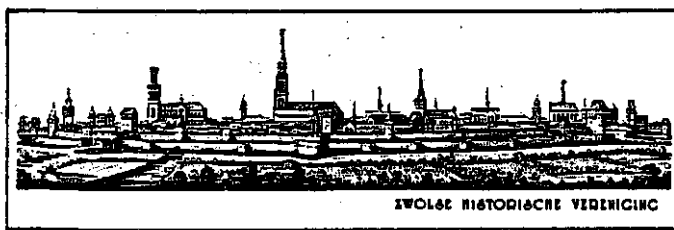
Als aansluiting hierop kan het documentatiecentrum in het gebouw van de Culturele Raad gelden, waar men onder andere alle tijdschriften - ook het Zwols Historisch Tijdschrift - kan inzien en voor technische en inhoudelijke vragen over museumbeheer terecht kan.

=== Organisatie.

Zo wordt verzorgd de organisatie van studiedagen (in de afgelopen drie jaar handelend over respectievelijk streekcultuur, archeologie en museumbeleid), instructiedagen (onder andere over papier- en textielrestauratie) en éénmalige manifestaties (zoals de herdenking van de 200ste sterfdag van Joan Derk van der Capellen tot den Pol).

Tenslotte bestaan er, al dan niet in projectverband, contacten met instellingen en organisaties in het gehele land en wordt op museaal gebied intensief samengewerkt met de Nederlandse Museumvereniging en het Landelijk Contact van Museumconsulenten.

Het bureau van de Culturele Raad Overijssel is geopend op werkdagen van 09.00 - 17.00 uur; de stafmedewerker is op vrijdag NIET aanwezig. Het documentatiecentrum is op dinsdag- en donderdagmiddag vrij te bezoeken en voorts op afspraak.

DE WEKKER VAN DE NEDERLANDSE NATIE. JOAN DERK VAN DER
CAPELLEN 1741 - 1784.

Diverse auteurs

Uitgeverij Waanders bv, Zwolle 1984.

168 pagina's, prijs f 47,50

B. Meijering

In september 1984 verscheen een tentoonstellingscatalogus, die een co-productie mag heten van twee instanties: het herdenkingscomité Joan Derk 1784 - 1984 en het honderd jaar jonge Provinciaal Overijssels Museum. Hoofdpersoon in kwestie is de Gelders-Overijsselse politicus Joan Derk, baron Van der Capellen tot den Pol. Achteraf bezien lijkt het deze Van der Capellen te zijn geweest, die met zijn optreden en publicaties een beslissende stoot heeft gegeven aan de anti-stadhouderlijke, deels ook hervormingsgezinde patriottenbeweging uit het laatste kwart van de achttiende eeuw.

Vooraf een opmerking over iets wat in de bundel slechts zijdelings aan de orde komt. Recalcitrant statenlid voor de Ridderchap als Joan Derk was, heeft hij op beslissende momenten in zijn carrière steun gekregen van de drie, in de Staten eveneens stemhebbende, IJsselsteden Deventer, Kampen en Zwolle. Zijn moeizame entree in de politiek en zijn agitatie tegen de zogenaamde drostendiensten kunnen ook hier als voorbeeld dienen. Vermeldenswaardig is ook het conflict rond de "overstemming", oftewel de geldige meerderheid van stemmen (bijvoorbeeld de drie steden plus een toen niet nader overeen te komen aantal leden uit de Ridderschap); dat conflict had het besluitvormingsproces in de Staten al zo'n twee eeuwen bemoeilijkt, maar werd een jaar na Van der Capellens overlijden uiteindelijk in het voordeel van genoemde IJsselsteden beslist. Voeg daar nog bij, dat de democratisch-patriottische actie in de "drieguldensprovincie" Overijssel begon en daar relatief brede sociale steun verkreeg, dan zal duidelijk zijn, dat de onderhavige bundel nuttige achtergrondinformatie biedt over het politieke klimaat in Zwolle en omstreken.

Dan nu de eigenlijke inhoud. Behalve het voorwoord van de voorzitter van het P.O.M., H. Smit, en de inleiding door de voorlichter van de provincie, H. Schelhaas, is een twaalftal artikelen opgenomen. Een gedeelte handelt over nogal uiteenlopende onderwerpen als: Van der Capellen in prosopografisch perspectief

(jhr. R.C.C. de Savornin Lohman), de afschaffing van de drosten-diensten (G.T. Hartong), het ziektebeeld van de hypochondrische Joan Derk (H.L. Houtzager), zijn vier vrienden en het Romeinse monument dat hem was toebedacht. (beide laatste bijdragen van het echtpaar W.F. Wertheim en A.H. Wertheim - Gyse Weenink). Verder worden op de tentoonstelling aanwezige objecten van commentaar voorzien in bijdragen betreffende de partijstrijd; die strijd is kennelijk (ook) uitgevochten met pamfletten (opnieuw G.T. Hartong), prenten (mevr. L. de Jong), penningen (mevr. G. van der Meer) en allerhande aardewerk (E.M.Ch.F. Klijn en H.G. van de Meijden). Tenslotte belicht een drietal overzichtsartikelen in verband met Joan Derk achtereenvolgens zijn houding ten opzichte van Noord-Amerika (J.W. Schulte Nordholt), de Patriotische Revolutie in Overijssel (W.Ph. te Brake), en de herkomst en vorming van zijn politieke denkbeelden (L.H.M. Wessels).

Behalve veelzijdig is de bundel eveneens wat heterogeen van inhoud. Dat komt mede, doordat auteurs als Schelhaas, Schulte Nordholt en de Wertheims, terwijl ze over Van der Capellen aan het schrijven zijn, tegelijk bedekte polemiek voeren over politieke zaken van de twintigste eeuw. Ook op historisch terrein echter bestaan duidelijke meningsverschillen. Neem alleen maar de vraag of enerzijds Van der Capellens optreden tot zijn vroegtijdige dood in 1784 en anderzijds de pas later ingetreden radicalisering binnen het patriottisme in elkaars verlengde liggen. Weliswaar valt moeilijk te ontkennen, dat Joan Derk in de praktijk heeft geijverd voor herstel van (beweerde) oude grondwettige rechten en privileges en dat hij althans niet openlijk protest heeft aangetekend tegen het aristocratisch-oligarchische, op een standen-ordening gebaseerd systeem, maar alleen tegen bepaalde ingesloper misbruiken en inbreuken van de kant van de stadhouder. Maar probleem is hoe die gematigde opstelling te verklaren.

Volgens het echtpaar Wertheim (en Schelhaas) wenste de regenten-patriot Van der Capellen fasegewijs te opereren, gezien het repressieve karakter van het Oranje-regiem en omdat het radicale alternatief voor de behoudende patriottenvleugel onverteerbaar zou zijn. Maar wat Van der Capellen in laatste instantie nastreefde, was fundamentele herziening van het staatsbestel, compleet met invoering van actief kiesrecht voor de burgerij en al, - aldus nog steeds de Wertheims, die hiervoor verwijzen naar Joan Derks modern-ogende analyses over de rechten van het volk als ook naar de groeiende verwijdering tussen hem en de Hollandse regentenenelite.

Andere medewerkers aan deze zelfde bundel zetten bij de veronderstelde moderniteit van de "grondlegger van onze democratie"

echter de nodige vraagtekens. Schulte Nordholt noemt hem (Joan Derk) een radicaal met de mond, maar conservatief in de praktijk, bang voor teveel volksinvloed en tegelijk strijder voor gelijkheid, met bovendien een opmerkelijke waardering voor een tamelijk behoudend amerikaans grondwetsvoorstel op basis van de zogenaamde imperium-mixtum-idee; volgens die idee zou de ideale staatsvorm een mengvorm zijn van respectievelijk het monarchale, aristocratische en democratische bestel. Evenals Schulte Nordholt is ook Wessels van mening, dat Van der Capellens voorkeur uitging naar een beperkte democratie bij representatie. Tenslotte vermeldt Te Brake, hoe voor- en tegenstanders van het stadhouderlijke regime zich in een latere fase van de patriottenstrijd gelijkelijk op Van der Capellen meenden te kunnen beroepen. "Het enige wat we daarom met zekerheid kunnen zeggen, is dat het niet aangaat de Patriotten Revolutie van 1787 zonder meer gelijk te stellen met de staatkundige opvattingen die Van der Capellen in 1784 of daarvóór heeft uitgesproken" oordeelt Te Brake. Me dunkt, een weinig opzienbarende conclusie, maar gezien de stand van het onderzoek, nog wel zo veilig. 1)

Voor wie Joan Derks aarzeling tussen oud en nieuw een uitgemaakte zaak is, meldt zich intussen direct een volgende vraag: als het patriottisme zich na Van der Capellens overlijden - voorbij aan zijn uitgesproken bedoelingen - van een herstel- tot een vernieuwingsbeweging heeft ontwikkeld, als datzelfde patriottisme bovendien méér vaders en originelere representanten dan Van der Capellen heeft gekend, wat is dan zijn (beperkte, maar reële) betekenis? Zoveel maakt (de titel van) deze bundel wel duidelijk: in een tijd dat de meningen over regentenheerschappij en/of democratie nog allerminst uitgekristalliseerd waren, heeft Van der Capellen een scheiding der geesten voorbereid door zijn geruchtmakende, soms dubieuze polemieken en strijdmethodes (denk aan de door hem aangeprezen vrijcorpsen).

Misschien had in de drie laatstgenoemde bijdragen ruimere aandacht besteed kunnen worden aan wat De Jong en recent Kossmann hebben opgemerkt over de -naieve- verbinding bij Van der Capellen van nationalisme en democratie.

Juist dat gekwetste nationalisme toont mijns inziens de betrekkelijkheid van Van der Capellens talrijke paradoxen en tegenstrijdigheden (van ons standpunt uit gezien dan wel te verstaan). 2)

Rest een opmerking over de uitvoering van de bundel. Die maakt een zeer verzorgde indruk. (Alleen wekt de zetting van de inhoudsopgave op pagina 4 enige verwarring en moet voor 'staatkundig' op pagina 8 mijns inziens 'staatkunde' gelezen worden).

Illustraties en tekst sluiten goed op elkaar aan. Een uitgebreid notenapparaat en een persoons- en plaatsnamenregister verhogen de bruikbaarheid als studiewerk. Kortom: aanbevolen.

Noten.

1. De wekker van de Nederlandse Natie. Joan Derk van der Capellen 1741 - 1784 (Zwolle, 1984), 119.
2. M. de Jong Hzn., Joan Derk van der Capellen. Staatkundig levensbeeld uit de wordingsstrijd van de moderne democratie in Nederland (Groningen, 1922), 195;
E.H. Kossmann, De Lage Landen 1780 - 1940. Anderhalve eeuw Nederland en België (Amsterdam, 1976), 17; en dezelfde, in: NRC - Handelsblad (31 oktober 1981).

WIL 'T BEZOEK AFSCHIED NEMEN 100 JAAR SOPHIA ZIEKENHUIS IN ZWOLLE

door Wout Sleijster

onder redactie van: J.Th. Buss, H.J. van Dijk, R. Ester,
E.M. Mesdag

Uitgeverij Waanders bv, Zwolle 1984.
144 pagina's, prijs f 29,50

Dr. B.J. Kam

Uitgeverij Waanders heeft aan haar publicaties over Zwolle een boek toegevoegd dat een overzicht wil geven van de gebeurtenissen tijdens de eerste honderd jaar, die in 1984 sinds de opening van het Sophia Ziekenhuis zijn verstreken.

In de inleiding zegt de schrijver, dan wel de vierhoofdige redactie (het wordt nergens duidelijk wie voor de tekst van de verschillende onderdelen getekend heeft), dat de geschiedenis van het Sophia Ziekenhuis opgevat kan worden als 'spiegel van een eeuw ziekenhuiswezen in Nederland'. Een forse uitspraak, die geheel voorbijgaat aan het feit dat de Nederlandse samenleving is verdeeld in hokjes, en dat deze hokjesgeest zich nergens duidelijke

lijker openbaart dan in het ziekenhuiswezen. Men kan rustig stellen, dat iedere godsdienstige richting in ons land wel ergens, ooit, een 'eigen' zieken- of gasthuis heeft gesticht, beheerd of geëxploiteerd, en het zou te ver voeren om te stellen, dat de honderd jaar geschiedenis van EEN ziekenhuis maatgevend kan zijn voor het gehele Nederlandse ziekenhuiswezen. Men kan de verschillen heel duidelijk in de architectuur herkennen, en ook in Zwolle is dit te zien aan de beide ziekenhuizen, die nauwelijks tien jaar in bouwperiode verschillen.

Zo is dus dit mooi uitgevoerde, stevig gebonden en zeer ruim geïllustreerde boek een schoolvoorbeeld geworden van een hybride, een tussenvorm, een muilezel. Het is, afgezien van de poging om een chronologische volgorde aan te houden, geen logisch opgezet geheel geworden, maar een verzameling anecdotes, doorspekt met hier en daar verspreide persoons- en exploitatiegegevens en incidenteel een (meestal illustratieve) vergelijking met het heden.

Het is jammer om te moeten stellen, dat het belang van het ziekenhuis om een 'heus' gedenkboek te doen verschijnen het heeft moeten afleggen tegen het belang van de uitgever, die een goed verkopende en daardoor risicoloze uitgave het licht wilde doen zien: een soort stripverhaal, weliswaar zonder tekstwolkjes, maar wel geschreven in een stijl die onbegrijpelijk infantiel aandoet. Voorbeelden hiervan zijn op vrijwel iedere pagina te vinden, zoals de 'heuse' operatie (p.23); de orthopedist (=maatschoenmaker) op pagina 119, waar waarschijnlijk een orthopaedisch chirurg wordt bedoeld; het adjectief 'steriel' wordt in de tekst 'rein' terwijl het 'bacterievrij' moet zijn (p.84); en met de 'heuse' verpleegster op pagina 27 zal de schrijver waarschijnlijk een gediplomeerd verpleegkundige bedoeld hebben. Het op pagina 116 afgebeelde zusterhuis staat parallel aan de Filosofenallee en niet aan de Rhijnvis Feithlaan, zoals het bijschrift vermeldt. Het getuigt van weinig inzicht in de achtergrond van Staphorster polio 'epidemie' om juist in verband met deze bevolkingsgroep van 'de duvel' te spreken, ondanks de daarop in de tekst volgende goedpraterij.

Daarnaast vertoont de tekst een aantal niet te excuseren slordigheden, zoals het abrupt afbreken van de anecdote waar men nog een afsluitende alinea verwacht (zie bijvoorbeeld pp. 43 en 77). Het tonnetjesstelsel heeft in de verste verte niets te maken met een zielig kind; de prostitutie niets met Vitringa en de controverse tussen hem en zijn collega Frank.

Dit allemaal is op zichzelf misschien nog niet zo erg; wat echter veel zwaarder weegt (en hier heeft de redactie de kans om er nog enigszins een gedenkboek van te maken volledig gemist) is, dat er

uitermate willekeurig is omgesprongen met de naamsvermelding bij de vele foto's. Deze zijn geheel systeemloos; de ene maal wel, de andere maal niet opgenomen. Een appendix of aanvullend register waarin alle namen (voor zover te achterhalen) vermeld hadden kunnen worden zou het boek enige historische waarde hebben verleend. De heer Eikelboom is, behalve op pagina 131, ook op pagina 86 afgebeeld: waarom niet vermeld? Waarom moeten de artsen op pagina 108 anoniem blijven? Het boek zou aldus met een eenvoudig naamsregister en vermelden van functies en datum van de foto nog enige functie als gedenkboek hebben kunnen krijgen. In de huidige vorm ware zeker een naamsvermelding van portier Verhagen op pagina 142 op zijn plaats geweest, een man die het ziekenfonds (en de kleine particulier van die tijd) kapitalen heeft bespaard door patienten met oppervlakkig letsel naar hun huisarts terug te sturen.

Het is verdrietig te moeten constateren, dat er ook nog historische onjuistheden zijn vermeld. Het hongeroedeem in de vorige eeuw op pagina 9 is vocht, dat uit de duim van de schrijver is gezogen. Voedseldroppings hebben in de oorlog slechts tussen 29 april en 8 mei 1945 in het westen van ons land plaatsgevonden en zeker niet 'regelmatig' zoals de tekst ons op pagina 97 wil wijsmaken. De op pagina 101 afgebeelde pakjes sigaretten zijn in de jaren 1941 - 1942 sporadisch uitgewooid. Er is in Zwolle DRIE maal (buiten de vermelding op pagina 41) een landelijk medisch congres gehouden (1857, 1881 en 1975) waarvan het tweede misschien gezien moet worden als een soort 'beloning' voor het in de boezem der Maatschappij Geneeskunst terugkeren van de Zwolse artsen, die zich daaruit in 1861 hadden teruggetrokken als protest tegen de wetgevingsplannen van Thorbecke op de uitoefening der geneeskunst. De eerste cardioloog tenslotte, die in het Sophia Ziekenhuis aantrad, was Van Deth en niet Enthoven.

Het is uitermate jammer dat er zoveel onjuiste gegevens zijn vermeld: het maakt het boek, hoe aardig en leuk het dan ook als kijkboek mag tonen, met de voortreffelijke (hedendaagse kleuren-) foto's van staffotograaf Van Dam en de nette typografische verzorging, vanuit historisch oogpunt tot een mislukte uitgave. Met name de miserabele tekst, het ontbreken van ook maar een enkele chronologische tabel of historisch overzicht en een aantal onnodige en vooral slordige fouten maken het tot een werk, dat voor de geschiedschrijving van Zwolle of als naslagwerk op de 'spiegel van een eeuw Nederlands ziekenhuiswezen' van geen enkele betekenis geacht moet worden.

MEDEDELINGEN

De oplettende lezer zal wellicht opgevallen zijn, dat het Tijdschrift 'een andere letter' heeft. In het eerste jaar werd getypt op een geleende machine. Dankzij een subsidie van het Comité Zomerzegels kon de vereniging een (gebruikte) elektrische typemachine aanschaffen. De letter is van het type Olivetti Livius. Het oorspronkelijk getypte is verkleind naar 90%.

VOORZITTER LEGT DE HAMER NEER

De voorzitter van onze vereniging, N.D.B. Habermehl, treedt op 1 maart aanstaande af als bestuurslid. Hij is met ingang van die datum benoemd tot chef lager en middelbaar nautisch onderwijs van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Hierdoor wordt hij gedwongen zich in het westen des lands te vestigen, hetgeen medio 1985 zal gebeuren. Hij acht het echter voor de vereniging, zijn nieuwe functie en zichzelf beter om per 1 maart zijn werkzaamheden voor de vereniging te stoppen.

Uiteraard wensen wij hem geluk met zijn nieuwe functie, maar zijn vertrek zal een gevoelig verlies voor de vereniging betekenen. Als één van de initiatiefnemers tot de oprichting van de vereniging en later als voorzitter heeft hij grote inzet vertoond. Die inzet werd in korte tijd beloond met een groot aantal leden en een goedlopende vereniging. Daarnaast is hij een gedegen wetenschapper, waarvan hij in het Tijdschrift en het Jaarboek menig bewijs heeft geleverd. Wij zullen zijn organisatietalent en, in de bestuursvergaderingen, bij bijeenkomsten en vertegenwoordigingen, zijn leidinggevende capaciteiten missen, evenals de vele gezellige uren bij hem en zijn vrouw thuis.

Nico en Jeannette bedankt! Het ga jullie goed.

Plaatsvervangend voorzitter.

Het voorzitterschap zal tot de algemene ledenvergadering worden waargenomen door de secretaris, J. Hagedoorn.

LEZINGENCYCLUS "ZWOLLE IN DE MIDDELEEUWEN"

De lezingen die het bestuur van de Zwolse Historische Vereniging in 1985 organiseert, hebben "Zwolle in de middeleeuwen" tot onderwerp. Het ligt in de bedoeling dat hierbij aandacht wordt geschonken aan zowel de methode van het onderzoek en geraadpleegde bronnenmateriaal als aan het uiteindelijke resultaat.

Vier sprekers hebben zich bereid verklaard een onderwerp voor hun rekening te nemen. R. van Beek, als geen ander thuis op het gebied van de archeologie, spreekt over het Zwolse bodemarchief, in het bijzonder over de recente vondsten bij het voormalige kasteel Voorst en bij de Diezerpromenade. Naast een groot aantal dia's die het betoog ondersteunen, zullen enkele opzienbarende vondsten worden getoond.

De lezing van drs. F.C. Berkenvelder, directeur van de Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle, is gebaseerd op geschreven bronnen. Op basis van deze bronnen geeft hij een korte schets van de Zwolse geschiedenis in de late middeleeuwen om vervolgens de relatie met de Hanze nader uit te diepen.

Het kunsthistorisch aspect wordt behandeld door drs. D.J. de Vries. Deskundig op het gebied van de bouwkunst en de beeldende kunst, laat hij mede aan de hand van dia's iets zien van het rijke kunsthistorische verleden van onze stad.

Aan de zieken- en armenzorg wordt door drs. N.D.B. Habermehl aandacht geschonken. Het accent ligt hierbij op het Heilige Geestgasthuis, Zwolle's eerste ziekenhuis, het Heilige Kruisgasthuis, gesticht ten behoeve van de melaatsen en het Pestengasthuis.

De lezingen, twee in het voorjaar en twee in het najaar, worden gehouden in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst, Voorstraat 26 te Zwolle. De aanvangstijd is steeds 20.00 uur. De lezingen zijn gratis toegankelijk voor leden en hun introduc e(s). Op een later tijdstip volgen de precieze data waarop de lezingen worden gehouden.

Voor nadere informatie kunt U zich wenden tot N.D.B. Habermehl, Filosofenallee 24, 8023 TB Zwolle (telefoon 038 - 53.91.91).

MEDEDELING GEMEENTELIJKE ARCHIEFDIENST ZWOLLE

De gemeente-archivaris, drs. F.C. Berkenvelder, heeft ons verzocht de onderstaande mededeling te plaatsen.

Wegens personeelsinkrimping als gevolg van de bezuinigingen ziet de Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle zich helaas genooddaakt de serviceverlening aan het publiek te beperken.

De openingstijd van de studiezaal zal met anderhalf uur per werkdag moeten worden teruggebracht.

Met ingang van 1 januari 1985 zal de studiezaal derhalve voor het publiek uitsluitend geopend zijn:

- °° maandag tm vrijdag 10.00 - 12.30 uur en
13.30 - 17.00 uur
°° dinsdagavond 19.00 - 22.00 uur
(voorwaarden bij de archiefdienst te vernemen).

NEERGESTORTE VLIEGTUIGEN ZWOLLE 1940 - 1945

De heer J.L. Schotman, Melissepad 8, 8042 HV Zwolle (telefoon 038 - 21.56.65) speurt al jaren naar gegevens over neergestorte vliegtuigen in het gebied Zwolle/Zwollerkerspel tijdens de oorlogsperiode 1940/1945. Wie hem kan helpen met gegevens, ooggetuigenverslagen, foto's, restanten enz. wordt verzocht contact op te nemen met de heer Schotman.

TENTOONSTELLINGEN 1985 PROVINCIAAL OVERIJSSELS MUSEUM

- 18.01 - 17.03 FELIX
Een tentoonstelling over het werk van deze Zwolse schilder met speciale aandacht voor de Zwolse vestingwerken.
- 02.02 - 19.05 KINDERPRENTEN
- 04.05 - 12.05 ZWOLLE TIJDENS DE BEZETTING
Een tentoonstelling, georganiseerd door de Zwolse Historische Vereniging, over het gewone leven in Zwolle tijdens de oorlog van 1940 - 1945.
- 24.05 - 09.08 STADSPLATTEGRONDEN
- ...06 - ...07 VOORWERPEN UIT OVERIJSSELSE SYNAGOGEN
- 09.08 - 17.08 KERMISTENTOONSTELLING
De geschiedenis van muziek op de kermis.
- ...09 - ...11 MODERNE ARCHITECTUUR IN OVERIJSSSEL
- ...12 - ...02/86 WEESHUIZEN IN OVERIJSSSEL

De exacte data worden te zijner tijd in de pers bekend gemaakt.

Leden van de Zwolse Historische Vereniging hebben op vertoon van hun ledenkaart gratis toegang tot het Provinciaal Overijssels Museum. Dit geldt ook voor huisleden (jaarcontributie f 7,50).

Voor meer inlichtingen over de tentoonstellingen kunt u contact opnemen met educatief medewerker Peter Paul Kerpel, telefoon 038-21.46.50.

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

voorzitter:

N.D.B. Habermehl

Philosofenallee 24, Zwolle

secretaris:

J. Hagedoorn

Wipstrikkerallee 176, Zwolle

penningmeester:

H. Brassien

Brederostraat 76, Zwolle

lid/eindredacteur Jaarboek:

J.F. Borst

Meenteweg 7, Zwolle

lid/eindredacteur Tijdschrift:

R.T. Oost

Jellissenkamp 2, Zwolle

secretariaat:

Wipstrikkerallee 176

8023 DP Zwolle

ledenadministratie:

Brederostraat 76

8023 AV Zwolle

redactie-adres Zwols Historisch Jaarboek:

Meenteweg 7

8041 AT Zwolle

redactie-adres Zwols Historisch Tijdschrift:

Jellissenkamp 2

8014 EW Zwolle

type & layout: henk brassien/olivetti livius (90%).

druk: administratiecentrum "De Sassenpoort" Zwolle

omslag: "Swolla", kopergravure, anoniem, 18e eeuw.

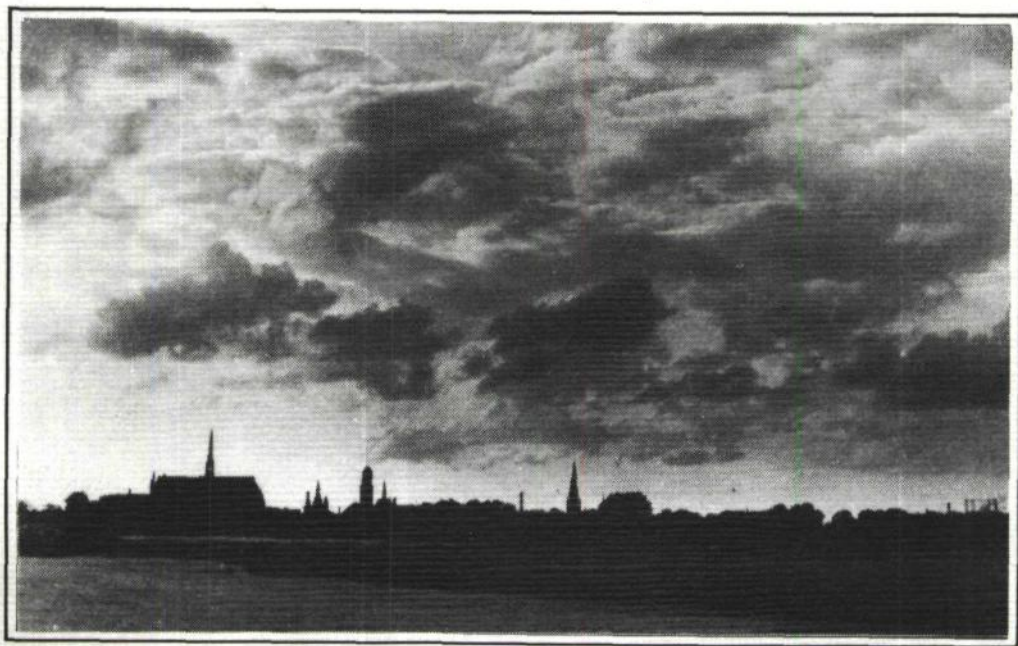
Zwolle rond 1600 gezien vanuit het zuiden.

Ware grootte 196 x 315 mm.

giro: 5570775 ten name van Zwolse Historische Ver-
eniging, Brederostraat 76 te Zwolle.

ALSEEN STROOTJE IN DE MAALSTROOM

Zwolle tijdens de
tweede wereldoorlog

ALSEEN STROOTJE INDE MAALSTROOM

Zwolle tijdens de tweede wereldoorlog

onder redactie van:

J. Hagedoorn

W.A. Huijsmans

I. Wormgoor

A. van der Wurff

Zwolle 1985

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Als

Als een strootje in de maalstroom : Zwolle tijdens de tweede wereldoorlog / red. J. Hagedoorn ... [et al. ; foto's I. Wormgoor ... et al.] . - Zwolle : Zwolse Historische Vereniging. - Foto's

Met lit. opg.

ISBN 90-71099-03-2

SISO over 938.1 UDC 949.2 8000 "1940/1945"

Trefw.: Zwolle ; Wereldoorlog II.

Colofon:

Omslagontwerp: B.Oost

De letter van de titel is gemaakt met behulp van een sjabloon dat in de tweede wereldoorlog gebruikt is bij de vervaardiging van het illegale blad *Luctor et Emergo*, dat in de Zwolse regio verspreid werd. De foto toont het silhouet van Zwolle rond 1940.

Foto's: I.Wormgoor, J.Hagedoorn en de gemeentelijke fotodienst J.P. de Koning.
Zet- en drukwerk: Administratie- en dienstencentrum "de Sassenpoort" te Zwolle.
Copyright © 1985, Zwolse Historische Vereniging.

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUDSOPGAVE

Ten Geleide	door J.C.H. Blom	7
Als een strootje in de maalstroom		9
Oorlog en bevolkingsgroei, Zwolle 1930-1955	door Jan Demmer, Martin Verboom en Jaap Hagedoorn	18
Met de neus in de boeken	door Jaap Hagedoorn	31
Gezag en vrijheid	door Berend Meijering	47
De N.S.B. in Zwolle voor 1940	door Bert Benthem en Bert Edel	62
Geen daden, maar woorden	door Nico Habermehl	78
De joodse Duitse vluchtelingen in Zwolle, 1933-1943	door Iet Vierstraete-Erdtsieck	89
Een mens die jood was	door Jaap Hagedoorn	112
De Centrale Keuken te Zwolle, 1941-1945	door Janet Dijk en Erna Reuver	126
Mogelijk vergeven, vergeten nimmer meer	door Rianne Last en Monique Raggers	145
Illustratieverantwoording		155
De auteurs		156

daartegen centraal, geleidelijk krijgen nu ook de maatschappelijke structuur en verhoudingen, in hun ontwikkeling onder invloed van een reeks van factoren werkzaam in het tijdvak 1940-1945, veel aandacht.

Bij de aanvaarding van mijn ambt als hoogleraar in de Nederlandse geschiedenis heb ik in dit verband onder meer gepleit voor „een systematische beschrijving en analyse van de stemming onder de bevolking, de mentaliteit en de wijze waarop de omstandigheden en gebeurtenissen in de periode mei 1940 - mei 1945 werden beleefd” en ook voor bestudering van de geschiedenis van het dagelijks leven in deze jaren.¹ Lokale geschiedenis kan daarbij een belangrijke rol spelen. Lokaal onderzoek heeft immers meer mogelijkheden om dicht bij de concrete werkelijkheid van de massa's van de bevolking te komen dan onderzoek dat zich vooral richt op de gebeurtenissen op het centrale landelijke niveau. Om het dagelijks leven in al zijn trivialiteiten, die echter voor elk afzonderlijk individu van het allergrootste belang waren, te betrappen kan men de onderzoekseenheid bij wijze van spreken niet klein genoeg maken. Wat betekende nu precies het uitbreken van de oorlog, de komst van de bezetter en de reeks van maatregelen gedurende de jaren 1940-1945 voor de gewone burger? Kon hij zijn gewoontes, routines, wellicht zijn sleur, voortzetten? Of veranderde hij, al dan niet uit vrije wil, zijn leven? Zo ja, hoe dan precies, wanneer en onder welke invloeden? Dat zijn, mijns inziens boeiende, vragen waarop het niet altijd gemakkelijk te geven antwoord wellicht bij uitstek door lokaal onderzoek gegeven kan worden.

Vandaar dat ik met veel genoegen deze bundel studies over Zwolle tijdens de tweede wereldoorlog van dit Ten Geleide voorzie. Hij vormt een welkome bijdrage – vanzelfsprekend zonder het laatste woord te spreken – tot concreter en gedetailleerder en dus tot beter en dieper inzicht in de geschiedenis van Nederland in de periode 1940-1945.

Amsterdam, januari 1985

¹ J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983) 18 e.v.

ALS EEN STROOTJE IN DE MAALSTROOM

Inleiding

In het voorjaar van 1985 wordt herdacht dat Nederland 40 jaar tevoren werd bevrijd van de Duitse bezetting. In die lente van 1945 kwam er een eind aan vijf jaar onvrijheid, knechting en vervolgingen. De herdenking van de bevrijding van Zwolle was voor de Zwolse Historische Vereniging aanleiding om een bundel met artikelen over Zwolle in oorlogstijd te laten verschijnen.¹

Als uitgangspunt voor deze studie kozen wij de rede van dr. J.C.H. Blom, die hij uitsprak bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de geschiedenis sedert de Middeleeuwen aan de Universiteit van Amsterdam.² Hij is de laatste jaren naar voren gekomen als spreekbuis van een groeiende groep historici die zich af wil vragen, welke invloed de tweede wereldoorlog op de Nederlandse samenleving heeft gehad. Dus niet zo zeer de oorlog als „ijkpunt in de tijd zien”, zoals hij in zijn Ten Geleide bij deze bundel zegt, maar de bezettingsperiode beschouwen als fase in de ontwikkeling van de samenleving over langere duur. Blom pleit hierbij vooral voor systematisch onderzoek op lokaal niveau. In deze bundel zullen wij enige antwoorden zoeken op de vraag, wat er in Zwolle als gevolg van de bezetting veranderde voor de samenleving en het individu, die als een stroompje in de maalstroom van de grote wereldbrand werden meegezogen, vaak niet in staat zich tegen de gang van die stroom te verzetten.

De jaren 30

Zwolle was in de jaren 30 een middelgrote provinciehoofdstad met ruim 40.000 inwoners. De stad was vooral een markt- en dienstencentrum voor het omringende platteland en de gehele provincie. De ontwikkeling van de industrie was achtergebleven, op de vestiging van een Centrale Werkplaats van de Nederlandse Spoorwegen na, die aan ongeveer 1000 mensen werk bood. Het Zwolse stadsbestuur had in de eerste 30 jaar van deze eeuw verzuimd het economisch leven, met name op industrieel gebied, enigszins te stimuleren. Dit betekende dat de stad, ondanks de toestroom van grote aantallen mensen van het omringende platteland, voor vele, vooral jonge, zich ontwikkelende gezinnen slechts een tussenstop naar het westen van het land betekende. Zwolle had kortom geen mogelijkheden om het groeiende aantal eigen en de toestromende nieuwe inwoners voldoende werk te bieden.³ In het navolgende demografische onderzoek zien we dan ook naast een hoog vestigingcijfer een hoog vertrekcijfer, een situatie die tot na de tweede wereldoorlog zou voortduren. Deze ontwikkeling beperkte de bevolkingsgroei in het vooroorlog-

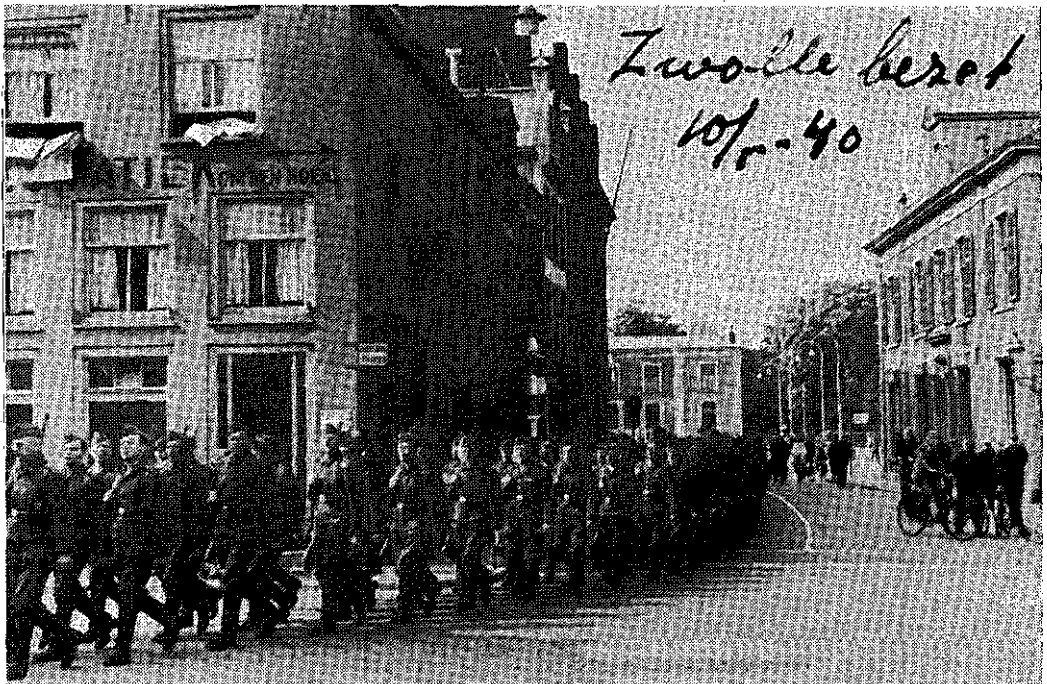
se Zwolle.

De economische crisis van de jaren 30 sloeg ook in Zwolle toe. De nood duurde hier langer dan in de rest van Nederland. De sluiting in 1938 van de al eerder genoemde Centrale Werkplaats beroofde velen van werk en noodzaakte anderen uit Zwolle te vertrekken. De Zwolse werkgelegenheid was nauwelijks genoeg voor de bevolking en kon de vrijkomende arbeidskrachten geen werk bieden, zodat die moesten vertrekken of armoe lijden. Dit had tot gevolg dat ook de middenstand een gevoelige klap kreeg. Zij verloor een deel van haar klanten, terwijl andere klanten minder te besteden hadden; ook de middenstand zag haar inkomsten dalen. De overheidsmaatregelen tegen de gevolgen van de crisis, bezuinigingen, het handhaven van de gouden standaard, bescherming van de eigen markt, verhoging van de belastingdruk, en de steun voor werkelozen, brachten geen oplossing, wat weerstand opriep onder de bevolking. Dit verzet uitte zich ook op politiek gebied, wat bij de statenverkiezingen van 1935 vooral in het voordeel werkte van de fascistische Nationaal-Socialistische Beweging. In het artikel over de N.S.B.-aanhang in Zwolle wordt bewezen dat de Beweging vooral steun kreeg uit de gegoede kringen en de middenstand. Binnen deze twee groepen werden de sociale en economische veranderingen die plaatsgevonden hadden, door velen als een bedreiging van de eigen positie ervaren. De Zwolse aanhang van de N.S.B. was echter niet zo groot als de landelijke.

Anderen bestreden het opkomend fascisme, zoals blijkt uit het artikel over de antirevolutionaire kiesvereniging te Zwolle. Al vroeg wezen enkelen uit deze vereniging de totaliteitseis van het nationaal-socialisme af, vooral om de prioriteit die deze beweging toekende aan het staatsbelang boven het belang van de wil van God. Weer anderen vreesden de nationaal-socialisten, vooral de, in de ogen van de laatsten minderwaardige en rasvijandige, joden. Het op het dagboek van een joodse Zwollenaar gebaseerde artikel spreekt over de spanningen en angsten die deze man als gevolg van het opkomend fascisme en de oorlogsdreiging doormaakte. „Op wie ontaardt zich de opgehoopte spanning?“, zo vraagt hij zich af, om te concluderen dat de joden er slachtoffer van zullen worden. Een ander artikel belicht het lot van een groep die de antisemitische gevolgen van het fascisme aan den lijve hadden ondervonden: de joodse Duitse vluchtelingen, die vanaf 1933 en vooral na de Kristallnacht van 1938 naar Nederland kwamen. Zij werden door de overheid aan hun lot overgelaten, als zij al toestemming kregen om hier te mogen verblijven. Alleen van particulieren, en dan met name van joodse zijde, konden zij steun verwachten.

De economische recessie bracht grote armoede en welstandsvermindering onder de bevolking, ook in Zwolle. De overheid en particuliere instanties verleenden steun aan de werklozen en armen, hetzij in financiële vorm, hetzij door het starten van

werkverschaffingsprojecten. Een curieus vooroorlogs sluitstuk op deze steunverlenende instanties was de Commissie voor Geestelijke en Morele Herbewapening, die in 1939, zoals elders, in Zwolle in het leven werd geroepen. De ideeën waar de Commissie zich op beriep, eenheid en een gezamenlijke, op ideële gronden gebaseerde aanpak van de eigentijdse problemen, bleken al gauw een illusie. De werkzaamheden van de Commissie richtten zich uiteindelijk op het inzamelen van gelden om hier een soort liefdadigheid mee te bedrijven. Pas na de tweede wereldoorlog zou het probleem van de sociale voorzieningen door de overheid op meer afdoende wijze worden opgelost. Van eenheid bleek ook geen sprake. De bevolking was nauwelijks bereid het werk van de Commissie financieel te steunen. Pas onder druk van de Duitse bezetting groeide er in de oorlogsjaren een gevoel van eenheid onder een groot deel van de bevolking, dat echter vrij snel na het einde van de oorlog verdween.

De bezetting van Zwolle op 10 mei 1940

Van 1940 tot 1945

Op 10 mei 1940 viel een Duitse legermacht zeer onverwacht Nederland binnen. Om vier uur 's middags werd Zwolle zonder incidenten door Duitse stoottroepen bezet.⁴ De verwarring was groot, zo blijkt uit het al eerder genoemde dagboek van Nico Herschel. Men was overdonderd. Van enige paniek blijkt uit een verslag van de gemeentelijke dienst voor sociale zaken.⁵ Deze dienst verleende in de eerste oorlogsdagen f. 60.000,— aan voorschotten aan particulieren. Na de eerste paniek keerde echter de rust weer. Het bovengenoemde verslag meldt dat binnen een week alle tewerkgestelden op de werkverschaffingsobjecten terugkeerden. Nico Herschel, die in Arnhem werkte, maar in de eerste oorlogsdagen naar Zwolle reisde, keerde na een kort verblijf weer naar Arnhem terug. Nederland was bezet en de bezetter liet zich (nog) van een goede kant zien. Het is nu zaak vast te stellen in hoeverre de bezetting invloed op de Zwolse samenleving uitoefende.

Voor twee groepen trad met de bezetting een verandering van hun positie in. De N.S.B., en daarmee haar leden, kwam aan de kant van de bezettende macht te staan. Vanaf het moment van de bezetting werden N.S.B.-ers door velen als handlangers van de bezetters gezien. Vanaf juni 1940 deden zich in verschillende wijken van de stad kleine ordeverstoringen voor. Het publiek nam namelijk 'geregeld' een vijandige houding aan bij activiteiten van geüniformeerde N.S.B.-ers en W.A.-ers, zoals het verspreiden van propagandadrukwerk.⁶

De andere groep, de joodse Nederlanders en vluchtelingen, zag zich steeds verder in een hoek gedrukt en geïsoleerd van de rest van de Nederlanders door verboden, registratie en deportatie. De vraag is hoevelen hun lot beseften. De joodse vluchtelingen zullen zich geen illusies gemaakt hebben over de bedoelingen van het hen bekende nazi-regiem. Nico Herschel aanvaardde de hem opgedrongen nieuwe verhoudingen. Hij probeerde daar binnen een nieuwe toekomst op te bouwen. Drie jaar na het begin van de bezetting was de joodse gemeente van Zwolle vernietigd, haar leden vermoord, ondergedoken of in concentratiekampen bijeengehouden.

De demografische ontwikkeling week in de eerste oorlogsjaren nauwelijks af van die in de laatste vooroorlogse jaren, zoals in het desbetreffende artikel te lezen valt. In de voedselvoorziening trad voorlopig geen belangrijke wijziging op, met uitzondering van de invoering van een algemeen distributiestelsel voor een groeiend aantal producten. Uit voorzorg werd in april 1941 een Centrale Keuken in gebruik genomen, waar goedkope en voedzame maaltijden werden bereid. Slechts vijf procent van de Zwolse bevolking betrok regelmatig eten van deze keuken. Ook het artikel over het bibliotheekgebruik laat in de eerste bezettingsjaren geen verandering in dit gebruik zien. Het vooroorlogse leven leek zich te continueren. In de antirevolutionaire kiesvereniging ontstaan kort na het begin van de oorlog ideeën van verzet

tegen de bezettende macht. Deze ideeën konden echter niet uitgewerkt worden, omdat de *vereniging in de loop van het eerste bezettingsjaar* gedwongen werd haar activiteiten te staken.

Pas na 1941 zien we veranderingen optreden. Onder de Zwolse bevolking heerste regelmatigere onrust. Op de vordering van 434 fietsen in juli 1942 werd zeer scherp gereageerd, alhoewel zich geen ongeregelde heden voordeden. Vanaf februari tot en met mei 1943 was de stemming onder de bevolking merkbaar onrustig, als gevolg van de arrestatie van enkele scholieren, geruchten over de inzet van Nederlandse arbeidskrachten in Duitsland en de terugvoering in krijgsgevangenschap van het beroepskader van het voormalige Nederlandse leger. Op 30 april 1943 brak naar aanleiding van dit laatste een algemene staking uit, zoals elders in Nederland, in verschillende bedrijven en openbare diensten. Als represaille werden 26 personen van hun bed gelicht, waarvan er 20 naar het strafkamp Vught werden vervoerd, en werd het politiestandrecht afgekondigd. De openbare rust en orde keerden weer in Zwolle.⁷

Eind 1944 zien we pas een ontregeling ontstaan in het Zwolse openbare leven, als gevolg van de oorlogsdreiging na de invasie in juni 1944. Het aantal sabotagegedaden nam toe, evenals de represaillemaatregelen door de bezetters. Het onderwijs stagneerde door de vordering van de gebouwen door de Wehrmacht. Bedrijven moesten sluiten door de wegvoering van arbeidskrachten en een tekort aan brandstoffen en elektriciteit, die ook maar mondjesmaat aan de bevolking geleverd werden. De aanvoer van goederen stagneerde en er ontstonden problemen in de voedselvoorziening.⁸ Deze chaos en ontwrichting werd groter naarmate de bevrijding van Zwolle, in april 1945, dichterbij kwam.

Onder deze omstandigheden zien we na 1941 veranderingen optreden in de demografische ontwikkelingen. Het huwelijkscijfer voor 1942 was hoog, wat mede een oorzaak was van de stijging van het geboortecijfer voor 1942 en 1943. Het huwelijkscijfer was na deze piek tot 1945 dalende. Het geboortecijfer stabiliseerde zich op het hoge niveau van 1942. De schaarste en de verzwakking van de lichaamsconditie begon zich vanaf 1943 in het sterftecijfer af te tekenen. Het was tot 1946 stijgende. De schaarste was echter tot eind 1944 niet nijpend, zo blijkt uit het Centrale-Keukenonderzoek. Daarna werd de voedselvoorziening slechter en in maart 1945 at een kwart van de Zwollenaren dagelijks maaltijden van de Centrale Keuken. Deze maaltijden zullen, gezien de schaarste, van mindere kwaliteit zijn geweest dan in de voorgaande jaren. Een hongersnood, zoals in het westen van Nederland, heeft in Zwolle echter niet geheerst; het Zwolse sterftecijfer bleef onder het landelijke.

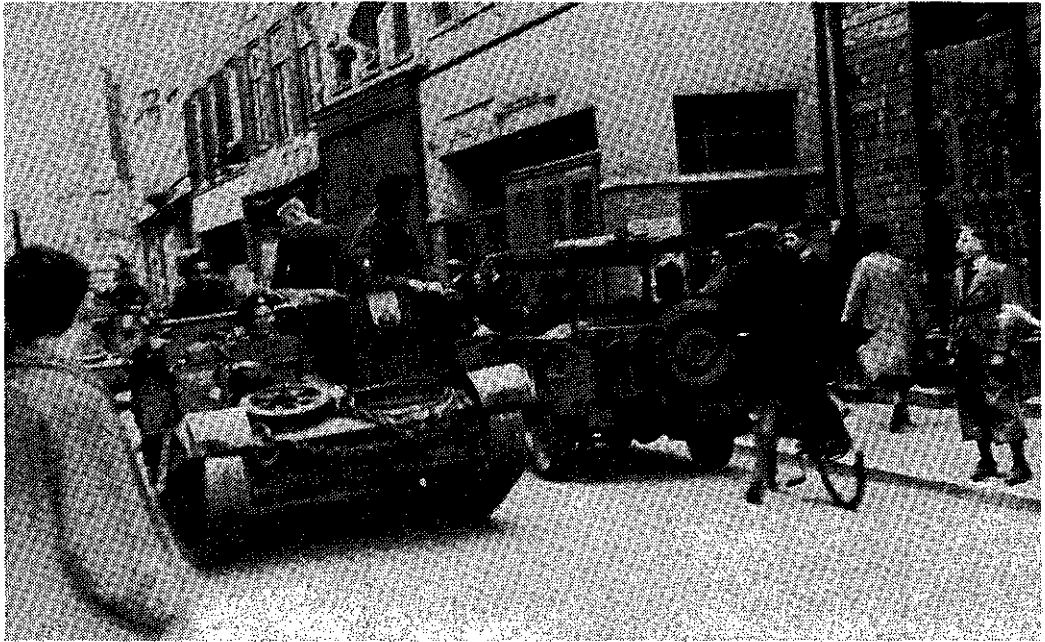
Een probleem voor velen was inmiddels de besteding van de vrije tijd. Maatregelen van de bezetters maakten verschillende activiteiten onmogelijk of minder

April 1945: een vluchtende Duitser

interessant, zoals uit het onderzoek naar de Zwolse leesgewoonten in oorlogstijd naar voren komt. Velen grepen naar een boek en vanaf 1942 stegen de aantallen leden en uitleningen dan ook drastisch. Een gebrek aan voldoende aanvoer van nieuwe boeken verhinderde veelal, dat de lezers de boeken kregen die ze graag wilden lezen: het jaarlijks aantal gelezen boeken per lid daalde tot 1946.

We kunnen dus stellen, dat de invloed van de bezetting op de Zwolse samenleving vanaf 1942 merkbaar werd. De continuïteit met de voorgaande periode werd verbroken. Chaos, ontwrichting, schaarste en verharding van de standpunten van de bezetters en hun tegenstanders – toenemende sabotage, represaille en liquidering – kenmerkten het laatste oorlogsjaar, vanaf de zomer van 1944 tot de bevrijding.

Bevrijders in de Diezerstraat

Na de bevrijding

Op 14 april 1945 werd Zwolle in de loop van de morgen bevrijd. Van twee kanten, Assendorp en de Wipstrik, trokken de bevrijders Zwolle binnen. „De zo vurig verlangde bevrijding verwekte onder de bevolking grote vreugde. De Canadezen werden met gejuich binnengehaald”, zo meldt het *Verslag van de toestand der gemeente Zwolle*.⁹ Daarna werd begonnen met de arrestatie van N.S.B.-ers en andere daarvoor in aanmerking komende personen. De chaotische toestand die voor 14 april bestaan had, bleef intussen bestaan. De goederenverzorging kwam met moeite op gang en bleef nog tot juli 1945 ongunstig. Gas en elektriciteit werden niet meer geleverd. Het telefoonverkeer was lamgelegd door vernieling van de centrale. Van werkhervatting kwam aanvankelijk niets, laat staan van werkverruiming. Burgers werden lastig gevallen of mishandeld door al dan niet dronken militairen.¹⁰

De herwonnen vrijheid zorgde echter voor een euforie. De problemen zal men dan ook in vele gevallen op de koop toe hebben genomen. De aanstaande bevrijding en dit feit zelf zorgden voor een geboortengolf, die nog vergroot werd door het

Ook na de bevrijding was er gebrek, onder andere aan water

grote aantal huwelijken, dat na april 1945 werd gesloten. De invloed van deze explosie nam nog toe doordat het sterftecijfer na april 1945 daalde. Stierven er bijvoorbeeld in de eerste vier maanden van dat jaar nog 243 mensen, in het tweede en derde trimester waren er dat nog 170 respectievelijk 160. Deze ontwikkeling en de afname van het vestigingsoverschot na 1945 zorgden voor een compleet nieuwe ontwikkeling op demografisch gebied. De Zwolse bevolking groeide na de oorlog voornamelijk door het geboortenoverschot, terwijl voor die tijd het vestigingsoverschot eveneens van belang was voor de bevolkingsgroei. Toen de situatie zich in de late jaren 40 stabiliseerde, was het geboortecijfer hoger dan voor 1940 en het sterftecijfer lager, evenals de vestigings- en vertrekcijfers, die ook nog dichter bij elkaar kwamen te liggen.

De voedselvoorziening kwam na juni 1945 weer op gang. Hoewel het distributiestelsel nog lang bleef bestaan, mag de sluiting van de Centrale Keuken in december 1945 – onder andere door een drastische vermindering van het dagelijks aantal uitgereikte porties voedsel – een teken van een gunstige ontwikkeling in die voorziening zijn. De vrije tijd ten slotte kon na april 1945 weer met een veelheid aan

middelen gevuld worden, wat merkbaar was in het bibliotheekgebruik. Ook hier vinden we een ontwikkeling die niet aansloot bij die in voorgaande periode. De ledentallen en de aantallen uitleningen bleven op een hoger niveau dan het vooroorlogse.

Besluit

Afsluitend kan gesteld worden, dat de bezetting van Nederland tussen 1940 en 1945 belangrijke invloed op de Zwolse samenleving heeft uitgeoefend. Die invloed werd pas vanaf 1942 duidelijk. Daarvoor vertoonden de onderzochte ontwikkelingen nauwelijks afwijkingen van die in de laatste vooroorlogse jaren. Het continuïteitselement bleek vrij groot. Pas na 1941 werd die continuïteit doorbroken. Na 1945 ontstonden opnieuw andere ontwikkelingen, die niet op de vooroorlogse of die in de bezettingsperiode aansloten. Of deze breuken, rond 1942 en in 1945, ook op andere dan de onderzochte gebieden te constateren zijn, zal verder onderzoek moeten leren.

- ¹ Deze bundel kwam mede tot stand dankzij onderzoek dat werd verricht door studenten van de Christelijke Lerarenopleiding te Zwolle. Hun namen zijn achterin de bundel opgenomen.
- ² J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983).
- ³ J.Ch.W. Verstege, 'Demografische structuur' in: *Rapport betreffende een onderzoek naar de welvaartsbronnen van de gemeente Zwolle*, L. van Vuuren ed. (Zwolle 1939) 188-216.
- ⁴ *Verslag van de toestand der gemeente Zwolle 1940-1945 (Verslag)* (Zwolle z.j.) VI, I, 1.
- ⁵ *Ibidem*, XII, 1.
- ⁶ Zie noot 4.
- ⁷ *Verslag*, VI, I, 2-3.
- ⁸ *Ibidem*, 7.
- ⁹ *Ibidem*, 5.
- ¹⁰ *Ibidem*, 7.

OORLOG EN BEVOLKINGSGROEI, ZWOLLE 1930-1955

door Jan Demmer, Martin Verboom en Jaap Hagedoorn

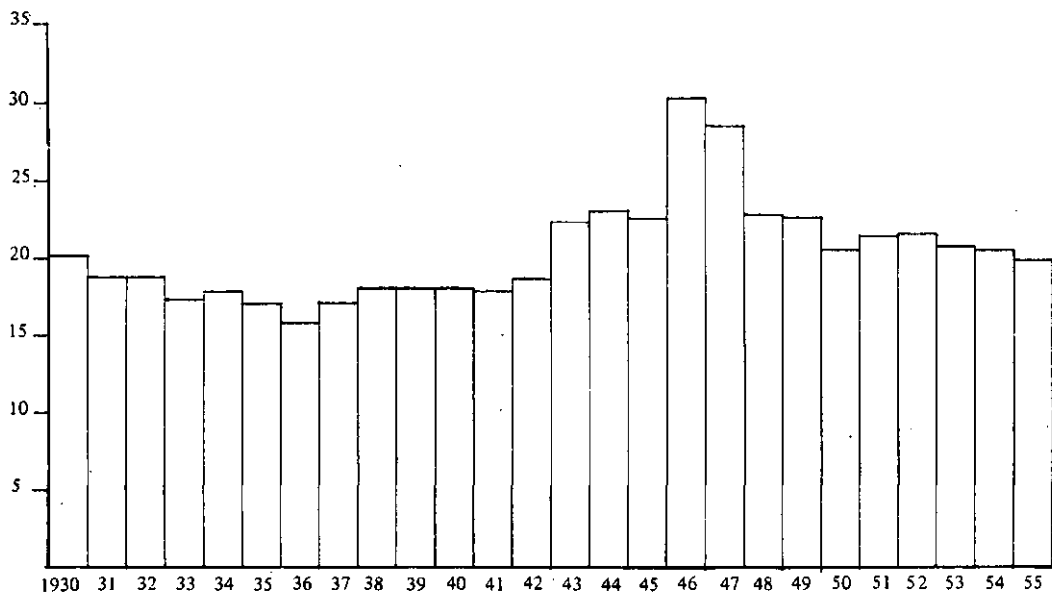
Inleiding

In een bundel waarin de nadruk ligt op de vraag in hoeverre de tweede wereldoorlog invloed heeft uitgeoefend op de Zwolse samenleving mag een onderzoek naar de groei van de bevolking niet ontbreken. Naast de vraag of de bezettingsperiode al dan niet een breukvlak in de demografische ontwikkelingen teweeg bracht, kan men zich ook afvragen of er verband bestaat tussen de in oorlogstijd optredende verslechtering van de voedselvoorziening en de lichaamsconditie en de spanningen op politiek, economisch of militair gebied of juist de ontlading daarvan enerzijds en de bevolkingsgroei of -afname anderzijds. De vraag bijvoorbeeld of men zal verhuizen of zal trouwen hangt immers nauw samen met de beoordeling van de eigen levensomstandigheden en de verwachtingen die men daaromtrent koestert?

In deze bijdrage zal daarom onderzocht worden hoe de Zwolse geboorte-, huwelijks-, sterfte-, vestigings- en vertrekcijfers zich ontwikkelden tussen 1930 en 1955. Daarbij zal vooral bekeken worden in hoeverre de oorlogsperiode een breuk in de demografische ontwikkelingen tot gevolg had en of de bovengenoemde invloeden in de Zwolse cijfers terug te vinden zijn. De gegevens voor de eerste drie cijfers zijn verkregen door het turven van de geboorten uit in Zwolle woonachtige echtparen, het aantal in Zwolle gesloten huwelijken en de sterfte onder de Zwollenaren. De cijfers van vestiging en vertrek zijn afkomstig uit de *Verlagen van de toestand der gemeente Zwolle* en uit de archieven van de Sociografische Dienst van de gemeente Zwolle. Alle getallen zijn weergegeven in promilages van de gemiddelde bevolking in het desbetreffende jaar, dit om de gevolgen van sterke schommelingen in de bevolkingsgroei te ondervangen.¹

Geboorten

Als we aan de hand van grafiek I de vraag moeten beantwoorden of er in Zwolle in de onderzochte periode van continuïteit of discontinuïteit van het geboortencijfer sprake was, dan kan er maar één antwoord mogelijk zijn: discontinuïteit. Het geboortencijfer na de oorlog sloot niet aan bij de vooroorlogse ontwikkeling. Sterker nog, ook als we verder achter- en vooruit kijken, dan blijkt dat er na 1945 een compleet andere ontwikkeling ontstond. Het geboortencijfer kwam op een hoger niveau te liggen dan voor de oorlog. Pas het cijfer voor 1955 kwam in de buurt van het cijfer voor 1930. Dit zouden wij geen continuïteit willen noemen. Bovendien

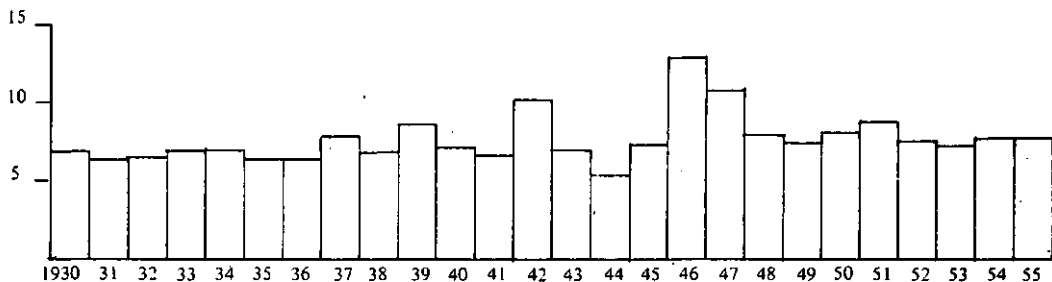
De ontwikkeling van het geboortecijfer, 1930 - 1955

blijkt uit de grafiek, dat die discontinuïteit met de vooroorlogse ontwikkeling pas in 1943 begon. De cijfers van de eerste oorlogsjaren wijken nauwelijks af van de cijfers voor 1938 en 1939; 1940 betekende dus aanvankelijk geen breuk, 1945 wel.

Opvallend is nog, dat het Zwolse geboortecijfer tot 1943 ver achter bleef bij het landelijke. Eén van de voornaamste oorzaken hiervan moet gezocht worden in het hoge vertrekcijfer onder de jonge, zich nog ontwikkelende gezinnen.² Deze ontwikkeling zal op de langere duur invloed hebben gehad op de samenstelling van de Zwolse bevolking.

Huwelijken

Met enige reserves zouden wij kunnen zeggen, dat de ontwikkeling van het naoorlogse huwelijkscijfer in de lijn van de vooroorlogse ontwikkeling lag. Een lichte stijging, met terugvallen, zette in 1937 in en duurde tot en met 1940; vanaf 1948 lijkt deze ontwikkeling doorgezet te worden, ook hier met de nodige pieken en dalen. De hoge cijfers voor de jaren 1946 en 1947 staan op zich zelf en hadden,

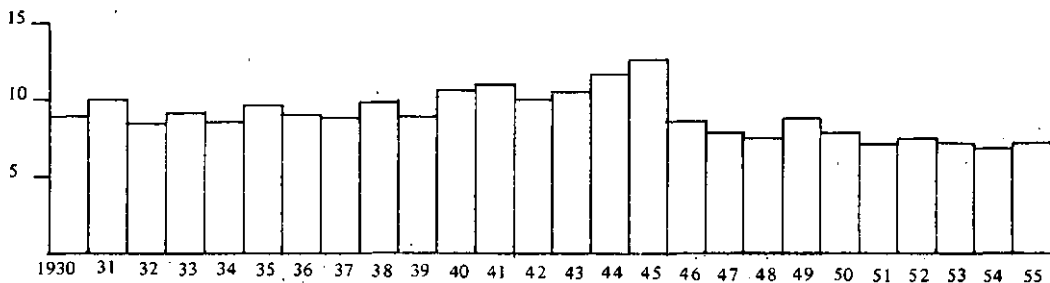

De ontwikkeling van het huwelijkscijfer, 1930-1955

zoals wij nog zullen zien, niets te maken met ontwikkelingen over langere tijd. Het huwelijkscijfer lag in de onderzochte periode meestal iets onder het landelijke.

Sterfte

Bij de berekening van het sterftcijfer is alleen uitgegaan van het aantal overleden Zwollenaren. Levenloos geboren kinderen, waarvan in de overlijdensregisters melding wordt gemaakt, zijn niet meegerekend. Ook in het geval van het sterftcijfer kunnen we in de onderzochte periode niet van een continue ontwikkeling spreken. Het naoorlogse cijfer ligt duidelijk onder het vooroorlogse. Bovendien was het na-

De ontwikkeling van het sterftcijfer, 1930-1955

oorlogse cijfer dalende, terwijl het cijfer vóór 1940 rondom een redelijk stabiel peil bleef schommelen. Het piekje van 1949 berust waarschijnlijk op een dubbel-telling van het aantal levenloos geboren kinderen in de gegevens van de Sociografische Dienst. Na correctie zou het cijfer op 7,6 pro mille komen te liggen, een acceptabel getal in vergelijking met 1948 en 1950.

Vestiging en vertrek

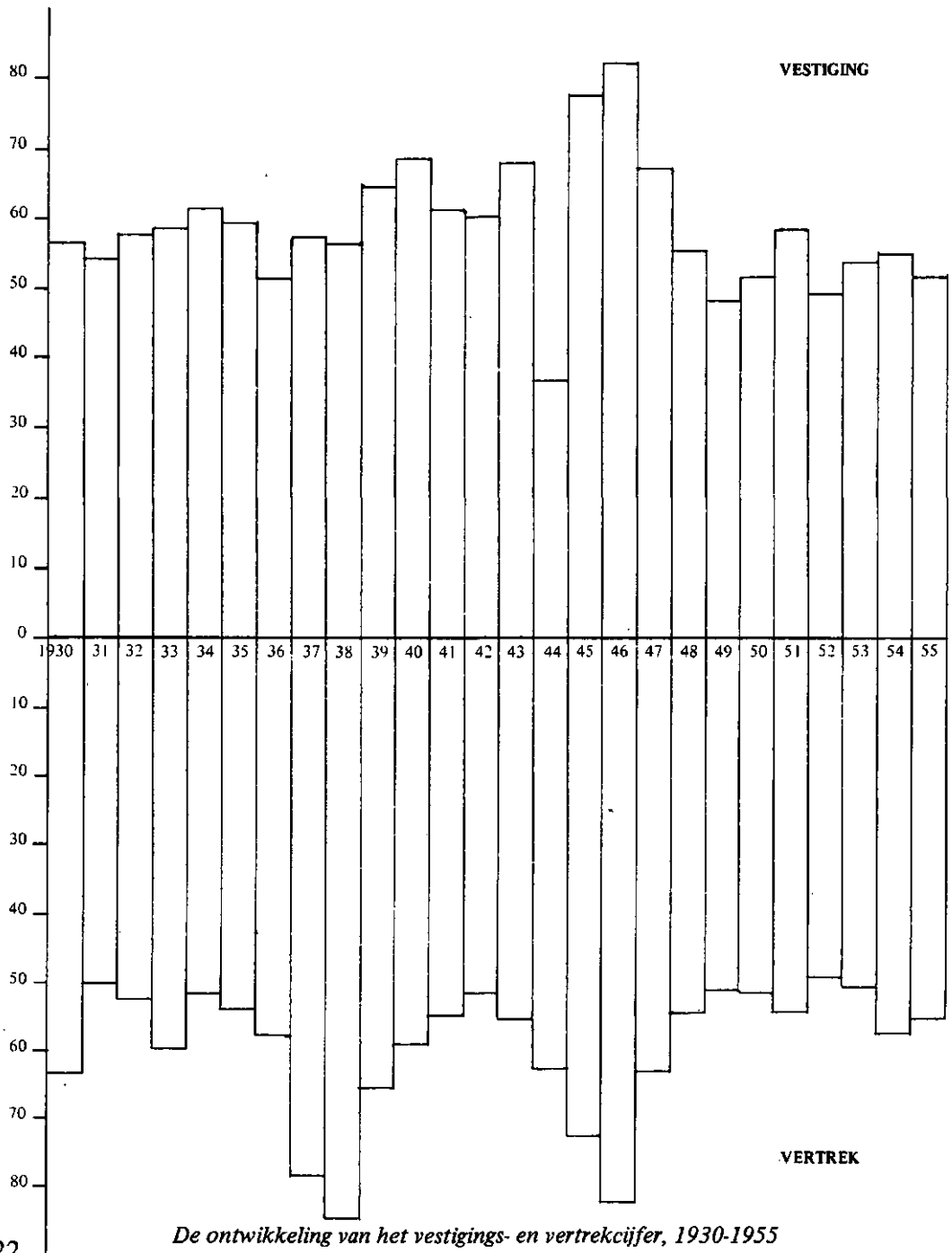
Opvallend bij de beschouwing van deze cijfers zijn de sterke schommelingen waaraan de ontwikkeling van de beide getallen vóór 1940 onderhevig was. Over het algemeen valt uit de grafiek te concluderen, dat het naoorlogse niveau ook hier iets lager lag dan het vooroorlogse. Dit betekende dat de samenstelling van de Zwolse bevolking na 1946 minder sterk wisselde dan ervoor. Bovendien lagen de cijfers van vertrek en vestiging na 1945 dichter bij elkaar dan voor 1940. Dit betekent, dat het vertrek- of vestigingsoverschot afnam, zodat vertrek en vestiging minder invloed op de bevolkingsgroei uitoefenden dan voor de oorlog. Twee merkwaardigheden moesten hier nog genoemd worden. In de eerste plaats valt de enorme piek in het vertrekcijfer in 1937 en 1938 op. Deze werd veroorzaakt door de opheffing van de Centrale Werkplaats van de Nederlandse Spoorwegen te Zwolle, waardoor vele werknemers en hun gezinnen Zwolle noodgedwongen verlieten. Ten slotte kan geconstateerd worden, dat er vanaf 1954 een vertrekoverschot was, een ontwikkeling die na 1955 doorzette. Dit betekende dat de bevolkingsgroei afgeremd werd.

De oorlogsjaren

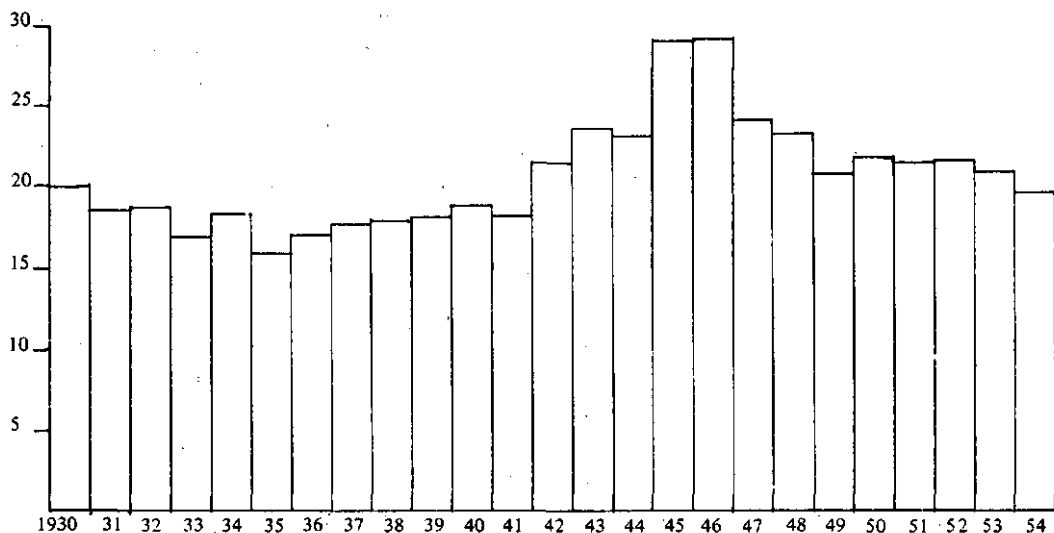
Nu dient onderzocht te worden in hoeverre de gebeurtenissen tussen 1940 en 1945 invloed uitoefenden op de ontwikkeling van de bovengenoemde demografische cijfers. Vooraf dient een opmerking gemaakt te worden over het gebruik van het geboortencijfer bij dit onderzoek.

Bij een onderzoek naar de invloeden op en de ontwikkeling daardoor van het geboortencijfer, moeten wij niet uitgaan van het aantal geboorten, maar juist van het aantal concepties dat tot een geboorte leidde. Immers, als er van beïnvloeding sprake is, dan heeft die veel meer effect op het aantal concepties dan op het aantal geboorten. Niet dat men, zoals tegenwoordig, de omvang van het eigen kindertal in belangrijke mate zelf kon bepalen, maar het is een bekend verschijnsel, dat vrouwen als gevolg van zware spanningen of een slechte lichamelijke conditie verminderd vruchtbaar kunnen zijn. Daarnaast kan men zich afvragen, in hoeverre de beoordeling van de eigen levensomstandigheden de al dan niet toekomstige ouders tot het voorkomen of uitstellen van conceptie heeft gedwongen.

In de bezettingsjaren was het conceptiecijfer heftig in beweging. Bleef het

De ontwikkeling van het vestigings- en vertrekcijfer, 1930-1955

De ontwikkeling van het conceptiecijfer, 1930-1955

cijfer in 1940 en 1941 rond het niveau van 1938 en 1939 zweven, in 1942 en 1943 steeg het geweldig. Een eerste oorzaak moet gezocht worden in het grote aantal huwelijken dat in 1942 werd gesloten. Blijkbaar waren er aanstaande echtparen, die hun in 1940 of 1941 voorgenomen huwelijk uitstelden tot betere tijden. Het huwelijkscijfer was in die jaren namelijk dalende. Toen die betere tijden in 1942 nog niet waren gekomen, besloten velen niet langer te wachten met een huwelijk. In 1943 zien we weer een terugval van het huwelijkscijfer. Veel van de, als gevolg van de concepties die in 1942 en 1943 plaatsvonden, in 1942, 1943 en 1944 geboren kinderen, zullen dus eerstgeborenen zijn geweest.

Een tweede oorzaak van het hogere conceptiecijfer in 1942 en 1943 kunnen betere toekomstverwachtingen zijn geweest. Het naziregiem kreeg in deze jaren enkele tegenslagen te verwerken. Het Duitse zesde leger werd begin 1943 bij Stalingrad verslagen, in oktober 1942 was het geallieerde offensief in Afrika begonnen en in september 1943 capituleerde Italië. De toekomst zag er dus in de loop van 1943 niet ongunstig uit. Het *Verslag over de toestand der gemeente Zwolle* over de oorlogsjaren spreekt over een opgewekte stemming onder de bevolking in juli 1943. In september, na het bekend worden van de capitulatie van Italië, heerste er een uitbundige stemming en werd de verwachting uitgesproken, dat dit een zeer beslis-

sende invloed zou hebben op de verdere oorlogsontwikkeling. „De algemene opinie was thans dat de oorlog spoediger beëindigd zou zijn dan totnu toe werd verwacht”.³

Het sterftecijfer was in 1940 en 1941 hoger geweest dan daarvoor. De groei in 1940 hing niet samen met de inval van de Duitse legers, maar met extreem hoge sterfte-aantallen in de eerste twee maanden van dat jaar. De groei in 1941 werd veroorzaakt door een relatief grote sterfte in februari. De oorzaak hiervan is ons niet bekend. In 1942 zien we een daling, mogelijk een compensatie voor de hoge cijfers in de voorgaande jaren, waarna in 1943 weer een stijging inzette, die tot 1946 zou duren. Deze stijging moet in belangrijke mate geweten worden aan de toenemende schaarste van levensmiddelen, vooral in het laatste oorlogsjaar, met als gevolg een verslechtering van de lichamelijke conditie. Daardoor nam de immuniteit voor ziekten af. We zien dan ook een toename van ziekten als roodvonk en difterie in de loop van de oorlogsjaren. In 1943 tot en met 1945 werden 203, 300 respectievelijk 280 gevallen van roodvonk aangegeven, terwijl er dat vóór 1942 nooit meer dan enkele tientallen waren.⁴ Ook het aantal in het Sophia-ziekenhuis ver-

KONINKRIJK DER NEDERLANDEN		
DISTRIBUTIE STAMKAART		
TEVENS BEWIJS VAN OPNEMING IN HET BABYREGISTER		
M/ X No. 00001*		
Geboortenaam	Ringelberg	
Voor-naam	Antonia	
Geboortevan	op	22 Januari 1944
	Gem.	Zwolle
Nationaliteit: NEDERLANDER		
Dagtekening aangifte	Gemeente en Adres	Paraf. Ambt
22 Jan. 44	van Kenniskaart 6	OB
Aangegeven in Gem. ZWOLLE		
op 22 Januari 1944		
De Aangewezen Ambtenaar van het Babyregister		
<i>O. Oievaal</i>		

Geboortekaartje in de vorm van een distributie-stamkaart

pleegde patiënten steeg enorm tussen 1941 en 1943, om in de laatste twee bezettingsjaren licht te dalen.⁵ Overigens was de toestand in Zwolle nog niet zo slecht als elders in Nederland. Het Zwolse sterftcijfer bleef achter bij het landelijke.

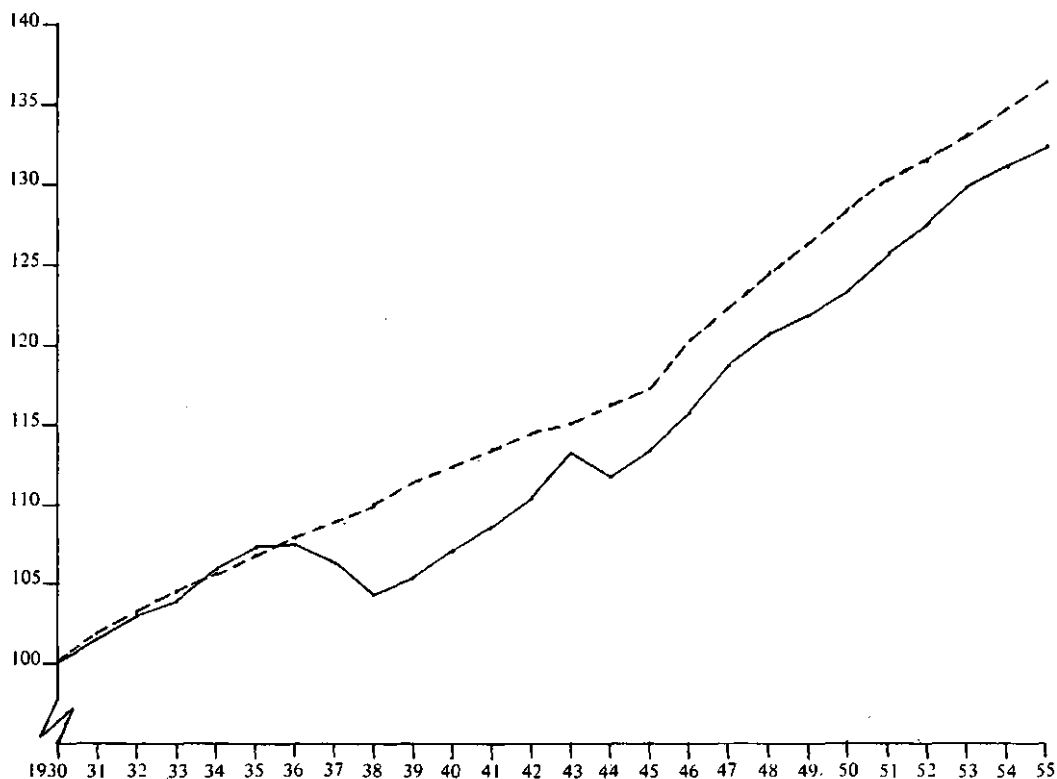
Deze verslechterende levensomstandigheden en de oorlogsontwikkelingen – de oorlog duurde langer dan in 1943 algemeen werd aangenomen – hadden een negatieve invloed op het huwelijks- en conceptiecijfer, en het eerste weer op het laatste. Het huwelijkscijfer daalde in 1943 en 1944, het conceptiecijfer in 1944. Aanstaaende echtparen konden in de oorlogsontwikkelingen en de schaarste een reden zien om hun voorgenomen huwelijk uit te stellen. In de tweede helft van 1944 leek het einde van de oorlog nabij, voor velen misschien een extra reden om nog even te wachten met een huwelijk. De aanstaande bevrijding zal echter een drastische daling van het conceptie- en geboortecijfer voorkomen hebben. Het conceptiecijfer van 1944 lag net onder dat van 1943.

Opvallend is nog het vertrekoverschot dat in 1944 ontstond als gevolg van een drastische daling van het aantal vestigingen en een lichte stijging van het vertrekcijfer. Blijkbaar was vestiging in de stad Zwolle in dit laatste oorlogsjaar onaantrekkelijk geworden. Als in 1944 nog gold, wat in 1938 voor Zwolle gold, namelijk dat de stad een doorgangsgemeente was van het omringende platteland naar elders, dan valt deze daling van het vestigingscijfer te begrijpen.⁶ Immers, in de plattelandsgemeenten zal de invloed van bezetting en oorlog minder voelbaar en de voedselvoorziening beter zijn geweest dan in de Overijsselse hoofdstad? De stroom nieuwe inwoners vanaf het platteland, zal geringer in omvang zijn geworden.

Vanaf 1945 vallen de verbeterde toekomstverwachtingen en de verbetering in de voedselvoorziening en lichamelijke conditie, en de toegenomen bewegingsvrijheid direkt op in de verschillende cijfers. Het huwelijkscijfer en het conceptie-respectievelijk geboortecijfer stegen drastisch in de eerste naoorlogse jaren. In 1945 werden bijvoorbeeld van januari tot juli 100 huwelijken gesloten en in de tweede helft van het jaar 237. Het sterftcijfer vertoonde een omgekeerde ontwikkeling: het daalde. Het vertrek- en vestigingscijfer naderden elkaar in een piek.

Bevolkingsgroei

Al deze ontwikkelingen hadden invloed op de bevolkingsgroei. In onderstaande grafiek is deze groei vergeleken met de landelijke. De achterstand die in de jaren 30 in de Zwolse groei ontstaan was, vooral als gevolg van een achterblijvend geboortecijfer en een vertrekoverschot, werd in de loop van de bezettingsjaren wat ingelopen. De achteruitgang in Zwolle in 1944, vooral veroorzaakt door het vertrekoverschot, had tot gevolg dat de Zwolse bevolkingsontwikkeling weer achter bleef bij de landelijke, hoewel de jaarlijkse groeigrad gelijk was. De groei in Zwolle werd na 1945 voornamelijk door het geboortenoverschot bepaald.

Groei van de bevolking in Zwolle en Nederland, 1930-1955 (1930 = 100)

----- = Zwolle - - - - = Nederland

Conclusie

In de demografische ontwikkeling van Zwolle valt bij vergelijking van de vooroorlogse periode met de naoorlogse periode een discontinuïteit te ontdekken. Het geboortecijfer kwam na 1945 op een hoger, het sterfte-, vertrek- en vestigingscijfer op een lager niveau te liggen. Alleen de ontwikkeling van het naoorlogse huwelijkscijfer sloot enigszins aan op de vooroorlogse ontwikkeling.

Er blijkt verband te bestaan tussen de verschillende cijfers enerzijds en de levensomstandigheden van de Zwollenaren anderzijds. De onzekerheid van de eerste oorlogsjaren noopte velen een voorgenomen huwelijk uit te stellen. Toen

veel uitgestelde huwelijken in 1942 dan toch gesloten werden, had dit, met een minder ongunstige toekomstverwachting, invloed op het conceptie- en geboortencijfer. De invloed die de oorlogsomstandigheden in de eerste bezettingsjaren op het sterfte-, vertrek- en vestigingscijfer uitoefenden is onduidelijk. Deze is in de ontwikkeling van de cijfers niet terug te vinden. Toen echter de voedselvoorziening en de lichamelijke conditie verslechterden, vooral in het laatste bezettingsjaar, steeg het sterftcijfer. Ook in deze periode was er van uitstel van huwelijken sprake. Een groeiend aantal huwelijkssluitingen na april 1945 had, evenals de verbeterde levensomstandigheden en de afgenomen spanningen na de bevrijding, invloed op het geboortencijfer: het steeg. Het sterftcijfer daalde om dezelfde redenen. De herkgren vrijheid zorgde voor een piek in het vertrek- en vestigingscijfer. De groei van de Zwolse bevolking bleef in de onderzochte periode achter bij de landelijke.

TABEL I

Demografische gegevens van Zwolle en Nederland, 1930-1955 7

Jaar	A.	Huwelijkscijfer (Nederland)	K.
Gemiddelde bevolking van Zwolle	B.	Sterfte absoluut (Zwolle)	L.
Aantal concepties absoluut (Zwolle)	C.	Sterftcijfer (Zwolle)	M.
Conceptiecijfer (Zwolle)	D.	Sterftcijfer (Nederland)	N.
Aantal geboorten absoluut (Zwolle)	E.	Vestiging absoluut (Zwolle)	O.
Geboortencijfer (Zwolle)	F.	Vestigingscijfer (Zwolle)	P.
Geboortencijfer (Nederland)	G.	Vertrek absoluut (Zwolle)	Q.
Aantal huwelijken absoluut (Zwolle)	H.	Vertrekcijfer (Zwolle)	R.
Huwelijkscijfer (Zwolle)	J.		

	A.	B.	C.	D.	E.	F.	G.	H.	J.	K.	L.	M.	N.	O.	P.	Q.	R.
1930	40.377,5	807	20,0	814	20,2	23,1	274	6,8	8,0	359	8,9	9,1	2285	56,6	2560	63,4	
1931	40.758	753	18,5	766	18,8	22,2	258	6,3	7,4	408	10,0	9,6	2208	54,2	2040	50,1	
1932	41.374,5	773	18,7	777	18,8	22,0	268	6,5	6,9	349	8,4	9,0	2388	57,7	2182	52,7	
1933	41.856,5	707	16,9	729	17,4	20,8	289	6,9	7,2	384	9,2	8,8	2449	58,5	2501	59,8	
1934	42.424,5	775	18,3	758	17,9	20,7	293	6,9	7,3	361	8,5	8,4	2611	61,5	2198	51,8	
1935	43.132	684	15,9	739	17,1	20,2	278	6,4	7,2	419	9,7	8,7	2563	59,4	2331	54,0	
1936	43.440	738	17,0	685	15,8	20,2	276	6,4	7,5	392	9,0	8,7	2231	51,4	2516	57,9	
1937	43.280	760	17,6	745	17,2	19,8	340	7,9	7,7	382	8,8	8,8	2476	57,3	3388	78,4	
1938	42.546	763	17,9	772	18,1	20,5	292	6,9	7,7	423	9,9	8,5	2398	56,4	3613	84,9	
1939	42.329,5	767	18,1	767	18,1	20,6	362	8,6	9,2	376	8,9	8,6	2742	64,8	2768	65,4	
1940	42.913	808	18,8	778	18,1	20,8	311	7,2	7,6	454	10,6	9,9	2944	68,6	2530	59,0	
1941	43.601	793	18,2	780	17,9	20,3	289	6,6	7,3	478	11,0	10,0	2668	61,2	2398	55,0	
1942	44.301,5	951	21,5	830	18,7	21,0	453	10,2	9,7	442	10,0	9,5	2666	60,2	2292	51,7	
1943	45.254	1069	23,6	1012	22,4	23,0	316	7,0	7,2	475	10,5	10,0	3078	68,0	2513	55,5	
1944	45.480,5	1053	23,2	1052	23,1	24,0	244	5,4	5,5	532	11,7	11,8	1679	36,9	2852	62,7	
1945	45.501,5	1327	29,2	1028	22,6	22,6	337	7,4	7,8	573	12,6	15,3	3541	77,8	3307	72,7	
1946	46.346,5	1359	29,3	1409	30,4	30,2	604	13,0	11,4	400	8,6	8,5	3806	82,1	3814	82,3	
1947	47.432	1149	24,2	1358	28,6	27,8	514	10,8	10,2	372	7,8	8,1	3185	67,1	2997	63,2	
1948	48.410	1130	23,3	1107	22,9	25,3	389	8,0	9,0	363	7,5	7,4	2693	55,6	2655	54,8	
1949	49.057	1023	20,9	1113	22,7	23,7	369	7,5	8,3	438	8,9	8,1	2372	48,4	2516	51,3	
1950	49.635	1083	21,8	1027	20,7	22,7	407	8,2	8,2	392	7,9	7,5	2571	51,8	2562	51,6	
1951	50.413,5	1083	21,5	1082	21,5	22,3	444	8,8	8,8	360	7,1	7,6	2956	58,6	2755	54,6	
1952	51.234,5	1108	21,6	1113	21,7	22,3	390	7,6	8,4	385	7,5	7,4	2526	49,3	2525	49,3	
1953	52.027	1094	21,0	1082	20,8	21,7	378	7,3	8,2	381	7,3	7,7	2804	53,9	2649	50,9	
1954	52.746	1040	19,7	1085	20,6	21,5	404	7,7	8,3	363	6,9	7,5	2901	55,0	3041	57,7	
1955	53.286		1067	20,0	21,3	411		7,7	8,3	381	7,2	7,6	2762	51,8	2951	55,4	

TABEL II

Bevolkingsgroei Zwolle en Nederland, 1930-1955 ⁸

Jaar	A.	B.	C.	D.	E.
Inwoners op 31-12 absoluut (Zwolle)					
Inwoners op 31-12 relatief (Zwolle) 1930 = 100					
Inwoners op 31-12 absoluut (Nederland) x 1000					
Inwoners op 31-12 relatief (Nederland) 1930 = 100					
A.	B.	C.	D.	E.	
1930	40.473	100	7.936	100	
1931	41.043	101,4	8.062	101,6	
1932	41.706	103,0	8.183	103,1	
1933	42.007	103,8	8.290	104,5	
1934	42.842	105,9	8.392	105,7	
1935	43.422	107,3	8.475	106,8	
1936	43.458	107,4	8.557	107,8	
1937	42.958	106,1	8.640	108,9	
1938	42.134	104,1	8.729	110,0	
1939	42.525	105,1	8.834	111,3	
1940	43.301	107,0	8.923	112,4	
1941	43.901	108,5	9.008	113,5	
1942	44.702	110,4	9.076	114,4	
1943	45.805	113,2	9.129	115,0	
1944	45.155	111,6	9.220	116,2	
1945	45.848	113,3	9.304	117,2	
1946	46.845	115,7	9.543	120,2	
1947	48.019	118,6	9.716	122,4	
1948	48.801	120,6	9.884	124,5	
1949	49.313	121,8	10.027	126,3	
1950	49.957	123,4	10.200	128,5	
1951	50.870	125,7	10.328	130,1	
1952	51.599	127,5	10.436	131,5	
1953	52.455	129,6	10.551	133,0	
1954	53.037	131,0	10.680	134,6	
1955	53.535	132,3	10.822	136,4	

Noten

- 1 Het gemiddeld aantal inwoners wordt verkregen door de bevolking op 1 januari op te tellen bij die van 31 december van het desbetreffende jaar, en het geheel door twee te delen.
- 2 J.Ch.W. Verstege, 'Demografische structuur' in: *Rapport betreffende een onderzoek naar de welvaartsbronnen van de gemeente Zwolle*, L. van Vuuren ed. (Zwolle 1939). 196.
- 3 *Verslag van de toestand der gemeente Zwolle 1940-1945 (Verslag)* (Zwolle z.j.) VI, I, 4.
- 4 Ibidem, VII, I, 1.
- 5 Ibidem, VII, I, 8.
- 6 Verstege, 204.
- 7 Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle, Burgerlijke Stand Zwolle Huwelijk resp. Overlijden, 1930-1930.
Verslag 1930-1945, verschillende pagina's.
Vijfenzeventig jaar statistiek van Nederland ('s-Gravenhage 1975) b. bevolking, 9, 13, 14 en 18.
Sociografische Dienst van de gemeente Zwolle, Overzicht van de overschotten sinds 1935.
Afdeling bevolking van de gemeente Zwolle, registers van de burgerlijke stand: geboorten 1930-1955, huwelijken 1940-1955 en overlijdens 1940-1955.
De beide diensten worden voor hun medewerking hartelijk bedankt.
- 8 Ibidem.

MET DE NEUS IN DE BOEKEN

Onderzoek naar het leesgedrag in Zwolle 1935-1950

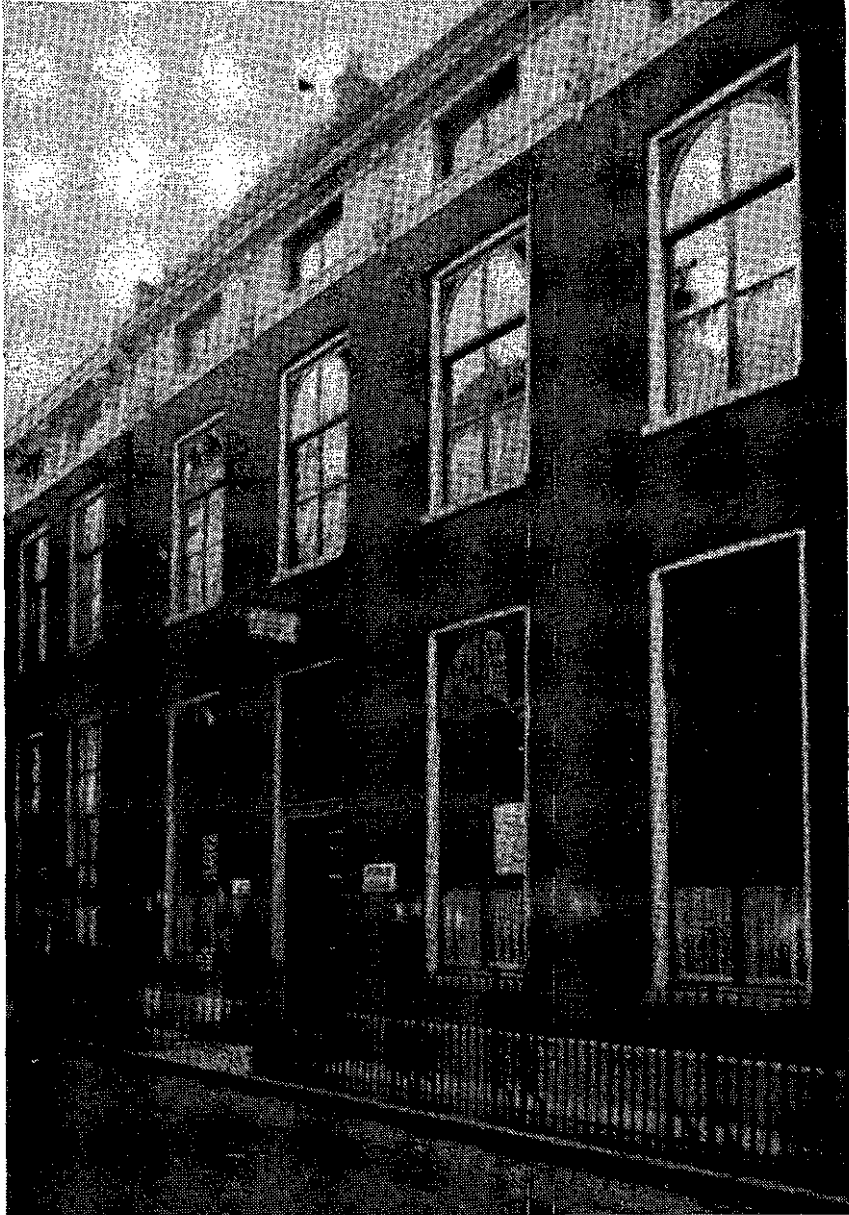
door Jaap Hagedoorn

Inleiding

In zijn inaugurele rede *In de ban van goed en fout?* formuleert J.C.H. Blom enkele richtlijnen voor de voortzetting van de geschiedschrijving van Nederland in de tweede wereldoorlog. Met name onderzoek naar continuïteit en discontinuïteit tussen de bezettingsjaren en de periode ervoor en erna acht hij wenselijk. Daarnaast zou de stemming onder de bevolking systematisch beschreven en geanalyseerd moeten worden.¹ Om deze stemming met behulp van cijfermateriaal, dus zo objectief mogelijk, te meten, kunnen ook gegevens over de uitlening van bibliotheekboeken gebruikt worden. Hierdoor kan inzicht verkregen worden in de wijze waarop in de bezettingstijd de beschikbare vrije tijd besteed werd. Ook afwijkingen van het voor- en na-oorlogse patroon kunnen zo opgespoord worden.

Zwolle kende voor, tijdens en na de bezettingsjaren verschillende bibliotheken en leeszaalen. De belangrijkste waren echter de Openbare leeszaal en bibliotheek (verder OLB) en de rooms-katholieke leeszaal en bibliotheek 'Joan Cele'. De eerste werd gesticht in 1913 en was gevestigd in de Kamperstraat 21. De andere bibliotheek opende haar deuren in 1917 aan de Melkmarkt 10a. Beide organisaties stelden zich ten doel de bevolking te ontspannen en geestelijk te ontwikkelen, de laatste op rooms-katholieke grondslag. De contributie bedroeg in de loop der jaren een bedrag tussen één en tweeënhalve gulden.² De volwassen leden mochten in de lees- en studiezalen naslagwerken en tijdschriften inzien. In de bibliotheek konden de leden boeken lenen, echter niet meer dan drie à vier per keer. De bibliotheken en leeszaalen waren 's morgens, 's middags en 's avonds enkele uren geopend, behalve op zondag. De OLB had een aparte jeugdafdeling, die op woensdag-, donderdag- en zaterdagmiddag geopend was. Het bibliotheekwerk werd verricht door één bibliothecaresse en één of meer assistentes.³

In deze bijdrage zal onderzocht worden of er tussen 1935 en 1950 sprake was van continuïteit of discontinuïteit in het leesgedrag van de Zwollenaren. Ook zal getracht worden de oorzaken van de eventuele ontwikkelingen te achterhalen, en met name de invloed van de bezetting. Mochten er veranderingen in het leesgedrag optreden, dan wordt gepoogd vast te stellen wanneer dat gedrag veranderde. De vraagstelling zal beantwoord worden na onderzoek van de ontwikkeling van het ledenbestand, het leeszaalbezoek en de omvang van het boekenbestand en de uit-

Voorgevel van de O.L.B. in de Kamperstraat

lening. Naast deze getalsmatige gegevens zullen ook kwalitatieve opmerkingen en notities bij het onderzoek betrokken worden.

De archieven van de beide bibliotheekverenigingen vormen de bronnen voor dit onderzoek.⁴ Het 'Joan Cele'-archief leverde een overvloed aan gegevens op. Per dag werd genoteerd hoeveel en welke soorten boeken werden uitgeleend en hoeveel mannen en vrouwen de leeszaal bezochten. Het OLB-archief bevatte minder feiten. Gelukkig werden voor dit onderzoek belangrijke gegevens opgenomen in het zogenaamde *Leeszaaljaarboekje*.⁵

De leden

De gegevens over het aantal bibliotheekleden in de onderzochte periode zijn helaas niet compleet (zie tabel I). Toch zijn er voldoende aantallen bekend om enige conclusies aan het geheel te verbinden. Het aantal leden van de Openbare bibliotheek steeg van 1941 tot 1945 met zo'n 900 tot 1000 per jaar. Deze groei moet wel groter zijn geweest dan de vooroorlogse, aangezien de bibliotheek in 1941 nog maar 1513 leden had. Dit wordt bevestigd als de ontwikkeling van het aantal leden van 'Joan Cele' bekeken wordt. Hier valt tussen 1935 en 1938 een lichte groei waar te nemen. Tussen 1938 en 1942 is de groei al spectaculair te noemen en vanaf 1942 lijkt de ontwikkeling op die van de OLB. Opvallend is nog de groei van het aantal jeugdleden van de laatste bibliotheek. Dit steeg tussen 1941 en 1944 van 175 tot 1059!⁶

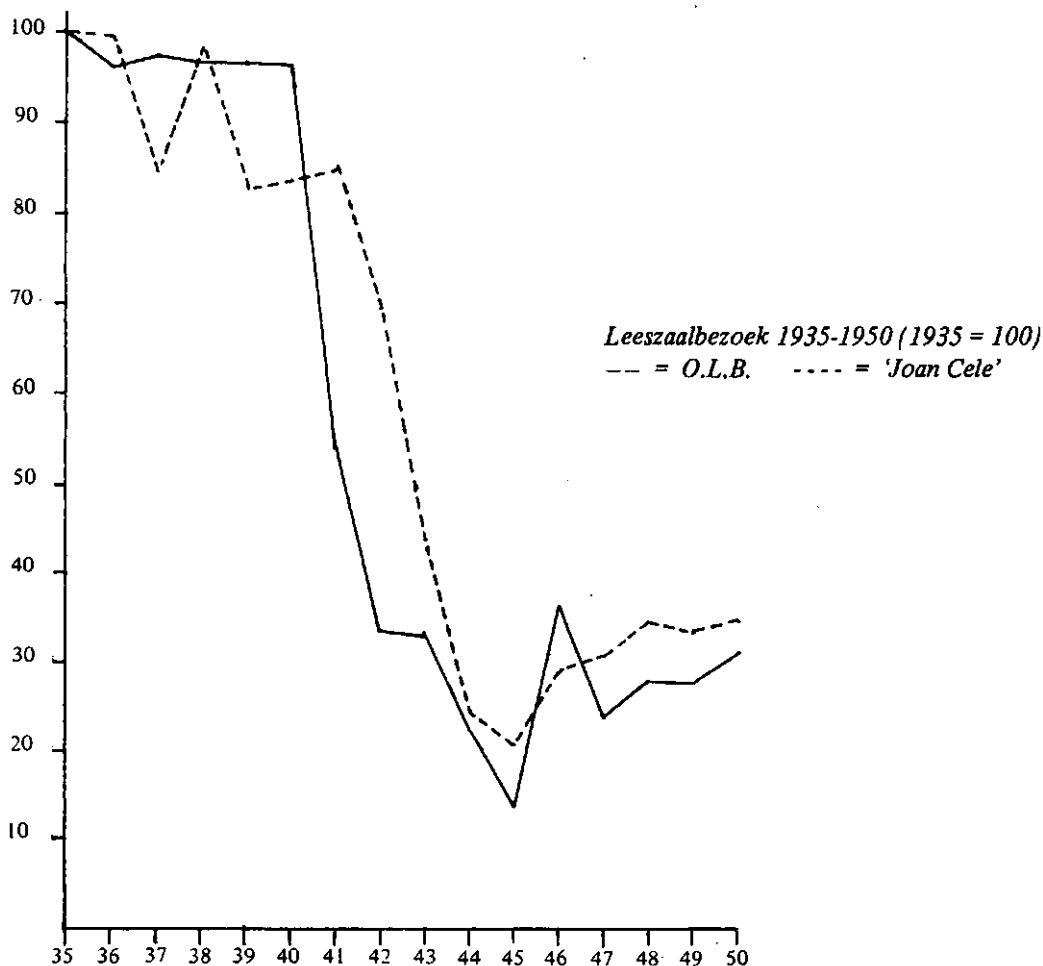
De oorzaken van deze groei moeten direct met de gebeurtenissen tussen 1940 en 1945 samenhangen. Vanaf 1945 daalde het ledental van de beide bibliotheken namelijk tot een redelijk stabiel niveau. Bij de OLB lag dit op zo'n 80 procent van het hoogste aantal en bij 'Joan Cele' op ongeveer 75 procent. De daling vond in 1946 plaats. In dat jaar bedankten 475 leden van 'Joan Cele' voor het lidmaatschap.⁷ Toch viel het aantal bibliotheekleden niet terug naar het vooroorlogse niveau. Een deel van de mensen die tussen 1940 en 1945 lid waren geworden, was de kennismaking met de bibliotheek blijkbaar zo goed bevallen, dat ze lid bleven, nadat de specifieke redenen waarom ze lid waren geworden waren weggevallen. Op deze redenen zal later worden ingegaan. In ieder geval kwam het ledental op een peil dat geen logische aansluiting op het vooroorlogse vormde. In de volgende hoofdstukken zal de ontwikkeling van het leeszaalbezoek en de uitlening bekeken worden.

Leeszaalbezoek

De beide bibliotheken beschikten over een lees- en studiezaal, waar de tijdschriften en naslagwerken stonden. Zo lagen in 1938 in de leeszaal van 'Joan Cele' 118 perio-

dieken ter inzage.⁸ Dagelijks werd er bijgehouden hoeveel mannen en vrouwen de leeszaal bezochten. Van de OLB-leeszaal zijn alleen de jaartotalen bekend.⁹

Het bezoek aan de leeszaal nam tussen 1935 en 1950 af. In de oorlogsjaren is, vanaf 1941 voor de OLB en vanaf 1942 voor 'Joan Cele', een verscherpte daling te constateren. Omdat in dezelfde periode het ledental steeg, nam het gemiddeld aantal bezoeken per lid nog sneller af. De daling had verschillende oorzaken. In de eerste plaats daalde in bezettingstijd het aantal periodieken dat in de leeszaal ter inzage lag. In de leeszaal van 'Joan Cele' kon men in 1946 nog maar 30 tijdschriften

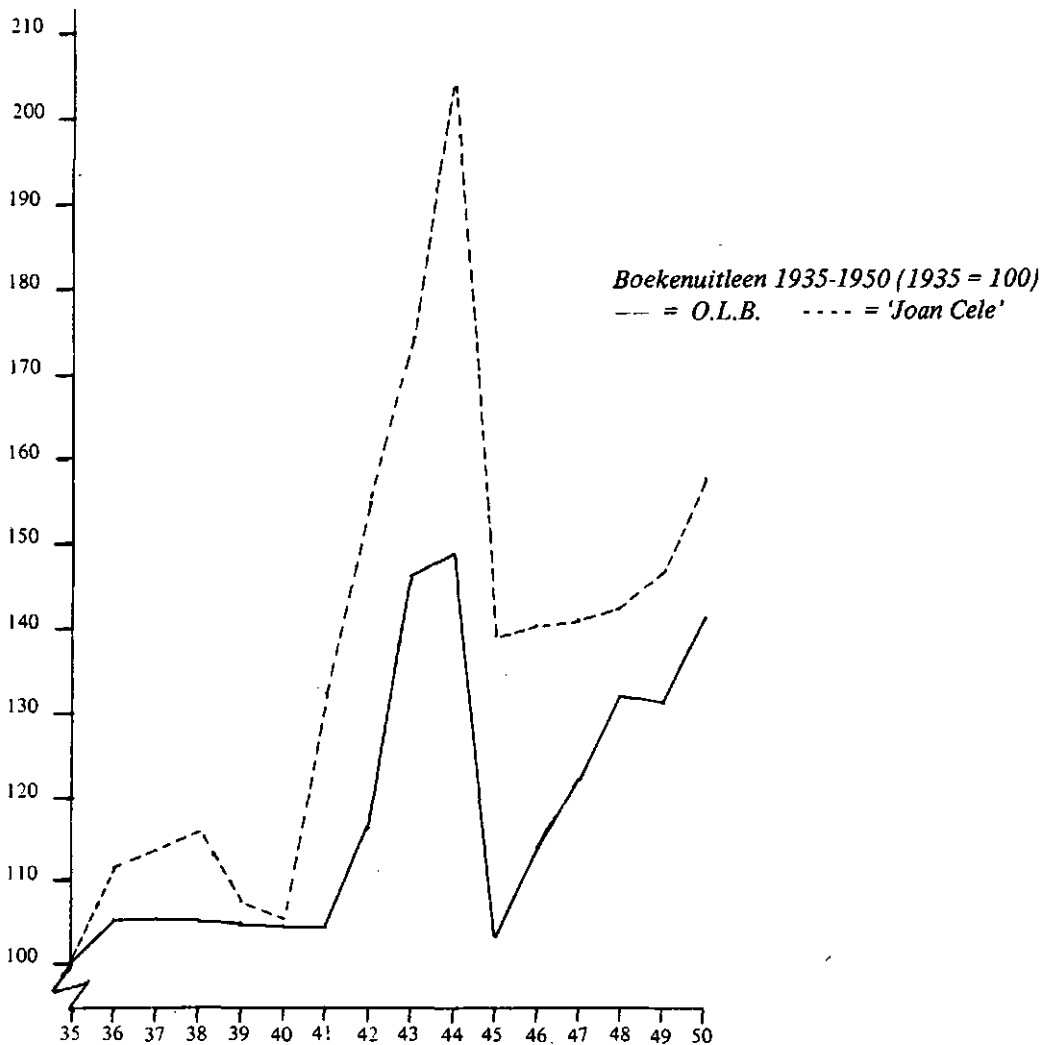
lezen.¹⁰ Daarbij moet bedacht worden, dat op dat moment het aantal periodieken alweer groter was dan in de bezettingsjaren. De inhoud van de bladen werd in 1945 „betrekkelijk onbelangrijk” genoemd.¹¹ De legaal verschijnende tijdschriften stonden immers onder Duitse censuur. Ongetwijfeld is ook de uitgave van de illegale kranten een verklaring voor de daling van het leeszaalbezoek. Een andere oorzaak lag in de uitgaansverboden, die vooral 's avonds golden, waardoor men op die uren de leeszaal niet kon bezoeken. Ook was de leeszaal nog al eens gesloten. Gebrek aan verlichting en brandstof was hiervan meestal de oorzaak. Om deze redenen werd de OLB-leeszaal de eerste drie maanden van 1945 gesloten, wat in het bezoekersaantal van dat jaar terug te vinden is. Rond de oorlogsdagen in mei 1940 en april 1945 waren de bibliotheken en leeszalen ook gesloten.

Direct na afloop van de oorlog steeg het aantal leeszaalbezoekers weer. Een veelheid aan nieuwe, eerder illegale, bladen lag in de leeszalen ter inzage, zoals *Trouw*, *De Waarheid* en *Het Parool*. Daarnaast konden ook Engelse en Amerikaanse kranten gelezen worden, die door de ambassades gestuurd werden.¹² Hoewel de leeszalen wegens brandstoftekorten nog wel eens gesloten moesten worden, steeg het aantal bezoekers beduidend. Maar het vooroorlogse aantal werd niet meer bereikt. Het totaal bleef steken rond zo'n 30 procent van het aantal bezoekers in 1935. Een verklaring voor deze ontwikkeling op langere termijn is moeilijk te geven. Het is echter niet ondenkbaar, dat velen gewend waren aan het *thuis* lezen van een krant of tijdschrift. In de bezettingstijd gingen de illegale bladen van hand tot hand en konden ze alleen in een vertrouwde omgeving, bijvoorbeeld in eigen huis, gelezen worden. Misschien was dit voor velen een reden om zich na april 1945 op een krant te abonneren. Verder onderzoek lijkt mij hier gewenst.

Eén ontwikkeling wil ik hier nog signaleren. Uit de door de bibliothecaresse van 'Joan Cele' bijgehouden statistiek van leeszaalbezoekers valt af te lezen, dat een steeds groter deel van die bezoekers uit vrouwen bestond. Tot en met 1941 schommelde het aantal vrouwen tussen 20 en 25 procent van het totaal. Vanaf 1943 was ongeveer één op de drie bezoekers een vrouw. Deze ontwikkeling zette na de oorlog door. Voor een verklaring is verder onderzoek noodzakelijk.

Uitlening: de cijfers ¹³

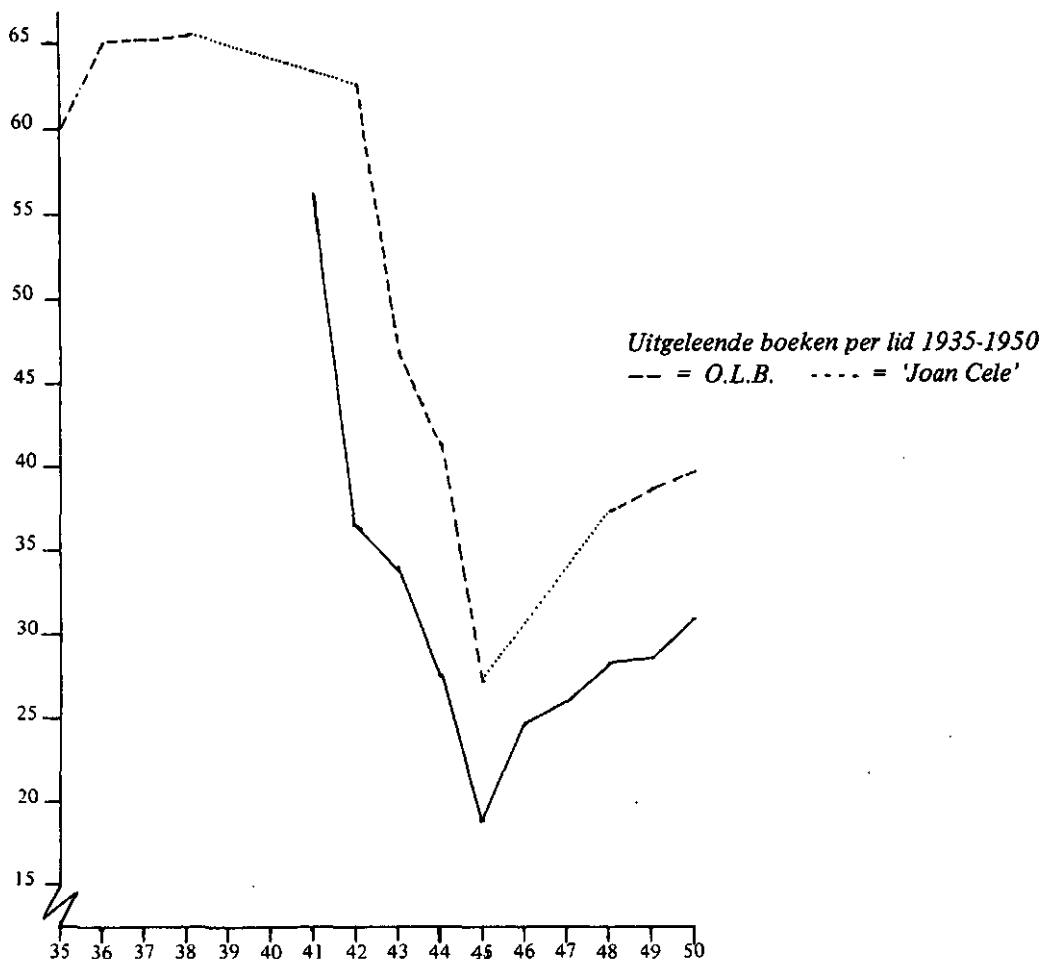
Tegenover de scherpe daling van het leeszaalbezoek in de bezettingsjaren, staat een explosieve groei van het aantal uitgeleende boeken in dezelfde periode. De jaarlijkse aantallen uitleningen waren voor 1941 redelijk stabiel. De OLB leende per jaar zo'n 85.000 boeken uit en 'Joan Cele' ruim 30.000. Gelijk met de groei van het aantal leden nam, vanaf 1941 bij 'Joan Cele' en vanaf 1942 bij de OLB, het aantal uitleningen enorm toe. Boven een krante-interview met mej. C. Jacobs, de bibliothecaresse van de OLB, van 1942 staat dan ook: „De afgelopen winter was boeken-

winter".¹⁴ In 1944 werd een hoogtepunt bereikt.

Het verschijnsel van de groeiende belangstelling voor het bibliotheekboek stond niet op zichzelf. In het eerder genoemde interview wordt ook geconstateerd „dat dure (boek-)werken, die vroeger nauwelijks werden bekeken, nu door velen worden aangeschaft". De groeiende belangstelling betekende dat de uitlening voor het personeel van de bibliotheken nauwelijks bij te benen was. Daarom werden extra

krachten ingezet en werd de uitlening beperkt. Deze maatregelen hadden echter weinig effect op de omvang van de uitlening. Na het hoogtepunt van 1944 daalde de uitlening in 1945. Dit was vooral een gevolg van de soms langdurige sluitingen in dat jaar. Vanaf 1946 groeide de uitlening langzaam. De top van 1944 werd echter voor 1951 niet meer bereikt. Lezen was in de bezettingstijd blijkbaar populair, als gevolg van specifiek met de tijd samenhangende oorzaken. Gezien het dalende leeszaalbezoek en de stijgende uitlening werd men vooral lid om boeken te kunnen lenen.

Nadere beschouwing van de gegevens leert echter, dat er in de bezettingsjaren per lid *minder* boeken werden gelezen (zie tabel II). Tot 1941 respectievelijk 1942 lazen de leden van de OLB respectievelijk van 'Joan Cele' gemiddeld ruim één boek per week. In 1945 was dit nog maar één boek per twee à drie weken. Na 1945 steeg het aantal gelezen boeken per lid weer, tot ongeveer één boek per tien dagen. Ook hier werd de vooroorlogse hoeveelheid niet meer bereikt. Dit ondanks de mogelijkheid om vanaf 1949 bij de OLB meer dan het toegestane aantal boeken te lenen, tegen betaling van een dubbeltje per extra boek. Nogmaals blijkt dus, dat de bezettingstijd verandering in het leesgedrag van de Zwollenaren bracht, zowel op de korte als op de langere termijn.

Voor deze tegengestelde ontwikkelingen, groeiende uitlening en dalende uitlening per lid, zijn verschillende verklaringen te vinden. Een belangrijk deel van de nieuwe leden heeft mogelijk minder dan de gemiddelde hoeveelheid boeken gelezen. Zij werden geen lid omdat ze leesgierig waren, maar ze zochten vervangingsmiddelen voor activiteiten die in de bezettingstijd niet meer mogelijk waren. De teruglopende uitlening en de daling van het aantal leden na 1945 ondersteunen deze stelling. De bibliothecaresse van 'Joan Cele' constateerde hetzelfde: „Daar, na de bevrijding de belangstelling voor het boek, behalve bij de echte boekenliefhebbers, begon te verminderen, liepen de uitleencijfers terug.”¹⁵ Toch bleef het aantal leden en uitleningen na 1945 groter dan op grond van de ontwikkelingen tot 1941 aangenomen kon worden. Een belangrijke hoeveelheid minder 'echte' liefhebbers bleef ook na 1945 lid van de bibliotheek.

De dalende uitlening per lid had echter ook te maken met het boekenbezit van de bibliotheken, en dus met het beschikbare aantal boeken per lid. Dit aantal daalde drastisch tot 1945. Dit betekent, dat de boeken per jaar vaker werden uitgeleend, waardoor ze sneller sleten – ze werden letterlijk stuk gelezen – en eerder uit de roulatie moesten worden genomen. Het tekort was moeilijk aan te vullen, omdat nieuwe boeken en dubbelen slechts beperkt verkrijgbaar waren. Hierdoor werd de bibliotheek leger en waren de leden gedwongen hun keus uit een dalend aantal boeken te maken.

Die keus werd nog kleiner, doordat de bezettende macht een belangrijke hoeveelheid boeken verbood. Al in augustus 1940 moesten boeken die het maken en gebruiken van radio's beschreven worden ingeleverd. En in september 1940 werden de boeken verboden, die een vijandige strekking hadden ten aanzien van het Duitse volk en rijk, Hitler en de N.S.D.A.P. Later volgde een uitleenverbod voor Engelse en Amerikaanse boeken en werken van joodse auteurs. Deze boeken gingen achter slot en grendel. Mede hierdoor werd „het een puzzle ... om aan alle leesgierigen een goed boek mee te geven.”¹⁶ Naast het verbieden van boeken oefenden de bezetters ook censuur uit op catalogi en aanwinstenlijsten.

Pas na de bevrijding steeg het aantal beschikbare boeken per lid weer. Direct na

CENTRALE VEREENIGING VOOR OPENBARE LEESZALEN EN BIBLIOTHEKEN

SECRETARIS-PENNINGMEESTER

Dr. H. E. GREVE

's-GRAVENHAGE

VAN BLANKENBURGSTRAAT 3B

TELEFOON 333668

POSTGIRO 109968

's-GRAVENHAGE, 4 September 1940.

Aan het Bestuur der
N.K. Openbare Leeszaal en Bibliotheek

te *Keuzille*

Het Bestuur der C. V. brengt het volgende schrijven van den Secretaris-Generaal van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ter Uwer kennis.

Van deze circulaire aan de leeszaalbesturen ontvangen de leeszaaldirecteurs(-trices) eveneens een exemplaar.

No. 3923 Afd. K. W.

's-GRAVENHAGE, 28 Augustus 1940.

Aan het Bestuur van de Centrale Vereeniging
voor Openbare Leeszaalen en Bibliotheken
te 's-Gravenhage.

Ingevolge een aanschrijving van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied verzoek ik U er zorg voor te dragen, dat drukwerken van elke soort en in elke taal, die ten aanzien van het Deutsche volk, zijn Führer, de Nationaal-Socialistische Deutsche Arbeiderspartij, den Deutschen Staat, de Deutsche Regeering of de Deutsche weermacht een vijandige of afkeurende strekking hebben, onmiddellijk aan het leenverkeer worden onttrokken en in een groep afzonderlijk achter slot en grendel worden bewaard. Hiertoe behooren niet slechts politieke geschriften, doch ook tendentieuze romans, nouvelles, tijdschriften en plaatwerken. Gedacht wordt aan boeken als de volgende:

Althoff. Een trein vertrok.	Keun. Nach Mitternacht.
Borkenau. New german empire.	Laatsman. Deutsche kerkstrijd.
von Brentano. Prozess ohne Richter.	Langhoff. Moorsoldaten.
Bruckner. Die Rassen.	Lennhoff. Last five hours of Austria.
den Doolaard. Oostenrijk 1935.	Lewis. It can't happen here.
Feuchtwanger. Geschwister Oppenheim.	van Loon. Our battle.
Fraenkel. German people versus Hitler.	Mairaux. Temps du mépris.
Frank. Reisepas.	Mann. E. 10.000.000 Kinder.
Gedye. Fallen bastions.	Merz. Ein Mensch fällt aus Deutschland.
Gläser. Letzter Zivilist.	Mowrer. Germany puts the clock back.
Golding. Mr. Emmanuel.	Olden. Hitler.
Graf. Der Abgrund.	Rauschnig. Gespräche mit Hitler.
.. Anton Sittinger.	.. Hitler m'a dit.
Gunther. Inside Europe.	.. Revolution des Nihilismus.
.. High cost of Hitler.	Roberts. House that Hitler built.
Haller. Ein Mann sucht seine Heimat.	Schwarzschild. Ende der Illusionen.
Heiden. Adolf Hitler.	Toller. Eine Legende in Deutschland.
.. Gesch. des National-Sozialismus.	Vance. Escape.
.. Ein Mann gegen Europa.	Waakzaamheid: serie.
Juhász. Dit is gebeurd in Oostenrijk.	

Binnen vier weken moet mij een lijst van deze soort van boekenvorraden, bij de leeszaalen aanwezig, voor elke instelling afzonderlijk, voorgelegd worden. Deze lijst behoort in volgorde schrijver, titel, en plaats en jaar van verschijning te bevatten. Wanneer van

de bevrijding kon het boekenbezit worden uitgebreid door opname van achtergelaten Duitse boeken en doordat de voordien verboden boeken weer in het uitleenbestand konden worden opgenomen. Die verboden boeken werden overigens eerst nog tentoongesteld in april 1945. Op de langere termijn steeg het aantal beschikbare boeken per lid door afname van het ledental en toename van de boeken-aanschaf.

Uitlening: de boeken

Nu dient onderzocht te worden welke boeken of welke soorten boeken werden uitgeleend. De informatie hierover is uiterst schaars, zeker als het om de vooroorlogse periode gaat. In beide bibliotheken bestond de uitlening voor zo'n 60 procent uit romans. Kinder- en studieboeken vormden de rest. Bij 'Joan Cele' was de uitlening van kinderboeken belangrijker dan bij de OLB. In deze verhoudingen kwam geen verandering in en na de bezettingstijd.

Volgens notities in de bibliotheekjaarverslagen was er in 1942 en 1943 grote belangstelling voor ontspanningslectuur. Dit duidt op een behoefte aan verstrooiing. Reisbeschrijvingen en aardrijkskundige boeken waren erg in trek. Mogelijk werd het reizen, dat door de oorlog en maatregelen van de bezetters bemoeilijkt werd, vervangen door reizen in de fantasie. De bibliotheekleden maakten ook gebruik van de mogelijkheid om wat kennis op te doen, gezien de belangstelling voor studie- en populair-wetenschappelijke boeken.

Geschiedenisboeken en levensbeschrijvingen werden gretig gelezen. In het eerder genoemde interview met mej. Jacobs vertelt zij, dat boeken als *Hollands Glorie* van Jan de Hartog, *Wiarda: kroniek van een geslacht* van Theun de Vries en *Elzelina: de geschiedenis van een Hollandse vrouw in de jaren 1776-1845* van Jo van Ammers-Kueller, soms wel 20 keer op een dag gevraagd werden. In deze boeken staan episodens uit de *Nederlandse* geschiedenis centraal en worden zeer *Nederlandse* figuren beschreven. Blijkbaar bestond er een behoefte aan bevestiging van de Nederlandse identiteit tegenover de Duitse. Deze behoefte werd gestild door identificatie met historische voorbeelden.

Van de naoorlogse belangstelling is erg weinig bekend. De interesse vertoonde waarschijnlijk niet zulke afwijkingen, dat deze vermeld moesten worden in de jaarverslagen. In het jaarverslag van 'Joan Cele' over 1948 wordt opgemerkt dat de jeugd graag populair-wetenschappelijke boeken las en dat de vraag naar boeken over huwelijk, opvoeding en voorlichting in het huwelijk toenam.¹⁷ Het OLB-jaarverslag over 1947 maakt melding van een groeiende diefstal van plant- en dierkundeboeken.¹⁸ Op de langere termijn valt er dus geen wijziging waar te nemen in de belangstelling van de bibliotheekleden, behalve een kortstondige verschuiving tijdens de bezettingsjaren.

Oorzaken van de groeiende behoefte aan lezen in bezettingstijd

In Zwolle was er in de bezettingsjaren dus een groeiende behoefte aan boeken en leesmateriaal, vooral vanaf 1941.¹⁹ Hiervoor zijn vele verklaringen te geven, die echter uit dezelfde oorzaak voortvloeiden: men moest de vrije tijd met steeds minder middelen zien te vullen. Door de uitgaansverboden was men vooral in de avonduren vaak gedwongen thuis te blijven. In de loop van de bezettingsjaren werd het onderwijs beperkt door vordering van schoolgebouwen en brandstoftekorten. Vanaf de herfst van 1944 werd er in Zwolle bijna geen onderwijs meer gegeven. De vorderingen en tekorten zullen ook in bedrijven en kantoren tot tijdelijke sluitingen geleid hebben. De jongere mannen liepen het risico opgepakt en tewerkgesteld te worden als zij zich op straat vertoonden. Zij zaten dus ook vaker thuis. Onderduikers konden hun schuilplaats zelfs helemaal niet of nauwelijks verlaten.

De middelen om de vrije tijd te vullen namen intussen af. Vanaf 1941 werd een groot deel van het verenigingsleven stilgelegd of ontbonden.²⁰ Kranten en nieuwe boeken verschenen er steeds minder en beide stonden onder Duitse censuur. De inhoud van de kranten werd, mede daardoor, steeds onbelangrijker. In de loop van 1943 moesten de radio's worden ingeleverd. Reizen werd belemmerd door allerlei praktische problemen en door maatregelen van de bezetters.

Het lezen van boeken was dus voor velen één van de weinige mogelijkheden om de vrije tijd te vullen en zich enigszins zorgeloos te ontspannen. Voor onderduikers was het vrijwel het enige middel. Laten we hierover even Anne Frank aan het woord: „Miep is precies een pakezeltje, die sjouwt wat af. (...) Zij is het ook, die iedere Zaterdag vijf bibliotheekboeken meebrengt. Wij kijken altijd reikhalzend naar de Zaterdag uit, omdat dan de boeken komen. Net als kleine kinderen, die een cadeautje krijgen. Gewone mensen weten ook niet, hoeveel boeken voor ons opgesloten betekenen. Lezen, leren en de radio zijn onze afleidingen.”²¹

Een boek zal ook voor velen, wellicht onbewust, een weg tot tijdelijke vrijheid zijn geweest. De fysieke gebondenheid vond een gedeeltelijke compensatie in vrijheid van de fantasie. Lid worden van een bibliotheekvereniging was hiertoe een sleutel, alhoewel het nijpende boekentekort het ontsluiten van de poort tot die vrijheid bemoeilijkte.

Na de oorlog hernam het leven een normalere gang. De onderduikers konden hun schuilplaats verlaten. Het onderwijs kwam weer op gang, evenals het verenigingsleven. Zo meldden zich in de laatste week van april 1945 350 verkenners en welpen bij de heropgerichte Zwolse padvindergroepen aan. Op 25 april vond de eerste Zwolse voetbalwedstrijd na de bevrijding plaats en een dag later werd de eerste 'vrije' film vertoond.²² De vrije tijd verminderde en het aantal ontspanningsmogelijkheden groeide. Hierdoor en door de groei van het aantal boeken dat in de winkels lag, daalde het aantal leden van de Zwolse bibliotheken. Toch is de na-

oorlogse ontwikkeling niet in verband te brengen met die vóór 1941. De bezetting had velen doen kennismaken met het fenomeen bibliotheek. Velen was die kennis-making goed bevallen, waardoor lezen en het gebruik van een bibliotheek meer algemeen werden.

De leeszaal van de O.L.B.

Conclusie

Uit de ontwikkeling van ledental, uitlening en leeszaalbezoek van twee Zwolse bibliotheken tussen 1935 en 1950, valt te concluderen dat er in Zwolle in deze periode van discontinuïteit in het leesgedrag sprake was, zowel op korte als op langere termijn. Er zijn drie periodes te onderscheiden waarin het leesgedrag een aparte ontwikkeling doormaakte, van 1935 tot 1941/1942, van 1941/1942 tot en met 1945 en vanaf 1946 tot en met 1950. De bezetting van Nederland tussen 1940

en 1945 had niet alleen invloed op het leesgedrag in de tweede periode, maar ook op dat in de derde. Opvallend is echter, dat de eerste periode doorloopt tot 1941/1942. Hieruit moet begrepen worden, dat de bezetting aanvankelijk geen invloed op het leesgedrag van de Zwollenaren had en niet die voorwaarden creëerde waardoor dat gedrag later zou veranderen: 10 mei 1940 betekende in dit geval dus geen breuk.

Voor 1941/1942 schommelden ledenbestand en uitlening rond een redelijk stabiel niveau. De leden lasen toen ongeveer één boek per week. Het leeszaalbezoek begon licht te dalen. Vanaf 1941/1942 steeg het aantal leden en (dus) het aantal uitleningen enorm tot in 1945. Er was een grote behoefte aan lezen als vervangingsmiddel voor andere, in bezettingstijd onmogelijke of bemoeilijkte activiteiten, zoals werken, leren, reizen en vele vormen van ontspanning. Het werd echter ook steeds moeilijker een bibliotheekboek naar keuze te vinden, door de sterke groei van het aantal leden, de toename van de roulatie en slijtage van de boeken, de daling van de aanschaf van nieuwe en het verbod van de uitlening van bepaalde boeken. Het aantal geleende boeken per lid daalde tot ongeveer één per twee à drie weken. In deze tweede periode daalde het leeszaalbezoek scherp, door afname van het aantal en het geringe belang van de ter inzage liggende tijdschriften, door veelvuldige sluiting van de leeszaal en doordat het voor sommigen moeilijk of onmogelijk was de leeszaal te bezoeken. Ongetwijfeld was ook de uitgave van illegale bladen een oorzaak van de daling van het leeszaalbezoek. Deze ontwikkelingen waren een direct gevolg van de bezetting; er kwam een eind aan toen de oorlog was afgelopen: 14 april 1945 betekende dus wel een breuk.

Indirect was de invloed op de ontwikkelingen na 1945. Al in 1945 daalde de uitlening, om vanaf 1946 langzaam te stijgen. Het ledental daalde in 1946 en bleef daarna op een redelijk stabiele hoogte staan. Het leeszaalbezoek steeg, eveneens tot een tamelijk vaste hoogte. Het is echter opvallend dat deze ontwikkeling niet, zoals misschien te verwachten was, aansloot bij die in de eerste periode! Het ledental en de uitlening kwamen op een beduidend hoger en het leeszaalbezoek op een lager niveau te liggen, en het aantal gelezen boeken per lid bedroeg ongeveer één per tien dagen. Blijkbaar had de in de bezettingsjaren gecreëerde behoefte aan leesmateriaal tot gevolg, dat veel mensen lid van de bibliotheek bleven, ook nadat de specifieke redenen waarom zij lid waren geworden niet meer bestonden. Onder deze 'oorlogsleden' waren ook velen die niet tot de leesgierigen gerekend mochten worden. Zij lasen zo nu en dan een boek, wat blijkt uit het gemiddeld aantal gelezen boeken per lid. Dat steeg niet tot vooroorlogse hoogten. Het lidmaatschap van een bibliotheek werd echter tot een gemener goed dan vóór 1941/1942. Het lidmaatschap werd meer en meer gebruikt om boeken te lenen en steeds minder om de leeszaal te bezoeken. Het is niet ondenkbaar dat de oorzaak van deze ontwikkeling samenhangt met de uitgave van illegale bladen in de bezettingstijd. De gewoonte om deze

kranten thuis te lezen zou na de oorlog een groei van het aantal kranteabonnemen-
ten veroorzaakt kunnen hebben. De financiële draagkracht speelt hierbij natuurlijk
ook een rol. Verder onderzoek is hier dus geboden.

TABEL I

Leden, uitleening, boekenbezit en leeszaalbezoek van de Openbare leeszaal en bibliotheek en de
rooms-katholieke bibliotheek en leeszaal 'Joan Cele' te Zwolle, 1935-1950.²³

	A	B	C	D	E	F	G	H	J
Jaar									
Leden OLB op 31 december									
Uitleen OLB									
Boekenbezit OLB op 31 december									
Leeszaalbezoek OLB									
Leden 'Joan Cele' op 31 december									
Uitleen 'Joan Cele'									
Boekenbezit 'Joan Cele' op 31 december									
Leeszaalbezoek 'Joan Cele'									
1935			81.277	22.506	27.198	495	29.792	11.012	9.024
1936			85.451	24.078	26.166	512	33.242	11.335	8.955
1937			85.595	24.754	26.490	520	33.944	11.971	7.624
1938			85.490	25.158	26.335	527	34.573	12.392	8.851
1939			85.309	26.038	26.250		32.120	12.745	7.468
1940			85.231	27.019	26.149		31.501	13.077	7.549
1941	1.513		84.995	28.000	14.677		39.577	13.360	7.665
1942	2.586		94.576	29.010	9.047	737	46.175	13.548	6.250
1943	3.494		118.944	30.733	8.927	1.110	51.914	13.838	3.954
1944	4.387		121.030	31.760	6.020	1.469	60.731	14.148	2.204
1945	4.479		84.102	31.760	3.714	1.529	41.429	15.100	1.840
1946	3.753		92.675	34.000	9.823		41.897	15.498	2.604
1947	3.825		99.366	36.315	6.420		42.074	15.911	2.755
1948	3.800		107.441	38.250	7.548	1.135	42.544	15.771	3.116
1949	3.746		106.976	40.000	7.482	1.132	43.778	16.411	2.994
1950	3.705		115.038	41.000	8.498	1.183	47.044	17.011	3.124

TABEL II

Relatieve getallen: uitlening, uitlening per lid, leeszaalbezoek, boekenbezit per lid, roulatie boekenbezit 1935-1950.

Jaar	A	B	C	D	E	F	G	H	J	K	L
Leeszaalbezoek OLB (1935 = 100)											
Uitlening OLB (1935 = 100)											
Uitlening per lid OLB											
Boekenbezit per lid OLB											
Roulatie boekenbezit OLB											
Leeszaalbezoek 'Joan Cele' (1935 = 100)											
Uitlening 'Joan Cele' (1935 = 100)											
Uitlening per lid 'Joan Cele'											
Boekenbezit per lid 'Joan Cele'											
Roulatie boekenbezit 'Joan Cele'											
1935	100	100				3,61	100	100	60,2	22,2	2,71
1936	96,2	105,1				3,55	99,2	111,6	64,9	22,1	2,93
1937	97,4	105,3				3,46	84,5	113,9	65,3	23,0	3,00
1938	96,8	105,2				3,40	98,1	116,0	65,6	23,5	2,79
1939	96,5	105,0				3,28	82,8	107,8			2,52
1940	96,1	104,9				3,15	83,7	105,7			2,41
1941	54,0	104,6	56,2	18,5		3,04	84,9	132,8			2,96
1942	33,3	116,4	36,6	11,2		3,26	69,3	155,0	62,7	18,4	3,41
1943	32,8	146,3	34,0	8,8		3,87	43,8	174,3	46,8	12,5	3,75
1944	22,1	148,9	27,6	7,2		3,81	24,4	203,9	41,3	9,6	4,29
1945	13,7	103,5	18,8	7,1		2,65	20,4	139,1	27,1	9,9	2,74
1946	36,1	114,0	24,7	9,1		2,73	28,9	140,6			2,70
1947	23,6	122,3	26,0	9,5		2,74	30,5	141,2			2,64
1948	27,8	132,2	28,3	10,1		2,81	34,5	142,8	37,5	13,9	2,70
1949	27,5	131,6	28,6	10,7		2,67	33,2	146,9	38,7	14,5	2,67
1950	31,2	141,5	31,0	11,1		2,81	34,6	157,9	39,8	14,4	2,77

TABEL III

Boekenaanschaf 'Joan Cele', 1943-1950.²⁴

1943	290	1945	952	1947	500	1949	790
1944	310	1946	413	1948	820	1950	882

Noten

- ¹ J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983) 18-23.
- ² Voor 'Joan Cele' werden in 1935 genoemd een maximum van f. 2,50 voor volwassenen en f. 0,75 voor kinderen; in 1948 maximaal f. 2,— resp. f. 1,—. Het lidmaatschap van de OLB kostte in 1942 f. 1,50 en werd in 1946 verhoogd tot f. 2,—.
- ³ Zie voor de openingstijden en de medewerkers de verschillende jaargangen van het *Leeszaaljaarboekje* van 1935 tot en met 1950. (*Leeszaaljaarboekje 1935-1950* - uitgave van de centrale vereniging voor openbare leeszaalen en bibliotheken; 16 dln.; 1936-1951).
- ⁴ Deze archieven berusten bij de Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle onder de codes Verenigingsarchief (VA) 045 (OLB) en VAO46 ('Joan Cele').
- ⁵ Zie noot 3. Helaas wijken de gegevens uit de archieven soms enigszins af van die in het *Leeszaaljaarboekje*. Waar het archief geen complete cijferreeksen leverde is uitgegaan van de reeksen in het jaarboekje. De afwijkingen zijn niet zo groot, dat ze een vertekende ontwikkeling op de langere termijn te zien geven.
- ⁶ VAO45, Jaarverslagen 1944-1963.
- ⁷ VAO46, Statistische opgaven 1933-1959; 1945.
- ⁸ VAO46, Stukken over 1933-1938; enquête over 1938.
- ⁹ Hierbij is uitgegaan van de cijfers uit het *Leeszaaljaarboekje*.
- ¹⁰ VAO46, Stukken over 1946 en 1947.
- ¹¹ VAO46, Stukken over 1939-1945.
- ¹² VAO45, Jaarverslag 1945.
- ¹³ De aantallen van 'Joan Cele' zonder de zogenaamde correspondentie-uitleningen aan leden of bibliotheken buiten Zwolle.
Bronnen: VAO45, Jaarverslagen 1944-1963; VAO46, Statistische opgaven 1933-1959; VAO46, Stukken over 1935-1950; *Leeszaaljaarboekje 1935-1950*, verschillende pagina's.
- ¹⁴ *Zwolsch Nieuwsblad* 58ste jrg. (1942) no. 28; in VAO45, Stukken over 1941-1950.
- ¹⁵ VAO46, Stukken over 1939-1949, map 1939-1945.
- ¹⁶ VAO45, Jaarverslag 1945.
- ¹⁷ VAO46, Stukken over 1939-1949.
- ¹⁸ VAO45, Jaarverslag 1947.
- ¹⁹ Een deel van de behoefte wordt verklaard door de vestiging van evacué's in Zwolle. Hun vertrek werd in 1946 één van de oorzaken van de daling van het aantal bibliotheekleden genoemd (VAO45, Jaarverslag 1946).
- ²⁰ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog V* ('s-Gravenhage 1974) 399-402.
- ²¹ Anne Frank, *Het Achterhuis. Dagboekbrieven 12 juni 1942 - 1 augustus 1944* (Amsterdam en Antwerpen 1957¹⁹) 75, brief van 11 juli 1943. De onderduikers in het Achterhuis hadden illegaal een radio.
- ²² D. Wijnbeek, *Vrij Zwolle* (Zwolle 1945) 33.
- ²³ VAO45, Jaarverslagen 1944-1963; VAO46, Stukken over 1935-1950; *Leeszaaljaarboekje 1935-1950*. Voor 'Joan Cele' worden in dezelfde bron voor 1943 en 1945 ook ledenaantallen van 1108 resp. 1575 genoemd. In het laatste geval is, voorzichtigheidshalve, het lagere getal aangehouden.
- ²⁴ VAO46, Stukken over 1939-1949.

GEZAG EN VRIJHEID

Aspekten uit de geschiedenis van de Antirevolutionaire Kiesvereniging 'Nederland en Oranje' te Zwolle in de periode 1933-1941 ¹

door Berend Meijering

Inleiding

In 1973 verscheen een proefschrift van G. van Roon over protestants Nederland en Duitsland, in het bijzonder de kerkstrijd daar tussen 1933 en 1941. Van Roon constateerde, dat door protestants-christelijke organisaties in Nederland ten opzichte van het nationaal-socialistische Duitsland en de kerkstrijd posities werden ingenomen, die varieerden van engagement tot zeer afstandelijk neutralisme. Hij verbond daar ook een conclusie aan, voor wat betreft de eerste fase van de bezettingstijd in ons land. De tussen 1933 en 1940 ingenomen posities zouden het bewustwordingsproces omtrent het karakter van het optreden van de bezetter en diens uiteindelijke bedoelingen in de eerste fase van de bezettingstijd sterk hebben beïnvloed en zouden van minstens evenveel, zo niet van meer belang geweest zijn dan een door de komst van de Duitsers noodzakelijk geworden keuze tussen collaboratie en verzet.²

Met Van Roons bovengenoemde studie als vertrekpunt zal in dit artikel aandacht worden besteed aan een tweetal aspecten uit de geschiedenis van de Antirevolutionaire Kiesvereniging (voortaan afgekort tot: K.V.) 'Nederland en Oranje' te Zwolle in de jaren 1933-1941. In de eerste plaats zal nagegaan worden, hoe de K.V. gereageerd heeft op de opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland, respectievelijk het eerste optreden van nationaal-socialistische groepen en groepjes in ons land. Dit zal voornamelijk gebeuren aan de hand van een in 1934 uitgekomen brochure van een van de leden, tevens bestuurslid van de K.V. In de tweede plaats komt aan de orde, hoe de genoemde stellingname van de K.V. doorgewerkt heeft in de eerste fase van de bezettingstijd. Met andere woorden: was er in mei 1940 van een breekpunt sprake of juist van continuïteit? Doordat in de loop van 1941 niet-commerciële verenigingen ontbonden werden, ligt in dit jaar het eindpunt van deze studie. Met enig recht kunnen we stellen, dat de verandering die de bezetting bracht, tot die tijd betrekkelijk weinig in de normale routines ingreep; voor de periode daarna blijkt dit echter al snel in veel grotere mate het geval te zijn.

'Voorgeschiedenis' (1933-1940)

Begin 1933 – Hitler is nog geen twee maanden aan de macht – bereiken de eerste berichten over maatregelen van het nazi-regiem ons land: mishandeling van poli-

tieke tegenstanders, boycot en arrestaties van joden, kerkvervolgingen. Reacties van AR-zijde komen onder meer van het officiële partij-orgaan *De Standaard*. Van de hand van A. Anema, hoogleraar aan de juridische fakulteit van de Vrije Universiteit in Amsterdam, verschijnt een artikelenreeks, waarin de ideologie van het nationaal-socialisme als totalitair en anti-christelijk wordt afgewezen. Maar diezelfde krant — let wel het gereformeerde dagblad van voor de oorlog — had eerder over de machtsovername van Hitler tevreden opgemerkt, dat het met de naakt-rekreatie bij onze oosterburen nu tenminste wel gedaan zou zijn. Zo volgen in de loop van dat jaar nog meer commentaren, waarin de nadruk valt op allerlei beeerde positieve kanten van de Hitler-heerschappij.

Typerend voor het optreden van de AR is ook het ontwijkende antwoord van de nieuwe AR-minister-president H. Colijn aan zijn partijgenoot en kamerlid J. Schouten. Deze vraagt in november 1933, of de regering zijn houding tegenover de Nationaalsocialistische Beweging (N.S.B.) niet dient te herzien, gelet op een aantal passages in de beginselprogramma's van deze partij én van de verwante Duitse National-Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei (NSDAP). Colijn echter ziet geen reden om op dit moment tegen de N.S.B. op te treden. Hij acht deze beweging in principiële opzicht geen groter gevaar dan, zeg maar, de socialistische partijen. Het zal duidelijk zijn: in deze periode van crisis is het beleid van de door de AR aangevoerde coalitie nog primair gericht tegen de linkse groeperingen en bevreesd als zij is voor Duitse sancties op economisch terrein, sluit de regering althans in eerste instantie de ogen voor de praktijken van een bevriend staatshoofd met dictatoriale neigingen.³

Dat was de politiek. Voor een confessionele partij van orthodox-protestantse snit als de AR is het echter goed, ook aandacht te besteden aan de positiekeuze van verwante organisaties als de kerken, nader: de Gereformeerde Kerken, waaruit de partij immers het overgrote deel van haar leden- en kiezersaanhank rekruteert. Het blijkt, dat de kerkvervolgingen die eind 1933, begin 1934 in Duitsland plaatsvonden, alsook de isolering en vervolging van joden daar nauwelijks tot officiële protesten hebben geleid. En de kerken dat dat wel gebeurt, zijn veelal typische gevallen van projectie. Medewerkers van kerkelijke bladen laten op hun beschrijving van de ontwikkelingen bijvoorbeeld een beschouwing volgen over de ideale verhouding tussen kerk en staat, die dan bedoeld is als argument voor de juistheid van hun eigen standpunt, zonder dat ze zich echter afvragen, of dit standpunt in nationaal-socialistisch Duitsland wel is vol te houden. Anderen weer doen het verloop van de kerkstrijd wat meewarig af, alsof het een onvermijdelijk gevolg is van de door het Lutheranisme gepropageerde staatskerkgedachte. Zij gaan er aan voorbij, dat ook de vrije kerken tot min of meer willige werktuigen van het regiem worden gemaakt, voorzover ze dat al niet zijn! Over de acties tegen de joden verschijnen verder de nodige goedkeurende of in ieder geval vergoelijkende commentaren van al of niet

latent antisemitische strekking.

Niet dat de afval naar autoritaire richting bij het gereformeerde bevolkingsdeel (ca. acht procent van de totale bevolking) groot is. Uiteindelijk is er genoeg dat de gereformeerden van het fascisme en nationaal-socialisme moet afschrikken: de ont-hullende agressieve oorlogspolitiek van Duitsland en Italië na 1935, de anti-christe-lijke ideologie en de militaristische vormen waarin alle onderdelen van de stroming zich hullen. Tegen de tijd dat de gereformeerde synode kerkleden het lidmaatschap van (onder andere) de N.S.B. verbiedt, in 1936, zijn er weinig meer, die nog geloven aan een mogelijke synthese tussen christendom en nationaal-socialisme c.q. fascis-me. Dat is in de voorafgaande jaren wel anders geweest! Bladen als *De Reformatie*, *De Wachter* en tot op zekere hoogte het *Gereformeerd Jongelingsblad* behoren dan wel degelijk tot de uitzonderingen. Zij komen met veel informatie en principiële voorlichting over de gang van zaken in nazi-Duitsland. *De Reformatie* zelfs met foto's erbij, die de berichten over jodenvervolgingen die velen haast niet kunnen geloven, moeten bevestigen.⁴

Van Roon, aan wie al deze voorbeelden zijn ontleend, spreekt in dit verband van een domineren van neutralistische tendenzen.⁵ Zijn conclusie heeft echter al-leen betrekking op de stellingname van organisaties aan de top van de protestantse politieke en kerkelijke wereld. Blijft dus de vraag hoe de discussie aan de basis verliep. Daarmee zijn we aanbeland bij ons onderwerp: de A.R.-K.V. in Zwolle.

Een Zwolse brochure tegen het nationaal-socialisme

Vanaf de tijd dat de notulen voor het eerst melding maken van acties van fascist en Nationaal Jongeren Verbond, oktober 1932, heeft de K.V. zich diverse keren met het nationaal-socialisme beziggehouden.⁶ Een tastbaar blijk daarvan is de brochure die J. van Westenbrugge, bestuurslid van de K.V., omstreeks februari 1934 heeft uitgebracht.⁷ Deze Van Westenbrugge was behalve hoofdonderwijzer aan de Dr. Franssenschool in Zwolle ook hoofdredakteur van de *Vecht- en IJssel-bode*, een door de A.R.-Perscommissie in Overijssel als regionaal partijorgaan ge-bruikt blad. Bovendien zat hij nog de A.R.-Kiesvereniging in de staten-kieskring-Zwolle voor. Kortom, een gezaghebbend figuur. Laten we zijn brochure hier wat nauwkeuriger bezien.

Het werkje, in totaal twintig pagina's dik, heeft een populair karakter. Even-tuele verschillen tussen fascisme en nationaal-socialisme blijven buiten beschouwing en met de verklaring van deze bewegingen is de schrijver wel erg snel klaar. Een oud verschijnsel, noemt hij ze, en stoelend op hetzelfde beginsel van volkssoevereiniteit, als ook vóór de Franse Revolutie over de geesten vaardig werd.⁸ Voor verdere stu-die verwijst Van Westenbrugge zijn lezers overigens naar door hemzelf geciteerde werken van AR-geestverwanten, zoals de eerdergenoemde Prof. Anema en de be-

HET
**NATIONAAL
SOCIALISME**

DOOR J. VAN WESTENBRUGGE

VOORZ. CENTR.
A.R. KIESVER.
IN DE STATEN-
KIESKR. ZWOLLE

UITGAVE VAN DE ANTI-REVOLUTIONNAIRE
PERSCOMMISSIE IN OVERIJSEL

DRUKKERIJ BROER & CO. - VAN ITTERSUMSTRAAT 49-51 - ZWOLLE

De brochure van Van Westenbrugge

kende hoofdonderwijzer-publicist A. Janse „uit Biggekerke”.⁹ Hij wil het A.R.-electoraat principiële voorlichting geven en inzicht verschaffen in karakter en bedoelingen van de N.S.B. en andere nationaal-socialistische bewegingen, die uit de nadelige effecten van de economische crisis politiek voordeel willen trekken en de bestaande democratische partijen op dit moment enigszins in het defensief lijken te dringen.

De schrijver verklaart de aantrekkingskracht van het nationaal-socialisme mede uit, wat hij noemt, de gezagscrisis van de afgelopen jaren. De overheid is het zicht op de hoogheid van eigen roeping kwijt en in het volk waart een geest van opstandigheid. In landen als Duitsland en Italië hebben leiders van rechts-autoritaire groepen het ontstane gezagsvacuüm in zekere zin opgevuld. De zwarthemden van Mussolini in Italië eigenden zich politie-taken toe, vóór zij hun greep naar de macht deden, en voor Hitlers trawanten gold mutatis mutandis hetzelfde. Deze bewegingen komen op voor versterking van het staatsgezag, alsook voor de vorming van een krachtig leger, en bevordering van het nationaal bewustzijn. Dit zijn stuk voor stuk wensen die met de onze parallel lopen, constateert Van Westenbrugge, om er dan echter betekenisvol aan toe te voegen: voorzover ze tenminste betrouwbaar zijn en uit dezelfde motieven voortkomen.

Of het nationaal-socialisme wérkelijk tot zegen is, kunnen we zijns inziens pas uitmaken, als duidelijk is wat van deze beweging de beginselen zijn. Nu blijkt dit voor een stroming als de onderhavige in zoverre problematisch, dat het geen scherp omlinjende beginselen bezit en eerder op gevoel en sentiment dan op de rede een beroep doet, dat wil zeggen: eenvoudig gelóóf vraagt. Niettemin valt er uit programma's en andere uitingen wel het een en ander over de beginselen van de beweging op te maken. Zoals gezegd, pretendeert de N.S.B. bijvoorbeeld op te komen voor een krachtig overheidsgezag. Laster over het parlement, zijnde een kletscollege, de praathof en dergelijke, doen echter vermoeden dat de N.S.B. het bestaande gezag niet hoog heeft. Als iedere andere revolutionaire beweging ontkent het nationaal-socialisme dat Gods wil bron en norm van het gezag is. (Revolutionair wordt hier bedoeld in de betekenis, die Groen van Prinsterer (1801-1876), voorman van de AR-richting, aan deze term gaf.) De beweging vervangt gezag door macht en vertrap daarmee tegelijk de vrijheid van het volk, van wie de rechten evenzeer rechtstreeks op Gods wil teruggaan. Wat betreft de N.S.B.-opvatting over de godsdienst, wil de schrijver zich niet laten afleiden door veelvuldig geschermd van die N.S.B. met begrippen als 'positief christendom' of door een bepaling als in artikel 15 van het beginselprogramma, waar staat dat volledige vrijheid van godsdienst gegarandeerd wordt aan alle ingezetenen. Met godsdienst bedoelt de N.S.B. immers een privézaak, die niet gebruikt mag worden om politieke doeleinden te bereiken, wat de Anti's zich dus voor gezegd kunnen houden. Uiteindelijk moeten iedere godsdienst en kerk buigen voor de staatsmacht.

Hier raakt Van Westenbrugge aan wat volgens hem het essentiële verschil is tussen de politiek van de AR en die van de N.S.B. Terwijl de eerste partij zich laat leiden door „Gods ordinantiën”, is voor de N.S.B. het staatsbelang de hoogste norm. Aan dit belang van de staat of liever: van een kleine elite die zich aan de ‘volkswil’ weinig gelegen laat liggen, wordt verder heel het economische, politiek-maatschappelijke en geestelijke leven ondergeschikt gemaakt. Vandaar de sociaal-economische ordening door middel van aan de staat onderworpen corporaties, vandaar de gelijkschakeling van politieke partijen (denk aan nazi-Duitsland), vandaar ten slotte ook de omvorming van bijzondere organisaties als school en kerk tot staatsorganen en de beperking van vrijheden van godsdienst, pers en briefgeheim. Voeg daarbij de verafgoding door het nationaal-socialisme van staat en ras, de verheerlijking van geweld, de uitdrukkelijke oriëntatie op een oud-Germaans, c.q. Italisch verleden, de minachting ten slotte van door het christendom gepredikte waarden als deemoed, liefde en teerheid, – dan moet volgens de schrijver toch duidelijk zijn, dat het nationaal-socialisme door en door heidens is en in lijnrechte tegenstelling staat tot het christendom.

Dat er desondanks ook in AR-gelederen mensen zijn, die het nationaal-socialisme „nog-niet-zoo-kwaad” vinden, noemt Van Westenbrugge een raadsel. Als N.S.B.-sympathisanten ter verdediging aanvoeren, dat tegenstanders deze beweging vrijwel uitsluitend bestrijden met aan Duitsland ontleende voorbeelden – en inderdaad ontbreken in 1934 in de programma’s van de meeste nationaal-socialistische groepen in Nederland de anti-semitische passages nog – dan is zijn antwoord: „(...) het Nederlandsche Nationaal-Socialisme schrijft ook niet anders dan de grootheid en de eer van het vaderland in zijn banier. Het zal komen tot dezelfde uitspraken omtrent Ras en Natie als zijn broeders van over onze Oostgrenzen.”¹⁰ Voor de toekomst laat zich voor de beweging wel een zekere groei voorzien, meent Van Westenbrugge gelet op de gevolgen van de crisis en de politieke onrijpheid van de bevolking. Het is mogelijk, dat ook ons volk zo verdwaasd raakt, dat het nog onder een nationaal-socialistische dictatuur komt. Mocht dat zo zijn, dan zal het nationaal-socialisme echter van niemand grotere innerlijke weerstand ontmoeten dan van de gelovigen, voorspelt de schrijver, daarbij verwijzend naar de tegenstand van de Duitse kerken, hoewel die, naar hij hoopt, tijdelijk is neergeslagen.

Tot zover Van Westenbrugge’s brochure. In de vergelijking met andere gereformeerde literatuur over dit onderwerp valt op, hoe principiële de stellingname is en hoe duidelijk de totaliteitseis van het nationaal-socialisme wordt onderkend en afgewezen. De brochure – een overdruk uit de *Vecht- en IJsselbode* – schijnt nog een herdruk te hebben beleefd.¹¹ Hij heeft stellig zijn werk gedaan in het proces van geestelijke en politieke bewustwording in het protestantse volksdeel in Overijssel. Aan dit soort voorlichting zal het mede te danken zijn geweest, dat de afval

KIESVEREENIGINGEN

Verspreidt deze brochure, indien ze U goed lijkt.

De actie der N. S. B. roept ons tot

TEGENACTIE!

**Bestellingen aan H. GROENENBERG,
Brederostraat 59, Zwolle - Giro 192819.**

Toezending na ontvangst van het bedrag à 6 cent per ex.

De achterzijde van de brochure

naar nationaal-socialistische richting binnen AR-kring uiteindelijk beperkt is gebleven.

Het is de vraag of een dusdanige ideologische ontmaskering van het nationaal-socialisme voldoende is geweest om te waarschuwen voor het sinds 1933 in Duitsland opstekende onweer. Op zo'n vraag is een veel minder eenduidig antwoord mogelijk, al was het alleen maar, omdat hier het probleem van de beoordeling van de eigentijdse internationale verhoudingen in zicht komt. Eén gebeurtenis heeft die juiste beoordeling voor de tijdgenoot wel bijzonder moeilijk gemaakt: de muiterij op de oorlogskruiser De Zeven Provinciën in Indië. De bemanning nam in 1932 geen genoegen met een salarisverlaging. Dat muiterij mogelijk was, in 'ons Indië' nog wel, schokte velen méér dan de hele depressie of Hitlers greep naar de macht. „De openbaring van wat jarenlang voorbereid is”, – heet het in de politieke beschouwingen in de jaarverslagen van de Zwolse K.V. over 1933 en 1934, en verder: „als antirevolutionairen moeten wij pal staan voor handhaving van het gezag.”¹²

Daarbij wordt dat gezag volgens de Zwolse Anti's kennelijk vooral bedreigd door politiek links. Een andere stroming waarvan de afkeer in AR-kringen evenmin onderschat mag worden, is het Liberalisme. Opmerkelijk is in dit verband, dat Van Westenbrugge het fascisme ergens typeert als niet anders dan een variatie op een oud-liberalistisch thema.¹³ Een vergelijking als deze, met het sterk relativerend element dat erin schuilt, verraadt meer van een overheersen van verouderde denkpatronen en een door de verzuiling bevorderd parochialisme dan van een genuanceerde analyse van de aktuele politieke verhoudingen.

Nu is het zo, dat in de periode waarop deze voorbeelden betrekking hebben, het nationaal-socialisme zich nog niet van zijn onthullende oorlogszuchtige kant had laten zien. Dat komt pas later, na 1935. Maar zelfs als de internationale spanningen toenemen en ons land is overgegaan tot versterking van de defensie en mobilisatie, — dat laatste in september 1939 —, blijft het de heersende opinie, dat de oorlogsdreiging ons land niet direkt aangaat. Nog in maart 1940 is Colijn de overtuiging toegedaan, dat de Duitsers ons land hoogstwaarschijnlijk niet zullen aanvalen en dat het hun hoe dan ook moeite zou kosten onze waterlinie te doorbreken. In soortgelijke termen laat het jaarverslag van de Zwolse K.V. over 1939 zich uit met betrekking tot „onze weermacht, die nu weer een machtig middel is om onze positie ongerept te bewaren.”¹⁴ Een en ander vermag de betekenis van de voorge-

Stemt Anti-revolutionnair

In 1937 Colijn

n.u **Hammer**

LIJST 8

Oproep aan de kiezers, voor de statutenverkiezingen van 1939

schiedenis 1933-1940 en van het in Zwolle al vroeg gestarte bewustwordingsproces omtrent het karakter van het nationaal-socialisme enigszins te relativieren. Het is weliswaar een constatering achteraf, en het betreft hier een algemene mening, maar óók voor de Zwolse Anti's geldt: het kwaad wordt wel gezien, maar niet op de juiste waarde geschat.

Eerste fase van de bezettingstijd (1940-1941)

Op 10 mei 1940 schrikt Nederland wakker uit zijn neutralistische slaap door een als verraderlijk ervaren Duitse inval. Het verloop van het drama is bekend: na acht maanden van mobilisatie en voorbereiding stort de Nederlandse tegenstand onverwacht snel in, tenminste voor het besef van de tijdgenoot. Zodra de veiligheid en daarmee de vrijheid van beslissen niet langer kunnen worden gewaarborgd, vertrekken staatshoofd en ministers met een zeer kleine ambtelijke staf naar Engeland. Een schokkende gebeurtenis, die bij veel achterblijvende Nederlanders in eerste instantie gevoelens van teleurstelling en verontwaardiging oproept. Colijn geeft daar weinige dagen later uiting aan, als hij in *De Standaard* van een smadelijke vlucht spreekt, die onnoemelijk veel kwaad heeft gesticht. In Zwolle is burgemeester A. van Walsum zo ontdaan, dat hij in een radio-toespraak uitroept: Wilhelmina is onze Koningin niet meer (of woorden van gelijke strekking). Intussen is Rotterdam al door hevige bombardementen getroffen en wanneer de Duitsers daarop het dreigement uiten, dat anders grote steden als Utrecht het volgende slachtoffer zullen zijn, besluit generaal H.G. Winkelman op 15 mei tot onvoorwaardelijke capitulatie.

Hoewel de oorlogsdagen de meest afschuwelijke verwachtingen wekken omtrent de bezetters en de directe en totale ontwrichting van het leven die als gevolg van hun komst zou optreden, loopt het direkt na de capitulatie allemaal heel anders. De bezetter blijkt zich over het algemeen juist betrekkelijk gematigd en correct op te stellen. Het militair gezag over Nederland maakt spoedig plaats voor een burgerlijk bestuur onder de van oorsprong Oostenrijkse nationaal-socialist A. Seyss-Inquart. Bij zijn installatie op 29 mei 1940 belooft de nieuwe Reichskommissar: „Wij zullen dit land en zijn bevolking noch imperialistisch in het nauw drijven noch aan dit land en zijn volk onze politieke overtuiging opdringen.”¹⁵ De Nederlanders kunnen, wat hem betreft, gerust zijn.

Het is op 25 juni, dat het bestuur van de Zwolse Anti's, na genomen voorzorgsmaatregelen zoals vernietiging van bestaande ledenlijsten voor het eerst in vergadering bijeenkomt. Op 9 juli daaropvolgend houdt de voorzitter, ds. H.A. Munnik, voor een aandachtig gehoor van ruim honderd leden een „gloedvolle en goedgedocumenteerde inleiding over onze positie als volk nu de Duitse staat de Rechten van de Bezetter uitoefent, krachtens de Haagse conventie van 1907.”¹⁶ Deze inleiding is ook ónze aandacht ruimschoots waard, want zij typeert de houding die de AR in

de eerste maanden van hoog tot laag aanneemt. Drie elementen vallen in het bijzonder op. Allereerst de concentratie op de gezagsvraag, die de voorzitter inleidt met het gelezen schriftgedeelte uit Romeinen 13: „Alle ziel zij der machten over [haar] gesteld onderworpen: want daar is geene macht dan van God en de machten, die daar zijn, die zijn van God geordineerd.” In *Ongeloof en Revolutie*, in deze maanden veel gelezen en herlezen, had de eerdergenoemde negentiende-eeuwse voorman van de AR, Groen van Prinsterer, naar aanleiding van deze tekst opgemerkt, dat hij geen uitlegging wilde onderschrijven, „welke ons verplichten zou den booswicht, die het moordtuig voorhoudt, gehoorzaam te zijn, of den gekroonden rover, die gisteren den wettigen Vorst verjaagd heeft, heden als een van God verordineerde macht te beschouwen.”¹⁷ Maar wat, zo vraagt de voorzitter zich af, als de huidige partijleider, Colijn, nog aan het begin van deze maand in zijn publikatie *Op de grens van twee werelden* gezegd heeft, dat Duitsland vermoedelijk voor langere tijd de dominerende macht in Europa zal zijn, zeker nu ook Frankrijk gecapituleerd heeft? Geldt onder deze omstandigheden geen gehoorzaamheidsplicht aan de ‘nieuwe’ overheid?

Daar komt voor spreker nog bij dat door de komst van de bezetter zeker geen toestand van rechteloosheid is ingetreden. Ook Duitsland heeft zich vrijwillig gebonden aan het zogenaamde Landoorlogreglement uit 1907, waarin rechten en plichten van een vreemde overheerser nauwkeurig zijn vastgelegd en de onderworpen bevolking naast allerlei andere zaken ook het recht van vrijheid van godsdienst en geloofsbeleving gegarandeerd wordt.

In de derde en laatste plaats ten slotte kunnen we aannemen, hoewel de notulen hier geen melding van maken, dat ds. Munnik de vergadering al of niet met zoveel woorden opgeroepen heeft, zich te onderwerpen aan wat als Gods oordeel wordt beschouwd. In gereformeerde kring bestaat dan toch al de neiging om kritiek op de overheid tot het uiterste te beperken en artikelen die ds. Munnik in de juli-nummers van de *Gereformeerde Kerkbode van Zwolle* over de „kastijding Gods” schrijft, kunnen deze indruk van lijdzaamheid alleen maar versterken.¹⁸

In de praktijk zal de opvatting, waaraan in de vergadering van 9 juli uiting gegeven wordt, geleid hebben tot het uitstellen van een daad van protest en tot een voorlopig maar toegeven aan de op dat moment door geleidelijkheid gekenmerkte en nog tamelijk onschuldig lijkende maatregelen van de bezetters, op het gebied van de pers, het houden van politieke bijeenkomsten en dergelijke.

Maken we hier een tussenbalans op, dan blijkt van de invloed van een in 1934 mede door de brochure van Van Westenbrugge in gang gezet bewustwordingsproces vooralsnog geen spoor. Op zich valt toch te verwachten, dat kritiek op ds. Munnik niet zal zijn uitgebleven; dat figuren als Van Westenbrugge zich weinig illusies zullen hebben gemaakt over het Duitse respect voor een nog van vóór de eerste wereldoorlog daterend Landoorlogreglement en dat ze in plaats van de eerste Duitse

H. Colijn (1869-1944)

maatregelen op zichzelf te beoordelen deze geïnterpreteerd zullen hebben in het licht van wat in Duitsland zelf in de jaren na 1933 is voorgevallen en wat het nationaal-socialisme ook pretendeert te zijn. Zoveel is verder ook wel zeker, dat Zwolse K.V.-ers kennis hebben genomen van de inhoud van een blad als *De Reformatie*, dat evenals vóór de oorlog ook in het eerste oorlogsjaar tot waakzaamheid oproept. De Kampense hoogleraar theologie K. Schilder haalt in dit blad bijvoorbeeld gretig allerlei passages aan uit het Landoorlogreglement, niet echter om zijn lezerspubliek voor te houden, dat het niet nodeloos bezorgd moet zijn, zoals de *Gereformeerde Kerkbode van Zwolle* in een persschouw suggereert, integendeel, Schilder wil juist duidelijk maken, dat de naar Londen uitgeweken Nederlandse regering in volken-

rechtelijke zin nog steeds als de wettige overheid geldt. Een en ander artikel van dezelfde, getiteld „De schuilkelder uit; de uniform aan”, waarschuwt voor het gevaar van „de langzame ontwapening van onzen geest, de geleidelijke psychische en geestelijke infectie van ons volk, de gewenning aan de gedachte dat we vanwege de ongewisheid van den politieken dampkring er toch maar goed aan zouden doen, een abonnement voor onbepaalden tijd te nemen op een vast plaatsje in den geestelijken schuilkelder.”¹⁹

De Nederlandsche Unie

Voordat de tekenen van een meer agressieve houding van geestelijk verzet in de Zwolse K.V. duidelijk zichtbaar worden, doet zich echter eerst een andere ontwikkeling voor. Op 24 juli 1940 verschijnt de Nederlandsche Unie op het toneel. Juist in deze tijd buigt de bezetter zich over de vraag, welke plaats Nederland in de ‘Neuordnung’ van Europa zal moeten krijgen. Vooralsnog lijken de gedachten uit te gaan naar een soort derde weg tussen een volledige annexatie enerzijds en een slechts tijdelijke binding aan het Duitse Rijk anderzijds. In het overleg van de Duitse autoriteiten met onder meer de bestaande politieke partijen proberen vertegenwoordigers van de Unie genoemde aansluiting bij het Duitse Rijk zoveel mogelijk in een richting te sturen die naar zij menen het beste bij de Nederlandse belangen past. Het beginselprogram roept op tot erkenning van de gewijzigde verhoudingen. Dat kan dan uitgangspunt vormen voor wat de Unie aan denkbeelden van vernieuwing koestert: versterking van het staatsgezag alsook doorbreking van de beweerde hokjes en schotjesgeest ten behoeve van geestelijk en zedelijk geïnspireerde samenwerking van het Nederlandse volk als totaliteit.

In zeer korte tijd ontwikkelt zich nu een vrij massale beweging, die juist ook tegenover de bezetter wil laten zien, dat het Nederlandse volk nog wat waard is, dat het van aanpakken weet en een afkeer heeft van landverraderlijke collaboratie in de trant van de N.S.B.

Als de AR omstreeks deze tijd uit zijn aanvankelijke lethargie begint te ontwakken, dan is dat mede door de wel met agressieve aanpassing getypeerde oprichting van de Nederlandsche Unie. Een snelle reactie komt van Colijn, die ook zelf betrokken is bij het genoemde overleg over de staatkundige toekomst van Nederland. Begin juni heeft hij in *Op de grens van twee werelden* al een lans gebroken voor een realistische aanpassingspolitiek. In die brochure reikte hij ook een heilzaam correctief aan voor de zijns inziens te ver doorgeschoten vooroorlogse democratie en wel in de vorm van een belangrijke versterking van het staatsgezag. Dit alles staat echter binnen het kader van een gekwalificeerde zelfstandigheid van Nederland in een door Duitsland beheerst Europa, wat voor Colijn wil zeggen: met behoud van de constitutionele monarchie onder leiding van Oranje én met behoud van de geeste-

lijke vrijheid voor het Nederlandse volk. Er zijn heus wel verschillen, maar blijkens een advies aan de plaatselijke AR-kiesverenigingen, zich 'voorshands' van aansluiting bij de Nederlandsche Unie te onthouden, staat Colijn toch niet bij voorbaat negatief tegenover het buiten de bestaande politieke partijen om tot stand gekomen Unie-streven ten behoeve van een nieuwe orde.

Zwolse activiteiten

Als Colijns advies de Zwolse K.V. bereikt, zorgt het daar voor de nodige discussie. Na ampel beraad besluit het bestuur bij het AR-partijbureau te informeren of er bezwaar tegen is, dat het bewuste advies schriftelijk in déze vorm aan de leden wordt doorgegeven. Zo niet, dan zal daartoe worden overgegaan. Maar wat minstens zo belangrijk is, in diezelfde vergadering neemt het K.V.-bestuur tegelijk het initiatief tot een serie maatregelen en activiteiten die kenmerkend zijn voor een zich in augustus doorzettend antirevolutionair reveil.²⁰ Eén zo'n maatregel betreft bijvoorbeeld de voorbereiding van een grootscheepse ledenwerfaktie. Het vermoeden bestaat namelijk, dat de bezetters de forse achterstand in ledental (niet: kiezersaanhang), die de democratische partijen op dat moment in vergelijking met de N.S.B. hebben opgelopen, via een bijzonder soort rekenkunde zullen gebruiken als argument voor een zich aankondigende verandering in de politieke wilsvorming bij de bevolking in pro-Duitse zin. In verband daarmee mogen de AR-K.V.'s van de partijleiding onderscheid maken tussen gewone en buitengewone leden. Voor de laatste categorie zal geen contributie hoeven te worden afgedragen. Verder is in verband met de ledenwerfaktie nodig, dat er meer principiële voorlichting komt. Het bestuur in Zwolle schakelt hiervoor *De Vecht- en IJsselbode* in, waarvan de oplage in de komende maanden met sprongen omhoog gaat trouwens. Ten slotte zal Colijn worden uitgenodigd om te komen spreken, eerst voor het Provinciaal Comité van Overijssel en daarna, op 5 oktober 1940, tijdens een massabijeenkomst op het ZAC-terrein. Op veel andere plaatsen in het land zijn die bijeenkomsten, gemeten naar aantallen bezoekers en gedemonstreerd enthousiasme inmiddels al een groot succes gebleken. Voor de uitnodiging van een spreker van de Christelijk Historische Unie zal het bestuur via ds. Munnik een beroep doen op oud-burmeester Van Walsum, die inmiddels door de Duitsers is afgezet.²¹

Omstreeks september heeft het antirevolutionaire reveil overal in het land dusdanige vormen aangenomen, dat het de Duitsers uit de hand dreigt te lopen. We moeten bedenken, dat de massabetogingen van de AR, evengoed als die van de Nederlandsche Unie, mogelijk waren doordat de bezetter die tolereerde. Kennelijk zagen de Duitse autoriteiten in het bij Colijn aanwezige element van zich afzetten tegen het oude Nederland wel iets; het kon een stap in de goede richting zijn naar hun uiteindelijke doel: de Nederlandse bevolking winnen voor het nationaal-

socialisme. Als dat echter mislukt, schakelt de bezetter over op een andere strategie. Op 5 september 1940 bepaalt de Generalkommissar voor de openbare orde en veiligheid, H.A.Rauter, dat aan de al afgegeven vergunningen voor het houden van politieke optochten en dergelijke voorlopig geen nieuwe mogen worden toegevoegd. In november en december volgen maatregelen tegen de politieke partijen, de AR voorop. De partij, die in mei 1940 nog zo'n 70.000 leden telde, heeft er binnen enkele maanden een kleine 200.000 leden bijgekregen of met andere woorden: zij is in de concurrentieslag met N.S.B. en Nederlandsche Unie meer dan overeind gebleven en staat als het ware symbool voor de continuïteit met de vooroorlogse politieke verhoudingen. Daarom moet deze partij geïntimideerd worden en haar leider, Colijn, die inmiddels duidelijker kiest voor actief geestelijk verzet, hij moet worden uitgeschakeld.

Het voert te ver om de verdere ontwikkelingen op de voet te volgen. Begin 1941 – als het verloop van de slag om Engeland bij de bevolking de hoop weer enigszins doet herleven en in wisselwerking daarmee de Duitsers harder gaan optreden – neemt het georganiseerde politieke leven een einde. Echter, via huisvergaderingen en mantelorganisaties als de Gereformeerde Kerken en de christelijke scholen, zal de AR, ook de AR-K.V. in Zwolle, blijven voortleven, om zich na vier donkere jaren in mei 1945 weer triomfantelijk op te richten.

Samenvatting en conclusie

Centraal in dit artikel staat de aan een studie van G. van Roon ontleende probleemstelling, in hoeverre de door de antirevolutionaire kiesvereniging te Zwolle ingenomen positie ten opzichte van de ontwikkelingen in nationaal-socialistisch Duitsland in de jaren 1933-1940 heeft doorgewerkt in de eerste fase van de bezettingstijd. Het blijkt dat de Zwolse K.V. in de persoon van J. van Westenbrugge al vroeg de totaliteitseis van het nationaal-socialisme onderkent en afwijst. De afweerhouding-in-aanzet, die deze bewustwording in de bezettingstijd had kunnen zijn, wordt in eerste instantie echter geneutraliseerd. Enerzijds gebeurt dit door een diepgewortelde eerbied voor het overheidsgezag, anderzijds door de lijdelijkheid waarmee men zich meent te moeten onderwerpen aan wat als Gods oordeel wordt beschouwd. In zekere zin door toedoen van de Nederlandsche Unie, die zich eind juni 1940 opwerpt als belichaming van de volkswil, weet de AR door haar aanvankelijke inertie heen te breken. In snel tempo komt het hierna tot activiteiten van geestelijk geïnspireerd verzet tegen de door de Duitsers beoogde nazificatie. In het najaar van 1940 beëindigt de bezetter deze activiteiten echter abrupt, met alle konsekventies voor het geregelde partijleven van dien.

Noten

- ¹ Graag wil ik op deze plaats voor hun welwillende medewerking bedanken de heren: B.Melink (Ommen), G.Runhaar (Epe), en I. van Westenbrugge (Vaassen). De tekst is uiteraard geheel voor mijn rekening.
- ² G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht/Antwerpen 1973) 11-12; 274; 315-317.
Verder zijn geraadpleegd: D.Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden 1939-1952* (Alphen aan den Rijn 1980); J.C.H.Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940 - 15 mei 1945' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, D.P.Blok e.a. ed., 15 (Haarlem 1982) 55-94; en: J.C.H.Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983).
- ³ Van Roon, *Protestants Nederland*, 100-107.
- ⁴ Van Roon, *Protestants Nederland*, 42-50; 239-241.
- ⁵ Van Roon, *Protestants Nederland*, 255; 272.
- ⁶ Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle (GAZ), Verenigingsarchief (VA) 034 (ARP-Zwolle), Notulen van de ledenvergaderingen van de A.R.-kiesvereniging 'Nederland en Oranje' te Zwolle van 13 oktober 1932 (actie Fascisten en Nationaal Jongeren Verbond); idem van 2 november 1933 (lezing van J. van Westenbrugge); zie ook de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant (POZC)* (24 maart 1934) (lezingencyclus georganiseerd door de K.V. in samenwerking met de Gereformeerde Jeugdcentrale met als sprekers o.a. H.Bijleveld).
- ⁷ J. van Westenbrugge, *Het Nationaal-Socialisme* (Zwolle z.j.).
- ⁸ Van Westenbrugge, *Het Nationaal-Socialisme*, 5.
- ⁹ Van Westenbrugge, *Het Nationaal-Socialisme*, 20.
- ¹⁰ Van Westenbrugge, *Het Nationaal-Socialisme*, 14.
- ¹¹ Mondelinge mededeling van dhr. I. van Westenbrugge.
- ¹² GAZ, VA 034, Notulen ledenvergaderingen 10 februari 1933 en 30 maart 1933; „Christelijke politiek is in hoofdzaak een kwestie van gezag” (H.A.Munnik), Notulen ledenvergaderingen 18 maart 1937.
- ¹³ Van Westenbrugge, *Het Nationaal-Socialisme*, 9.
- ¹⁴ GAZ, VA 034, Notulen ledenvergaderingen, Jaarverslag 1933 (maart 1940?).
- ¹⁵ Blom, 'Nederland', 63.
- ¹⁶ GAZ, VA 034, Notulen bestuursvergaderingen 25 juni 1940; Notulen ledenvergaderingen 9 juli 1940.
- ¹⁷ G.Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie. Ene reeks van historische voorlezingen*, 2e druk (Franeker z.j. [1951]), 48-49.
Gereformeerde Kerkbode van Zwolle (6, 13 en 21 juli 1940).
- ¹⁸ *De Reformatie* (21 juni 1940).
- ¹⁹ GAZ, VA 034, Notulen bestuursvergaderingen 22 augustus 1940 en Notulen ledenvergaderingen 4 september 1940.
- ²⁰ GAZ, VA 034, Notulen bestuursvergaderingen 22 augustus 1940.
- ²¹ GAZ, VA 034, Notulen bestuursvergaderingen 22 augustus 1940.

DE N.S.B. IN ZWOLLE VOOR 1940

Een onderzoek naar de kiezersaanhang

door Bert Benthem en Bert Edel

Inleiding

Praten over de Nationaal-Socialistische Beweging roept, vooral bij ouderen, nog veel herinneringen op. Vaak hebben deze herinneringen een emotioneel karakter. Bovendien zijn ze in veel gevallen persoonsgebonden. Men kent ze nog wel, die mensen die 'fout' waren. Met name in dorpen worden oud-N.S.B.-ers (en ook hun kinderen) soms nog op een minachtende en neerbuigende, wantrouwende manier bekeken. Bijtjesdag heeft in Nederland geen 'terreurvormen' aangenomen, maar een latent wantrouwen en woede bleef bij grote groepen van de bevolking bestaan. De stad Zwolle zal vast en zeker geen uitzonderingspositie hebben ingenomen.

Bijtjesdag in Zwolle, hoek Diez erkade - Stenen Pijp

Het is in dit artikel beslist niet onze bedoeling bovenstaande door middel van bijvoorbeeld interviews te onderzoeken en te beschrijven. Nee, wij willen zeer beslist voorkomen dat het wantrouwen nieuw leven wordt ingeblazen. Waar het ons om gaat is de vraag hoe groot de aanhang van de N.S.B. in Zwolle was en ook: waar kwam die aanhang in sociaal en politiek opzicht vandaan. Is het algemene beeld voor Nederland, zoals beschreven in de volgende paragraaf, ook van toepassing op Zwolle?

Jammergenoeg is er geen archief bewaard gebleven van de vooroorlogse N.S.B.-afdeling Zwolle. Daarom hebben we voor ons onderzoek gebruik gemaakt van verkiezingsuitslagen gepubliceerd in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*. Het betreft hier uitslagen van zowel gemeenteraads-, provinciale-staten- als tweede-kamerverkiezingen in de periode 1929 tot 1939. In die periode zijn er negen verkiezingen gehouden. Waar wij ons vooral voor interesseerden was de uitslag per stembureau in de stad Zwolle. De precieze werkwijze zal verderop beschreven worden.

De N.S.B. in Nederland

De opkomst van fascistische partijen in Europa had alles te maken met de economische recessie die vanaf het eind van de jaren twintig in de wereld woedde. In Nederland, dat in die tijd nog op een beperkte schaal geïndustrialiseerd was, kreeg vooral de agrarische sector het (opnieuw) moeilijk. Na de landbouwcrisis die plaats vond aan het eind van de negentiende eeuw herstelde de landbouw zich enigszins en was er van stabilisatie sprake. Van een echte opbloei kan men niet spreken. In de jaren twintig en dertig gingen de inkomsten van de boeren en landarbeiders drastisch omlaag. Velen werden werkloos.

Uiteraard sloeg de crisis ook toe in de industriële sector. Vanaf 1931 daalde de productie. Het dieptepunt viel in de periode 1932-1936. De bezuinigingspolitiek van de kabinetten Colijn bleek weinig effect te hebben. De steunmaatregelen die men trof waren er onder andere op gericht de eigen markt te beschermen (de protectionistische maatregelen van 1931). Twee jaar later kwam de landbouwcrisiswet. Hierdoor stegen de overheidsuitgaven en de belastingdruk. Als gevolg van 'de politiek van de harde gulden' werd Nederland een duurte-eiland. Het verwachte economisch herstel vond nauwelijks plaats. Het gevolg was dat de werkloosheid een ongekende omvang aannam (zie tabel 1). Omgerekend in percentages komt het er op neer dat in 1930 3,4 procent van de beroepsbevolking werkloos was. In 1935 was dit opgelopen tot 15,6 procent. Pas toen het kabinet Colijn onder grote druk besloot de gouden standaard los te laten en de gulden gedevalueerd werd, vond er een (licht) herstel plaats.

De hierboven beschreven ontwikkeling vormde een voedingsbodem voor de opkomst van allerlei fascistisch getinte partijtjes, elk onder een door een handvol vol-

Tabel 1: Aantal werklozen in Nederland (1929-1935)¹

jaar	aantal
1929	18.000
1930	100.000
1933	300.000
1935	500.000

gelingen bewonderde 'leider', zoals Verband van Nationalisten, Federatief Verband, Verband van Nationaal Herstel, Plicht Orde en Recht en het Zwarte Front. Deze partijtjes bleven klein en hun was slechts een kort leven beschoren.

Anders was dit met de in december 1931 door Van Geelkerken en Mussert opgerichte Nationaal-Socialistische Beweging. Na de oprichting werd Cornelis van Geelkerken, adjunct-commies bij de provinciale griffie in Utrecht, meer en meer verdrongen door Anton Adriaan Mussert. De in 1894 geboren zoon van een hoofdonderwijzer uit Werkendam studeerde in Delft weg- en waterbouwkunde, waarvoor hij cum-laude slaagde. Als ingenieur kwam hij in dienst van provinciale waterstaat te Utrecht, waar hij op 33-jarige leeftijd benoemd werd tot hoofdingenieur. Politiek was hij aanvankelijk liberaal.

De politieke betrokkenheid ontstond, toen hij betrokken raakte bij een ontwerp-verdrag tussen Nederland en België over de aanleg van enkele kanalen die België verbinding met de Noordzee moesten geven. Nationalistische gevoelens werden bij Mussert opgeroepen, omdat hij de economische belangen van Nederland in het geding zag komen. Daarom richtte hij in 1925 het 'Nationaal Comité van Actie tegen het Belgische Verdrag' op. Hij had hiermee succes want in maart 1927 werd dit verdrag door de eerste kamer verworpen.

Door deze activiteiten kreeg Mussert bekendheid bij de Nederlandse bevolking en genoot hij een zeker respect. Mussert werd gezien als een vertrouwenwekkend persoon, een goed organisator en een voortreffelijk waterstaatkundig ambtenaar. Met 'zijn' N.S.B. had hij een programma dat vaag genoeg was om mensen aan te trekken, die meenden dat er ingrijpende maatregelen nodig waren om de economische recessie te boven te komen. Het leidend beginsel van de N.S.B. luidde als volgt: „Voor het zedelijk en lichaaemelijk welzijn van een volk is noodig een krachtig Staatbestuur, zelfrespect van de natie, tucht, orde, solidariteit van alle bevolkingsklassen en het voorgaan van het algemeen (nationaal) belang boven het groepsbelang en van het groepsbelang boven het persoonlijk belang”.² Een mooie formule, maar wat de N.S.B. concreet wilde was opheffing van alle politieke partijen, invoering van het corporatieve stelsel (naar Italiaans model), verbod van staking en uitsluiting en afkondiging van de arbeidsdienst. Aanvankelijk was van racisme nauwe-

lijks sprake. Toen de beweging echter groeide, keek Mussert meer en meer naar Hitler met z'n N.S.D.A.P. Mussert probeerde ook keer op keer Hitlers beleid goed te praten. Langzamerhand werd het antisemitische karakter van de N.S.B. duidelijker, onder andere door verschillende publikaties en affiches.

De Nederlandse partijen wisten niet precies wat ze aan de N.S.B. hadden. Wel begreep men dat de kans bestond, dat de N.S.B. 'een staat in de staat' zou worden. De Beweging had immers een eigen weerafdeling (W.A.), een eigen krant (Volk en Vaderland), organiseerde massale volksbijeenkomsten (de landdagen) etc.

De bloeiperiode viel in 1935/36. In 1935 behaalde men bijna acht procent van de stemmen bij de provinciale-statenverkiezingen. Van de in totaal 535 te verdelen statenzetels ontving de N.S.B. er maar liefst 44. Het aantal leden groeide enorm (zie tabel 2). Bij de tweede-kamerverkiezingen van 1937 kregen de N.S.B.-ers een

Tabel 2: Aantal leden van de N.S.B. (1932-1937)³

jaar	aantal
1932	12
1933	1.000
1934	21.000
1935	33.000
1936	52.000
1937	44.000

teleurstelling te incasseren. De Beweging behaalde slechts 4,2 procent van het aantal stemmen, goed voor vier zetels. Het electoraat was dus met de helft verminderd!

Volgens de socioloog G.A. Kooy rekruteerde de N.S.B. haar aanhang vooral uit twee groepen: kleine middenstanders en boeren en autoritair ingestelde lieden uit de gegoede burgerij.⁴ Als we naar de geografische spreiding kijken, kunnen we zeggen dat de N.S.B. hoge percentages stemmen behaalde in de plattelandsgemeenten van Groningen, Drenthe, de Achterhoek en in Zuid-Limburg, en in gemeenten met een hoog percentage 'gegoeden', bijvoorbeeld Maartensdijk, De Bilt, Zandvoort, Bloemendaal en Den Haag en omgeving.⁵ Het is moeilijk te zeggen van welke partijen de N.S.B. stemmen afsnoopte. In het algemeen kan men zien dat alle grote partijen iets kleiner werden en waarschijnlijk stemmen hebben verloren aan de N.S.B. De veranderingen waren echter niet rigoreus. De groei van de Beweging ging volgens Kooy vooral ten koste van de kleine niet-verzuilde partijen, onder andere de Nationale Boeren Tuinders en Middenstands Partij.⁶

In de volgende paragrafen zullen we ons onderzoek specifiek gaan richten op de

MUSSERT

STRYDT VOOR NEDERLANDS PLAATS
IN HET NIEUWE EUROPA

SLUIT U AAN BIJ DE NATIONAAL-SOCIALISTISCHE-BEWEGING

stad Zwolle en kijken hoe groot de kiezersaanhang was en waar die aanhang vandaan kwam.

Zwolle en de crisis

Uiteraard had de crisis van de jaren 30 ook gevolgen voor de stad Zwolle. In een vroeg stadium, in 1938, is al onderzoek gedaan naar de werkloosheid in Zwolle in die periode.⁷ Uit dit onderzoek blijkt dat het aantal manlijke werklozen sinds 1930 stijgende was. Bedroeg het aantal werkloze mannen in maart 1930 nog slechts 200, in februari 1938 waren het er 1665. In vergelijking met andere steden kwam Zwolle aanvankelijk echter vrij gunstig naar voren. De werkloosheid was in de steden Deventer, Enschede, Almelo en ook Kampen bijvoorbeeld veel groter. Tevens blijkt uit het onderzoek dat Zwolle te kampen had met een seizoenwerkloosheid, voornamelijk veroorzaakt door de grote groep bouwbedrijven die de stad rijk was. In de zomer bleef de werkloosheid in Zwolle altijd ruim onder het landelijke gemiddelde, in de wintermaanden was dit echter beslist niet het geval. In de winter van 1937 kwam de werkloosheid boven het landelijke gemiddelde te liggen. Dit hield zeer zeker verband met de sluiting van de Centrale Werkplaats van de Nederlandse Spoorwegen te Zwolle in 1938. Op de Werkplaats werkten in 1921 ruim 1100 mensen en in 1933 nog 750.⁸ Dit grote verlies van arbeidsplaatsen heeft ertoe geleid, dat de crisis in Zwolle langer voortduurde dan elders. Van de algemene daling van de werkloosheid, die vanaf 1938 in Nederland inzette, was in Zwolle tot ver in 1939 dan ook weinig te bespeuren.

De N.S.B. in Zwolle: de kiezers

Na, in het kort, het algemene beeld geschetst te hebben, kunnen we overgaan naar de stad Zwolle en de N.S.B. Eerst willen we kijken welke positie de stad inneemt in vergelijking met de landelijke gemiddelden. Uit de tweede paragraaf kan men reeds afleiden dat het percentage N.S.B.-stemmers waarschijnlijk niet erg hoog zal zijn geweest. Zwolle behoorde immers niet tot één van de door Kooy aangemerkte regio's met een relatief grote N.S.B.-aanhang.

De N.S.B. heeft nooit meegedaan aan gemeenteraadsverkiezingen, maar natuurlijk wel aan provinciale-staten- en tweede-kamerverkiezingen. In tabel 3 zijn de aantallen N.S.B.-stemmen weergegeven voor Zwolle (absoluut en in percentages) en Nederland (in percentages).

Uit de tabel kan men concluderen dat de N.S.B.-aanhang in Zwolle lager was dan het landelijke gemiddelde. Dit was het geval bij alle drie verkiezingen. Een overeenkomst dus met de beschrijving van Kooy. Wat echter opvalt is dat de aan-

Tabel 3: Aantallen op de N.S.B. uitgebrachte stemmen in Zwolle en Nederland⁹

	Zwolle		Nederland in procenten
	absoluut	in procenten	
provinciale-staten-verkiezingen (16 april 1935)	1084	5,51	7,91
tweede-kamer-verkiezingen (25 mei 1937)	646	2,97	4,21
provinciale-staten-verkiezingen (19 april 1939)	684	3,26	3,89

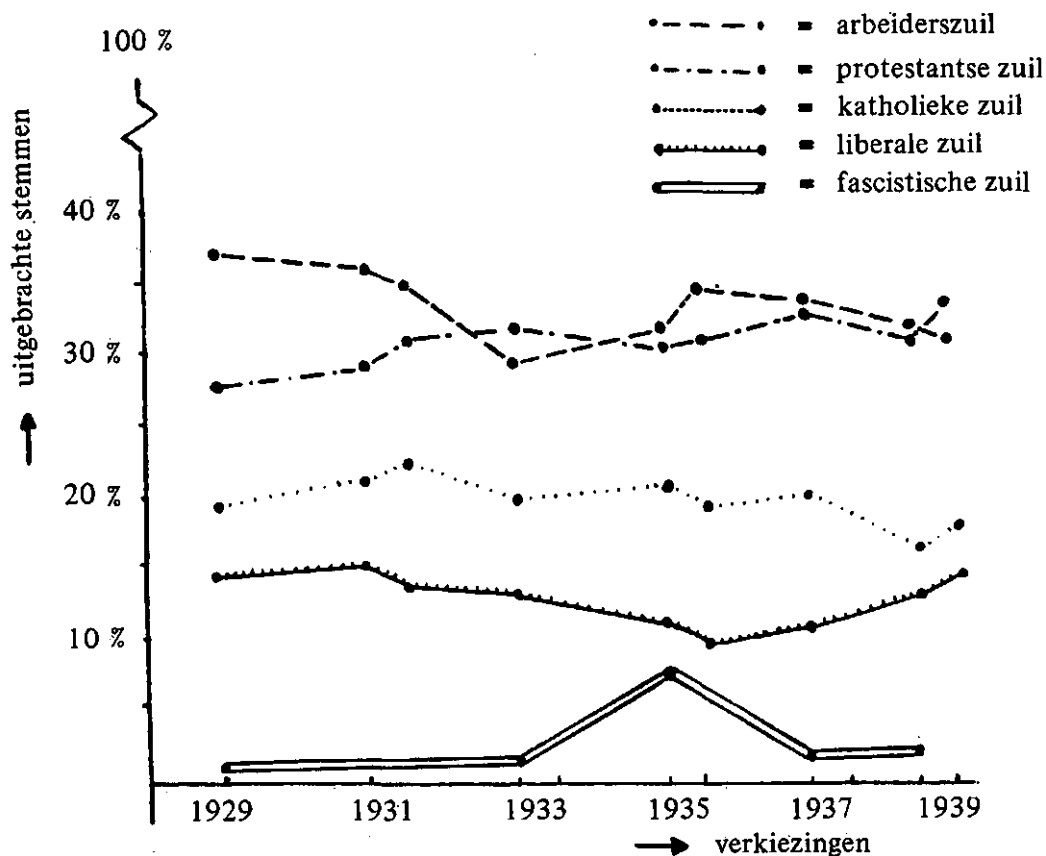
hang in 1937 weliswaar bijna gehalveerd was in vergelijking met de verkiezingen van 1935 maar dat er wat Zwolle betreft in 1939 weer sprake was van een licht herstel. L. de Jong vermeldt dat bij deze provinciale-statenverkiezing van 1939 de provincie Overijssel een uitzonderingspositie innam.¹⁰ Terwijl de aanhang van de N.S.B. overal in het land geringer werd, wist de Beweging in Overijssel 0,5 procent meer stemmen te behalen. Deze stijging vond dus ook in Zwolle plaats. Men zou zich af kunnen vragen in hoeverre deze ontwikkeling samenhang met het aanhouden van de crisis in Zwolle.

Politieke achtergronden

Het ligt nu in de bedoeling vast te stellen waar de N.S.B. haar aanhang in politiek en sociaal-economisch opzicht vandaan haalde. In de eerste plaats de politieke kant van de zaak. Eerder is reeds verteld dat over het algemeen bijna alle partijen stemmen aan de N.S.B. verloren. Gaat deze bewering ook op voor Zwolle of zien we hier iets totaal anders?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, hebben we een 'zuilenindeling' gemaakt. Alle partijen met eenzelfde politieke richting zijn samen genomen. Zo ontstaan een arbeiderszuil, een protestantse zuil, een katholieke, een liberale en ten slotte een fascistische zuil.¹¹ De fascistische partijen hebben alleen vanwege de duidelijkheid de benaming 'zuil' gekregen. Het is ons inziens namelijk nog de vraag of het typisch Nederlandse begrip zuil hierop wel helemaal van toepassing is. In de periode 1929-1939 zijn er negen verkiezingen gehouden. In de onderstaande grafiek zijn de aantallen uitgebrachte stemmen in Zwolle in procenten per zuil per verkiezing ingetekend. Op deze manier zijn de gegevens wellicht eenvoudiger te interpreteren.

Grafiek 1: Aantal uitgebrachte stemmen in procenten in Zwolle per zuil per verkiezing

Bij het analyseren van de grafiek is het ons opgevallen dat er bij geen van de zuilen echt grote schommelingen plaatsvonden in de percentages. De arbeiderszuil verloor aanhang vanaf het begin van de jaren 30 maar wist zich goed te herstellen. De protestantse zuil vertoonde over het geheel genomen een lichte groei. Ook de katholieke zuil kende weinig schommelingen. Alleen bij verkiezingen in 1939 verloor ze relatief nogal wat stemmen. De liberalen kenden vanaf het begin van de jaren 30 een gestage achteruitgang met een dieptepunt in 1935. Wat er met de fascistische zuil gebeurde is duidelijk. Bij de provinciale-statenverkiezingen in 1935

behaalde ze een forse winst, waarvoor uiteraard de N.S.B. verantwoordelijk was. Bij de tweede-kamerverkiezingen in 1937 waren de resultaten echter veel slechter. De provinciale-statenverkiezingen van 1939 gaven de eerder besproken kleine winst. Wat nu vooral van belang is, is de periode 1933-1935. De protestantse zuil leed toen iets verlies, evenals de liberale zuil. De arbeiderszuil herstelde zich enigszins maar moest dan ook uit een behoorlijk dal krabbelen. De katholieke zuil wist zich in 1935 iets te herstellen van het vrij grote verlies van 1933.

Het is misschien wat gevaarlijk om uit bovenstaande conclusies te trekken. Immers mogen uitslagen van drie verschillende typen verkiezingen wel in één grafiek gezet en onderling vergeleken worden? Aan de andere kant kan men stellen dat de Nederlandse bevolking voor de tweede wereldoorlog wel zeer sterk verzuild was. De sociale en/of religieuze groepering waartoe men behoorde, bepaalde ook in belangrijke mate het stemgedrag. Volgens de historicus J.Th. Minderaa en anderen zijn bij het losweken van stemmen van de grote zuilenpartijen de sociale protestpartijtjes zeer belangrijk geweest. Deze partijtjes wisten in 1933 aanhang van de grote partijen los te peuteren, die ze echter in 1935 voornamelijk aan de N.S.B. verloren.¹² Dit zal in Zwolle niet anders zijn geweest. Alle partijen zullen dus direct of indirect stemmen aan de N.S.B. hebben verloren.

Sociale achtergronden

Vervolgens proberen we te ontdekken waar in Zwolle, dus in welke buurten, de N.S.B. aanhang verwerfde. Door later de sociale status van deze buurten te bepalen, kunnen conclusies getrokken worden ten aanzien van de vraag in welke bevolkingsgroepen de N.S.B. relatief veel en in welke bevolkingsgroepen zij relatief weinig aanhangers had. Zoals vermeld, deed de N.S.B. aan drie verkiezingen mee. Twee maal aan de verkiezingen voor de provinciale staten, op 16 april 1935 en 25 mei 1939, en een maal aan de tweede-kamerverkiezingen, op 25 mei 1937.

We zullen beginnen met de beide provinciale-statenverkiezingen. Aan de hand van de verkiezingsuitslagen die gepubliceerd werden in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, hebben we een tabel gemaakt die aangeeft in welke stembedistricten de N.S.B. veel en in welke stembedistricten zij weinig stemmers trok. De absolute aantallen zijn uiteraard omgerekend in relatieve getallen. Om de tabel beknopt te houden, hebben we alleen de vier districten met het minste en met het meeste aantal N.S.B.-stemmers opgenomen. Hetzelfde is gedaan met de uitslagen van de tweede-kamerverkiezingen.

Wat in onderstaande tabellen opvalt, is dat bepaalde stembedistricten bij alle drie verkiezingen weer tevoorschijn komen. Als we kijken naar de districten met een lage score dan blijkt dat de Schoolstraat, de Hoogstraat, de Kleine Voort, de Vechtstraat en de Hobbemastraat alle vijf twee maal in de tabel voorkomen en de Ber-

Tabel 4: Stemdistricten met een laag en hoog percentage N.S.B.-stemmen bij de statenverkiezingen van 1935 en 1939

lage score (in procenten)		hoge score (in procenten)		
1935	Schoolstraat	1,72	Stadhuis	7,17
	Hoogstraat	2,30	Handelsschool	8,94
	Vechtstraat	2,34	Jufferenwal	14,33
	Kleine Voort	2,49	Emmastraat	14,66
1939	Vechtstraat	1,31	Handelsschool	5,19
	Bagijnesingel	1,57	Westerlaan	5,32
	Schoolstraat	1,61	Emmastraat	5,73
	Hobbemastraat	1,62	Jufferenwal	7,32

Tabel 5: Stemdistricten met een laag en hoog percentage N.S.B.-stemmen bij de tweede-kamerverkiezingen van 1937

lage score (in procenten)		hoge score (in procenten)	
Berkumstraat	0,38	Bagijnesingel	4,81
Hobbemastraat	0,49	Handelsschool	4,85
Kleine Voort	0,82	Jufferenwal	6,95
Hoogstraat	0,97	Emmastraat	7,49

kumstraat en de Bagijnesingel beide een maal. Dit zijn juist de districten waar de S.D.A.P. altijd zeer hoge percentages scoorde. Dit willen we illustreren met de volgende tabel.

Tabel 6: Percentages S.D.A.P.-stemmen in zeven stembedistricten in Zwolle

kiesdistrict	statenverkiezingen (1935) in procenten	tweede-kamerverkiezingen (1937) in procenten	statenverkiezingen (1939) in procenten
Kleine Voort	34,49	34,07	35,43
Hoogstraat	37,63	36,47	39,23
Hobbemastraat	39,49	50,43	52,39
Schoolstraat	32,99	39,91	34,32
Berkumstraat	41,66	40,38	34,09
Vechtstraat	57,56	60,48	51,94
Bagijnesingel	49,91	42,87	38,73
Zwolle	31,62	30,05	30,39

Uit de tabel mag men concluderen dat de genoemde stembedistricten in buurten lagen met een relatief groot aantal arbeidersgezinnen. De bevolking in deze districten bleek nauwelijks vatbaar voor de N.S.B.-ideeën. Later in dit artikel zullen we hierop terugkomen. Overigens hebben de grote percentageschommelingen in tabel 6 veelal te maken met uitbreiding of inkrimping van het desbetreffende district.

Dan nu de districten met een hoge score N.S.B.-stemmen. Het district Handelschool, in het noord-oosten van het stadscentrum, de Jufferenwal, in het zuid-westen, en de Emmastraat komen alle drie drie maal op het lijstje voor. Het Stadhuis, in het zuid-oosten van het centrum, de Westerlaan en de Bagijnesingel alle één maal. Bij het noemen van dit laatste district moeten we ons bedenken dat er op de Bagijnesingel twee lokalen van verschillende stembedistricten waren. In het hier bedoelde district was het percentage S.D.A.P.-stemmers slechts 19,57 procent. Het is opvallend dat steeds dezelfde districten naar voren komen. Met de nodige voorzichtigheid zou men kunnen zeggen, dat er van een vrij grote concentratie van N.S.B.-stemmers sprake was. Met name de districten Jufferenwal en Emmastraat namen een extreme positie in vergeleken met de totaalcijfers voor Zwolle.

Op het gevoel af zou men de laatstgenoemde districten en daaraan gekoppeld de buurten die zij beslaan, kunnen beschouwen als de buurten voor de beter-gesitueerden. Dit onder andere vanwege de uiterlijke (morfologische) kenmerken, die nog steeds zichtbaar zijn. Maar alleen op grond hiervan mag men geen uitspraken doen. Vandaar dat verder onderzoek noodzakelijk was. Om de sociale-status van een buurt te bepalen, zijn de beroepen die de bewoners uitoefenen, goed te gebruiken. We zijn begonnen met het maken van een indeling om de grote aantallen verschillende beroepen enigszins te categoriseren. Er werden zes beroepsgroepen onderscheiden, te weten: overheidsfunctionarissen (van zowel rijks-, provinciale- als gemeentelijke overheid), handwerks- en ambachtlieden (smeden, meubelmakers etc.), zelfstandigen I (de beter gesitueerde zelfstandigen: artsen, tandartsen, advocaten, fabrieks- en bankdirecteuren etc.), zelfstandigen II (de overige zelfstandigen: middenstanders, venters etc.), personeel en arbeiders (voor zover niet in dienst bij de overheid) en overigen.

Een indeling vertoont bijna altijd gebreken. Zo ook deze. Waar plaats je bijvoorbeeld een handelsreiziger? Hij kan een zelfstandige zijn, maar kan ook in dienst zijn bij een bedrijf, waardoor hij in de categorie personeel en arbeiders thuis hoort. Bij de overheidsfunctionarissen is geen onderscheid gemaakt tussen de hoge en de lage ambtenaren. De gemeentesecretaris komt nu in dezelfde categorie te staan als bijvoorbeeld een conciërge van een school of bibliotheek. De voordelen van het gebruik van een indeling wegen ons inziens echter ruimschoots op tegen de nadelen. Het wordt anders bijna onmogelijk om de gegevens te verwerken en conclusies te trekken.

Het kringshuis van de N.S.B. in de Bloemendalstraat

We hebben ons onderzoek beperkt tot de uitslagen van de beide provinciale-statenverkiezingen van 1935 en 1939. Uit de lijst van stembedistricten in Zwolle hebben we er twee uitgelicht, namelijk een stembedistrict met een hoge score N.S.B.-stemmen, te weten de Jufferenwal en een stembedistrict met een lage score, te weten de Hoogstraat. Deze laatste vanwege de beperkingen die de *Adressenboeken* van Zwolle ons oplegden. Met behulp van deze boeken is het mogelijk om het beroep van de hoofdbewoner van een bepaald huisnummer op te zoeken. Het had voor de hand gelegen om bijvoorbeeld het stembedistrict Vechtstraat of Schoolstraat aan een nader onderzoek te onderwerpen maar de straten die tot dit district behoorden, komen vreemd genoeg niet voor in het stratenregister van het *Adressenboek*. Van daar dat we gekozen hebben voor de Hoogstraat.

Om te bepalen welke straten in een bepaald verkiezingsjaar bij een bepaald stembedistrict behoorden, hebben we gebruik gemaakt van de *Bijlagen van de Handelingen van de Raad*.¹³ Het onderzoek heeft geresulteerd in onderstaande tabellen.

Tabel 7: Samenstelling van de beroepsbevolking in de stembedistricten Hoogstraat en Jufferenwal in 1935

	<i>Hoogstraat (2,3% N.S.B.-stemmen) in procenten</i>	<i>Jufferenwal (14,33% N.S.B.-stemmen) in procenten</i>
Overheidsfunctionarissen	5,97	8,18
Handwerk- en ambachtslieden	14,43	10,04
Zelfstandigen I	2,99	15,99
Zelfstandigen II	27,36	43,12
Personeel en arbeiders	38,81	10,40
Overigen	10,44	12,27
	<u>100,00</u>	<u>100,00</u>
Totaal onderzocht	201	269

Tabel 8: Samenstelling van de beroepsbevolking in de stembedistricten Hoogstraat en Jufferenwal in 1939

	<i>Hoogstraat (1,78% N.S.B.-stemmen) in procenten</i>	<i>Jufferenwal (7,32% N.S.B.-stemmen) in procenten</i>
Overheidsfunctionarissen	2,92	9,64
Handwerk- en ambachtslieden	9,94	9,24
Zelfstandigen I	0	13,65
Zelfstandigen II	27,49	44,98
Personeel en arbeiders	45,03	12,45
Overigen	14,62	10,04
	<u>100,00</u>	<u>100,00</u>
Totaal onderzocht	171	249

Welke conclusies kunnen we nu trekken aan de hand van de tabellen: in het stembedistrict Hoogstraat woonden redelijk veel mensen behorende bij de groep zelfstandigen II (27,36 en 27,49 procent) en vooral ook veel personeel en arbeiders (38,81 en 45,03 procent). De groep beter gesitueerde zelfstandigen was bijna te verwaarlozen (2,99 en 0 procent) terwijl ook het percentage overheidsfunctionaris-

sen aan de lage kant was (5,79 en 2,92 procent). Het percentage handwerks- en ambachtslieden verschilt niet in grote mate met dat van dezelfde groep in het stembedistrict Jufferenwal (14,43 en 9,94 procent in de Hoogstraat tegen 10,04 en 9,24 procent in de Jufferenwal). Dit bevestigt ons reeds eerder vermelde idee dat het stembedistrict de Hoogstraat een 'typische' arbeidersbuurt omvatte. De sociale status van deze buurt zal waarschijnlijk, ook in de periode voor de tweede wereldoorlog, vrij laag geweest zijn.

Geheel anders was de situatie in het stembedistrict Jufferenwal. Wat direkt opvalt zijn de hoge percentages zelfstandigen I (15,99 en 13,65 procent) en zelfstandigen II (43,12 en 44,98 procent). De categorie personeel en arbeiders was hier minder groot dan in de Hoogstraat (12,27 en 12,45 procent). Het percentage overheidsfunctionarissen lag, vooral in 1939, hoger dan in de Hoogstraat (8,18 en 9,64 procent in de Jufferenwal tegen 5,97 en 2,92 procent in de Hoogstraat). Het stembedistrict Jufferenwal besloeg dus een buurt met een hoge sociale status, waarin veel zogenoemde gegoeden woonden. Vooral binnen deze bevolkingsgroep heeft de N.S.B. veel aanhang gehad. Met name de zelfstandigen en dan waarschijnlijk de middenstanders, zullen tot de N.S.B.-aanhangers gerekend kunnen worden.

Eerder hebben we het door Kooy geschetste beeld van de spreiding van N.S.B.-stemmers over Nederland besproken. Hem is gebleken dat er relatief veel N.S.B.-stemmers woonden in de plattelandsgemeenten van Groningen, Drenthe, de Achterhoek en Zuid-Limburg en in de gemeenten met een hoog percentage 'gegoeden'. Wanneer we dit beeld op een kleinere schaal, binnen de gemeentegrenzen van Zwolle, willen toepassen, is de eerste mogelijkheid natuurlijk niet bruikbaar. Maar wel blijkt dat het stembedistrict Jufferenwal in een buurt lag met een hoog percentage 'gegoeden' en juist hier was de N.S.B.-aanhang erg groot! Of dit ook gold voor de andere stembedistricten met een hoge score wat betreft het aantal op de N.S.B. uitgebrachte stemmen is niet onderzocht. Wel wijst de morfologie van de buurten in de stembedistricten Emmastraat en Handelsschool en de economische functie van de buurt rond het Stadhuis in dezelfde richting. Verder onderzoek is hier noodzakelijk. Concluderend kunnen we zeggen dat de N.S.B. haar aanhang in Zwolle vooral vond in de buurten met een hoge sociale status, waar een hoog percentage van de beroepsbevolking tot de groep zelfstandigen behoorde.

Conclusie

De in de crisis van de jaren 30 opkomende fascistische partijtjes verwierven ook in Zwolle aanhang. De belangrijkste en grootste hiervan was de N.S.B. Een onderzoek naar de hoeveelheid stemmen die de N.S.B. in Zwolle bij drie verkiezingen behaalde, levert geen van het algemeen beeld afwijkende resultaten op, afgezien van de winst die de N.S.B. in 1939 ten opzichte van 1937 behaalde. Over het algemeen

leed de N.S.B. verlies in 1939, behalve in Overijssel. De resultaten van de verkiezingsoverwinning van 1935, die in Zwolle minder groot was dan in geheel Nederland, werden echter niet meer benaderd. Opvallend zijn de grote verschillen in relatieve aanhang, die er tussen de verschillende Zwolse stembedistricten bestonden. In het district Schoolstraat was bijvoorbeeld in 1935 1,72 procent van de stemmen voor de N.S.B. en in het district Emmastraat was dit in hetzelfde jaar 14,66 procent.

Ook bij een onderzoek naar de politieke en sociale achtergronden van het N.S.B.-electoraat wordt het bestaande beeld bevestigd. In principe zullen alle partijen direkt of indirekt — via de sociale protestpartijtjes — stemmen verloren hebben aan de N.S.B. Uit een vergelijking van de sociale status van stembedistricten met een hoog en districten met een laag percentage N.S.B.-stemmers blijkt, dat de stemmers voor een belangrijk deel tot de gegoeden of de middenstand behoord zullen hebben. De hoge stempercentages in een district als de Jufferenwal of de Emmastraat wijzen hierop, maar ook de lage percentages in wijken met een grote arbeidersbevolking, zoals de Hoogstraat.

Noten en literatuurverwijzingen

- ¹ E.H.Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940, anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam/Brussel 1976) 515.
- ² L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1 Voorspel* ('s-Gravenhage 1969) 259.
- ³ W.E.Krul, 'Stabiliteit' in: *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden* 3, P. van Moorsel ed. (Amsterdam/Brussel 1977) 244.
- ⁴ J.Th.Minderaa, 'Crisis en stembus. De N.S.B. en de gevestigde orde' in: *In de schaduw van de depressie. De N.S.B. en de verkiezingen in de jaren dertig*, H.W. von der Dunk ed. (Alphen aan den Rijn 1982). 47-51.
- ⁵ Ibidem, 47-51.
- ⁶ Ibidem, 47-51.
- ⁷ *Rapport betreffende een onderzoek naar de welvaartsbronnen van de gemeente Zwolle*, L. van Vuuren ed. (Zwolle 1939). 296-300.
- ⁸ F.C.Berkenvelder, '750 jaar Zwolsen, Zwollenaren en hun nijverheid en industrie' in: *Ach lieve tijd* 19 (z.j.) 460.
- ⁹ Voor Zwolle: *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van 17-04-1935, 26-05-1937 en 14-04-1939.
Voor Nederland: L. de Jong, *Het Koninkrijk* 1, 342 en 345.
- ¹⁰ L. de Jong, *Het Koninkrijk* 1, 345.
- ¹¹ De zuilen zijn op de volgende manier tot stand gekomen:
Arbeiderszuil: Sociaal Democratische Arbeiders Partij, Communistische Partij (Holland),

Revolutionair Socialistische Partij, Onafhankelijke Socialistische Partij en Revolutionaire Socialistische Arbeiders Partij.

Protestantse zuil: Anti Revolutionaire Partij, Christelijk Historische Unie, Christelijk Democratische Bond, Staatkundig Gereformeerde Partij en Hervormd Gereformeerde Staats Partij.

Katholieke zuil: Rooms Katholieke Staats Partij, Rooms Katholieke Volks Partij, Katholiek Democratische Bond, Katholieke Democratische Partij.

Liberale zuil: Vrijzinnig Democratische Bond, Vrijheidsbond, Nederlandse Boeren Tuinders en Middenstands Partij, Nederlandse Boeren en Tuinders Bond.

Fascistische zuil: Nationaal-Socialistische Beweging, Verbond van Nationalisten, Federatief Verband, Nationalisten, Verband van Nationaal Herstel, Plicht Orde en Recht, Recht en Vrijheid, Nederlandse Fascisten Unie, Lijst Wolswinkel, Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiders Partij, Zwarte Front.

Overige partijen die één of meerdere keren hebben meegedaan aan verkiezingen gedurende de periode 1929-1939 maar niet in een zuil zijn opgenomen: Middenpartij van Stad en Land, Democratische Partij, Nederlandse Christelijke Arbeiders Partij, Plattelands Bond, Boeren en Tuinders, Algemeen Democratische Unie.

¹² Minderaa, 53-62.

¹³ *Bijlagen van de Handelingen van de Raad van de gemeente Zwolle, 1931, 1933, 1936 en 1939.* Het vierde stembedistrict (Jufferenwal) omvatte de volgende straten: Drogenstraat, Eekwal, Groote Markt, Van Hattumstraat, Jufferenwal, Kalverstraat, Kamperstraat, Korte Kamperstraat, Luttekesteeg, Luttekestraat, Melkmarkt, Melkmarktstraat, Nieuwe Haven, Ossenmarkt, Papendwardsstraat, Papenstraat, Roode Torenplein, Voorstraat.

Het vijfde stembedistrict (Hoogstraat) omvatte de volgende straten: Groote Baan, Groote Voort, Hoogstraat, Kleine Baan, Kleine Voort.

GEEN DADEN, MAAR WOORDEN

De Commissie voor Geestelijke en Moreele Herbewapening te Zwolle, 1939-1940

door Nico Habermehl

Inleiding

Crisis: lange rijen werklozen voor het stempellokaal; armoede in veel gezinnen; apathie bij een groot deel van de bevolking. Dit zijn enkele kenmerken van de samenleving in de jaren na de Beurskrach van 1929. Voor zover dat in haar vermogen lag, probeerde de overheid hierin te voorzien door middel van werkverschaffingsprojecten. Daarnaast stelden de instellingen van weldadigheid en de kerkelijke instanties alles in het werk hulp te bieden. Desondanks werd de ellende niet minder. Vandaar dat naar andere oplossingen werd gezocht. Eén van die oplossingen werd voor Nederland verwoord door koningin Wilhelmina.

Koningin Wilhelmina (1880-1962)

„Waar de gedachte der geestelijke en moreele herbewapening in het middelpunt der belangstelling is komen te staan en mij gebleken is, dat er nog veel verschil van meening bestaat omtrent hare toepassing, wil ik trachten u nader toe te lichten, hoe ik haar zie”. Met deze woorden opende koningin Wilhelmina op 27 januari 1939 te 12.45 uur de radiorede waarin zij haar ideeën uiteenzette over de wijze waarop de nieuwe geestesgesteldheid ten opzichte van de vraagstukken van die tijd gestalte moest krijgen.¹ Met name dacht de Koningin aan het schrijnend leed veroorzaakt door de werkloosheid. „Voor onzen geest”, aldus Wilhelmina, „rijst op het gebrek aan brandstoffen, kleeding en dekking, dat in een zoo groot aantal gezinnen is ontstaan, en dat, ondanks de mildheid van vele en onderscheidene groepen, nog steeds om lenigen roept”. Niet alleen aan de materiële problemen, ook aan „het schrijnend leed en de gedruktheid in het hart van hen, die van werk verstoken zijn, of op andere wijze slachtoffer van de crisis zijn”, dacht Wilhelmina. Het antwoord op zowel de materiële als geestelijke nood, aldus de Koningin, was zich inzetten voor elkaar. Dit diende te geschieden in eigen omgeving, in eigen kring en als volk in zijn geheel. De onderlinge verdeeldheid moest worden omgezet in de levenshouding van „draagt elkanders lasten” in de gehele samenleving.²

Van veel zijden werd gereageerd op de woorden van de Koningin. Nog diezelfde dag plaatsten de Commissaris der Koningin van de provincie Groningen en de burgemeester van Middelburg een oproep om de woorden van koningin Wilhelmina gestalte te geven.³ In Zwolle werd terughoudender gereageerd. Pas op 31 januari, nadat hierom was gevraagd, volgde een oproep van burgemeester A. van Walsum. Hij verzocht iedere ingezetene van Zwolle zijn ideeën aan hem kenbaar te maken, ten einde die bij zijn eigen plannen te voegen en zo tot een werkplan te komen. Verder nodigde Van Walsum belangstellende instellingen uit zich op 6 februari in de trouwzaal van het stadhuis door twee leden te laten vertegenwoordigen.⁴ Welke plannen die dag werden gemaakt, hoe men tot de uitwerking daarvan dacht te komen en met welk resultaat, zal nu nader worden bekeken.

Aan het werk

Op maandag 6 februari 1939 waren vertegenwoordigers van 64 instellingen, een aantal hoofden van Rijks- en Provinciale diensten en enkele grote werkgevers in de trouwzaal van het stadhuis aanwezig. De burgemeester opende de vergadering met het voorlezen van een groot gedeelte van de door koningin Wilhelmina uitgesproken radiorede. Hierna zette hij uitvoerig uiteen dat de eventueel te verlenen hulp niet gelijk moest zijn aan het werk dat door bestaande instellingen reeds werd gedaan. Vervolgens bracht Van Walsum de brieven ter sprake, die naar aanleiding van de oproep waren ingekomen. Enkele met name genoemde ideeën waren: het vervangen van oudere werknemers door jongere; het houden van collectes; het afstaan van een

half procent van het jaarsalaris; het wijzigen van de rechtspraak in die zin dat er strenger kon worden opgetreden tegen corruptie; het verlenen van meer cachet aan het begrip 'eervol ontslag'; het bij diefstallen uit armoede meer oordelen naar de geest, dan naar de letter van de wet; en voor meisjes het zevende leerjaar dienstbaar maken aan het huishoudonderwijs. Het meest constructieve voorstel betrof de oprichting van een zogenaamd Brokkenhuis, zoals dat in andere gemeenten bestond. Oude, maar nog bruikbare voorwerpen als huisraad, ledikanten, stoelen en tafels moesten worden ingezameld en opgeknapt. Degenen die hiervoor in aanmerking kwamen, konden deze voorwerpen dan tegen een kleine vergoeding in het Brokkenhuis kopen.

Alvorens de aanwezigen het woord te geven, sprak Van Walsum zich uit voor het systeem van persoonlijk contact en vond hij de instelling van een Brokkenhuis een proef waard. Maar voor alles, zo stelde hij, was er geld nodig. Hij stelde voor vier commissies te benoemen: één voor persoonlijk contact; één voor een Brokkenhuis; één voor de instelling van huishoudcursussen; en een hoofdcommissie voor propaganda, uitvoering van werken en inzameling van gelden. Hierna volgde een discussie en werden de commissies bemand.⁵ Met een tevreden gevoel kon Van Walsum de vergadering sluiten. Aan zijn oproep werd gehoor gegeven.

Een week later, op maandagavond 13 februari, vond de tweede bijeenkomst plaats. De belangrijkste onderwerpen van gesprek vormden de vaststelling van een te verzenden circulaire, de manier waarop een geldinzameling zou worden gehouden en de wijze waarop particulieren aangemoedigd konden worden werken te laten uitvoeren. Met name laatstgenoemd onderwerp nam veel tijd in beslag. Onder andere werd voorgesteld een tegemoetkoming te geven in de kosten van reparaties en onderhoudswerkzaamheden, uitgevoerd door werklozen. Andere plannen die werden bepleit, waren de inrichting van een dierenasiel, de aanleg van een stadspark, de restauratie van oude gebouwen en de behartiging van werkobjecten.

Die avond werd besloten dat de circulaires per post zouden worden verspreid en dat de inzameling van het geld door middel van lijsten diende te geschieden. Verder werd overeengekomen pogingen in het werk te stellen particulieren te bewegen tot het laten doen van noodzakelijke onderhouds- en reparatiewerkzaamheden. Daarnaast zou het plan tot de aanleg van een stadspark nader worden bekeken. Aan het eind van de bijeenkomst deelde Van Walsum mee, dat het personeel van de Twentsche Bank een bedrag van f. 227,35 had overgemaakt, zijnde een half procent van het jaarsalaris.⁶ Het eerste schaap was over de dam.

Concurrentie

In de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van 16 februari stond een artikeltje dat menigeen de wenkbrouwen zal hebben doen fronsen. Gesteld werd

dat op initiatief van de burgemeester een commissie was gevormd, die op basis van de gedachte van de geestelijke en morele herbewapening zich bezig zou houden met het verlenen van hulp voor de wijken buiten de Kamperpoort. Het lag in de bedoeling, aldus het verslag, dat de commissie door het organiseren van feestelijkheden op bescheiden schaal zich de geldmiddelen zou verschaffen voor het aankopen van materiaal, dat tot gebruiksartikelen verwerkt zou worden, ten einde die tegen een eventuele vergoeding ter beschikking te stellen van hen die ze nodig hadden. Het bericht eindigde met de mededeling dat het in de bedoeling lag op 7 en 8 maart in het gebouw van de Vrije Evangelisatie aan de Jufferenwal een uitvoering te organiseren. De burgemeester zou de eerste voorstelling openen.⁷

Van Walsum kon het bericht in deze vorm niet onweersproken laten. Via een ingezonden bericht gaf hij te kennen dat de op zijn initiatief gevormde Commissie voor Geestelijke en Moreele Herbewapening met geen enkele andere commissie in organisatorisch verband stond. De door hem in het leven geroepen commissie strekte haar werkzaamheden uit over de gehele gemeente.⁸

Maar nog uit een andere hoek werd het initiatief van de burgemeester bedreigd. Van Commissaris der Koningin A.E. baron van Voorst tot Voorst werd een uitnodiging ontvangen voor een bespreking op donderdag 9 maart in de Statenzaal van het Provinciehuis te Zwolle betreffende de geestelijke en morele herbewapening. „Ik stel mij voor”, aldus Van Voorst tot Voorst, „bij deze bespreking in het bijzonder ter sprake te brengen, hetgeen zal kunnen geschieden ter bevordering van de volksgezondheid”.⁹

Ook deze ‘aanval’ werd gepareerd. In de vergadering van 28 februari kwam de Zwolse commissie unaniem tot de conclusie, „dat dezerzijdsche plannen van zulk een belang voor betrokkenen zijn, dat de voor de uitvoering noodige collecte gehouden dient te worden”. Daarnaast was het, aldus de commissie, zeer goed mogelijk in aansluiting hierop nog een collecte te houden, speciaal gericht op de belangen van het kind, zoals door de Commissaris der Koningin werd beoogd.¹⁰

Kritiek

Welk initiatief men ook neemt, kritiek zal er altijd op komen. Dit gold ook voor de plannen van de Commissie voor Geestelijke en Moreele Herbewapening. Fundamentele kritiek kwam van een werkloze, genaamd T. Deze stuurde een artikel naar het *Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad* met het verzoek om plaatsing. In zijn ingezonden bericht vroeg hij zich af of uit de door de commissie ingeslagen weg wel de wil tot opbouw sprak: „Is dit nu de weg welke men wil inslaan om uit de groote nood te geraken?! Ik zou zeggen ‘groote nood’ vraagt ‘groote middelen’ en onder ‘groote middelen’ behoort mijns inziens geen Armenraad of Liefdadigheidscommissie; met deze laatste twee werkt men al 3 à 4 eeuwen, met als resultaat veel vereenigen,

INGEZONDEN.

(Buiten verantwoordelijkheid der Redactie)
GEESTELIJKE HERBEWAPENING.

Blijkens een verslag in verschillende bladen zijn ook in Zwolle vele dames, heeren, industrieelen, liefdadigheidinstellingen, armenraden enz. enz., alsmede vertegenwoordigers van twee vakverenigingen en van een politieke partij, bijeen geweest en hebben daar het een en ander over den stoffelijken en geestelijken nood gezegd.

De gemeentenaren hebben althans van allerlei goede bedoelingen kennis kunnen nemen.

Ik voor mij vraag mijzelf af, spreekt daar nu uit de wil tot opbouw! Is dit nu de weg welke men wil inslaan om uit de groote nood te geraken?! Ik zou zeggen „groote nood” vraagt „groote middelen” en onder „groote middelen” behoort m.i. geen Armenraad of Liefdadighidscommissie; met deze laatste twee werkt men al 3 à 4 eeuwen, met als resultaat veel vereenigingen, maar niet minder ellende.

Om duidelijker te zijn, 'n gave ter waarde van vijf, tien of twintig gulden kan niet blijvend helpen. In ieder werkloos gezin is veel meer noodig; laat men daarvoor maar eens de aanvraagformulieren der B-steun controleeren. Praatjes van niet-ingewijden dat sommige werkloozen het beter hebben als kleine zelfstandigen, zullen daarmede wel de kop worden ingedrukt, want beide groepen gaat het zeer slecht.

Ik weet mij de tolk van vele mede-slachtoffers als ik zeg: spaar ons voor nog meer liefdadigheid, geef werk!!

K. T.
'n Werkelooze.

Kritiek op de plannen van de commissie, februari 1939

maar niet minder ellende".¹¹

Het artikel werd wel gezet, maar niet geplaatst. De schrijver ervan reageerde met een brief waarin hij de veronderstelling uitsprak dat zijn betoog geen genade had kunnen vinden in de ogen van de redactie. Hij voegde eraan toe dat dit hem erg speet, want als hij dit voorzien had, zou hij het artikel aan de *Provinciale Overijselsche en Zwolsche Courant* ter plaatsing hebben aangeboden, „welker redactie er 'n andere geestesgesteldheid op na schijnt te houden ... dan de redactie van het Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad". De briefschrijver eindigde met de mededeling dat de krant voor hem het lezen niet meer waard was en verzocht in het vervolg van toezending verschoond te blijven.

De redactie van genoemde krant reageerde uiterst merkwaardig op dit schrijven. Zij stuurde het gezette, maar niet geplaatste artikel, vergezeld van de naar aanleiding daarvan geschreven brief, naar Van Walsum om hem van de zaak op de hoogte te stellen. Een wel zeer merkwaardige gang van zaken. De redactie stelde de ongetwijfeld goede verstandhouding met de burgemeester boven de onafhankelijkheid van de krant. Aldus werd de werkelijke fundamentele kritiek monddood gemaakt.

De geldinzameling

Begin maart 1939 werden 11.000 gedrukte folders in Zwolle verspreid. Hierin werd opgeroepen geld ter beschikking te stellen voor de uitvoering van de plannen van de commissie. Er werd de nadruk op gelegd dat voor de uitvoering van de plannen slechts éénmaal geld nodig was, zodat slechts éénmaal, onder meer door middel van lijsten, een inzameling zou worden gehouden. Daarnaast kon geld worden gestort bij de Gemeentelijke Stortingsdienst, ten kantore van J. Burbach, de secretaris-penningmeester van de commissie, en ten stadhuize op vrijdag 10 en zaterdag 11 maart.¹²

De opbrengst viel evenwel tegen. Vandaar dat de commissie via een ingezonden artikel in de krant de inwoners van Zwolle probeerde aan te sporen meer geld te geven. Sterk werd de nadruk gelegd op het feit dat het niet om een tijdelijke hulpverlening ging, maar om een actie die tot doel had blijvend de werkloosheid op te heffen.¹³ Veel resultaat leverde deze aansporing niet op. In totaal werd een bedrag van iets meer dan f. 5.500,— ontvangen als resultaat van 2.129 giften. Een geringe opbrengst als wij in ogeschouw nemen dat Zwolle ongeveer 41.000 inwoners telde en het aantal gezinnen circa 10.500 bedroeg.¹⁴

Besteding van het geld

De vergadering van 14 juli had tot doel een bestemming te vinden voor het ingezamelde geld. Van de commissie voor het Brokkenhuis was het verzoek om meer

Bijdragen

Fonds voor Moreele Herbewapening

De Voorzitter der commissie voor moreele herbewapening noodigt bij deze allen die een vast inkomen hebben uit dit jaar 5% van hun salaris af te staan voor bovengenoemd fonds als blijk van dankbaarheid voor de vaste positie. Ook andere gaven zijn zeer welkom.

Storting kan geschieden in termijnen of in eens. Voor de storting wordt zitting gehouden ten stadhuse op Vrijdag 10 Maart des namiddags van 7-8½ en op Zaterdag 11 Maart des namiddags van 1½-3 uur.

Betaling kan ook geschieden door overschrijving via den gemeentelijken stortingsdienst.

Voorts zal binnen enkele weken een lijst aangeboden worden, echter niet bij hen die reeds een gave startten of zich opgeven voor periodieke overschrijving.

Reeds wordt verzocht de daarvoor bestemde gelden reeds nu klaar te leggen.

De Voorzitter
A. VAN WALSUM

Zwolle, 4 Maart 1939

*Oproep om een half procent van het
jaarsalaris af te staan aan het fonds
voor morele herbewapening, maart 1939*

financiële steun ingekomen, ten einde met behulp daarvan grotere hoeveelheden goederen, speciaal dekens te kunnen kopen. Van Walsum stelde voor dit verzoek te honoreren en af te zien van werkverschaffingsplannen, omdat het ter beschikking staande fonds hiervoor te gering was. Bovendien was — aldus de burgemeester — het ontvangen geld niet voor dat doel gegeven. Verder deelde Van Walsum mee dat hij van enkele leden van de commissie voor persoonlijk contact had vernomen dat zij in haar werkzaamheden ten eerste werd geremd, doordat iedere financiële hulp ontbrak. Met een behoorlijk bedrag, zo vervolgde hij, zouden vele gevallen die nu moesten worden afgewezen, kunnen worden geholpen.

Een uitvoerige discussie volgde met als uitkomst dat drie leden van de commissie zich desondanks voor een werkverschaffingsplan verklaarden. Aangezien uit de vorige vergadering bekend was dat nog twee, vermoedelijk zelfs drie leden, die op dat moment niet aanwezig konden zijn, ook voor een werkverschaffingsplan waren,

werd besloten aan de commissie voor respectievelijk het Brokkenhuis en persoonlijk contact te berichten dat de hoofdcommissie geen gelden ter beschikking kon stellen omdat zij deze voor werkverschaffingsdoeleinden beschikbaar wenste te houden. Aan het college van burgemeester en wethouders zou worden bericht dat de commissie een bedrag van f. 4.500,— ter beschikking wilde stellen voor het in werkverschaffing gereed maken van het terrein tussen Parkweg en Park Eekhout, ten behoeve van de aldaar te plaatsen muziektent.¹⁵

Meer dan een half jaar later kwam de commissie opnieuw bijeen. Aangezien van het college van burgemeester en wethouders bericht was ontvangen dat zij in verband met verschillende bezwaren voor het aanbod bedankte, kwam opnieuw de vraag ter tafel op welke wijze het beschikbare fonds moest worden besteed. Wederom volgde een breedvoerige discussie. Uiteindelijk werd besloten om in bijzondere gevallen, waarin door bestaande instellingen geen hulp werd gegeven, geld ter beschikking te stellen.¹⁶ Hieruit blijkt wederom, dat de commissie gerekend mag worden tot de lange rij van instellingen van weldadigheid die Zwolle kende. Van een geestelijke en morele herbewapening was geen sprake meer, hooguit van een materiële herbewapening op kleine schaal.

Het Brokkenhuis

Van de drie subcommissies boekte die van het Brokkenhuis het meeste succes. Door het gemeentebestuur werd een deel van het voormalige hotel Pinas aan de Harm Smeengekade 13, dat tot magazijn werd ingericht, gratis in bruikleen afgestaan. De onontbeerlijke propaganda kon worden gemaakt door het plaatsen van enkele stimulerende artikelen in de Zwolse dagbladen en in het maandblad van de Nederlandse Vereeniging van Huisvrouwen. Bovendien werden huis-aan-huis circulaires bezorgd.

Bij een aantal inwoners mochten diverse oude en gebruikte goederen worden afgehaald, zodat steeds over een behoorlijke voorraad kleding, dekking, schoeisel, nachtligging, meubelen en keukengerei kon worden beschikt. Waar nodig werden de voorwerpen gerepareerd. Enkele ingezetenen die geen goederen beschikbaar konden stellen, schonken het Brokkenhuis geld. Reeds kort na de opening kon tot het uitreiken van de goederen worden overgegaan. In totaal werden gedurende het eerste jaar 520 personen of gezinnen geholpen. Tot dekking van de onkosten en met de bedoeling van het beschikbare geld nieuwe goederen aan te schaffen, werd voor de geleverde artikelen een kleine vergoeding gevraagd.¹⁷

Telkenmale werd het als een teleurstelling ervaren dat de financiële commissie afwijzend beschikte op het verzoek om een bijdrage van f. 500,—. Een aantal leden van de commissie had daartegen principiële bezwaren, waaronder de gevreesde concurrentie voor neringdoenden de voornaamste plaats innam.¹⁸

*A. van Walsum,
burgemeester van Zwolle
1938-1940,
voorzitter van de commissie*

Opheffing van de commissie

Op 10 mei 1940 vielen 's morgens in alle vroegte de Duitsers ons land binnen. Dit had tot gevolg dat geheel andere problemen de aandacht voor zich opeisten. De Commissie voor Geestelijke en Moreele Herbewapening leidde dientengevolge nog een kwijnend bestaan. Op 8 november kwam zij bijeen om een besluit te nemen over de manier waarop de nog resterende gelden moesten worden aangewend. Op voorstel van de voorzitter werd besloten om aan de Buitenschool Herfte een bedrag van f. 750,— ter beschikking te stellen en aan de Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs f. 250,— en voorts dat aan het Brokkenhuis een bedrag van f. 500,— zou worden gegeven. Verder werd overeengekomen het resterende bedrag onder de diaconieën van de verschillende kerkgenootschappen te verdelen naar verhouding van de door hen verleende ondersteuning in 1939.¹⁹ Anderhalve maand later, op 19 december 1940, kwam de commissie voor het laatst bijeen. De penningmeester

bracht financieel verslag uit en werd voor zijn beleid gedechargeerd.²⁰ Dit was het einde van de commissie.

Conclusie

De met veel optimisme van start gegane Commissie voor Geestelijke en Moreele Herbewapening te Zwolle eindigde teleurstellend. Tegenover de vele goedbedoelde woorden stonden weinig daden. Dit kan niet geweten worden aan de oorlog waarbij ons land door de inval van de Duitsers betrokken werd. Wel leidde de inval en de daaropvolgende bezetting de aandacht van de sociale problemen af, terwijl voor de economische problemen van de bevolking een oplossing gezocht werd in een distributiesysteem. Hierdoor werd het einde van het bestaan van de commissie versneld.

Voor het mislukken van het initiatief zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. De belangrijkste is wel dat de commissie voorbij ging aan het uiteindelijke doel van de beweging: een geestelijke en morele herbewapening van alle mensen om vanuit de nieuwe geestesgesteldheid de problematiek van die tijd te lijf te gaan. Zij wilde zich beperken tot Zwolle en had daarbij te weinig elan om boven het niveau van liefdadigheid uit te komen. De Zwollenaren waren dan ook niet bereid veel geld voor dit doel uit te trekken. Zij zagen het initiatief als het zoveelste middel om de werkloosheid te bestrijden, zonder ooit enig resultaat te hebben gezien. Ook de voorgestelde besteding van het geld getuigt van weinig visie. Uiteindelijk is het meeste geld terechtgekomen bij de diaconieën van de kerken.

Samenvattend kan worden gesteld dat de commissie het initiatief te weinig geestelijk heeft onderbouwd. Het hele gebeuren draaide uiteindelijk om materiële hulp in de vorm van liefdadigheid. De enige die hieraan ruchtbaarheid wilde geven, werd – nota bene door de pers – monddood gemaakt.

Noten

- ¹ In oktober 1938 gaf koningin Wilhelmina een korte omschrijving van het begrip geestelijke en morele herbewapening. Zij verstond daaronder: de innerlijke drang, die een uitwendige ommekeer teweeg brengt en tot gevolg heeft dat eerlijkheid, vertrouwen en liefde richtsnoer wordt tussen personen en volken. Deze gedachte was ontleend aan de ideeën van de Amerikaanse protestantse theoloog F.N.D. Buchman (1878-1961), die de beweging van Morele Herbewapening in 1938 lanceerde als voortzetting van de door hem in het leven geroepen revival-beweging, de zogenaamde Oxfordgroep. (*Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant (POZC)* (10 oktober 1938) 1; *Grote Winkler Prins Encyclopedie XV* (8e druk; Amsterdam/Brussel 1982) 526).

- 2 *POZC* (27 januari 1939), 1.
- 3 *POZC* (28 januari 1939), 1.
- 4 Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle (GAZ), Commissie-archief (CA) 002, Commissie voor Geestelijke en Moreele Herbewapening, 1939-1940, Curriculaire 31 januari 1939.
- 5 Ibidem, Notulen 6 februari 1939; *POZC* (7 februari 1939), 2.
- 6 GAZ, CA002, Commissie voor Geestelijke en Moreele Herbewapening, 1939-1940, Notulen 13 februari 1939.
- 7 *POZC* (16 februari 1939), 2.
- Het betrof hier het Comité Linnenkast Kamperpoort, dat zich ten doel stelde aan gezinnen van alle gezindten steun te verlenen bij het aanvullen van de inhoud van hun linnenkast. Het was de bedoeling dat de gezinnen zo mogelijk met een klein bedrag zelf meewerkten en dat door het comité de overige kosten gedragen werden, terwijl het ook zorgde voor het vervaardigen van de artikelen. Op 7 en 8 maart vonden feestelijke opvoeringen plaats van het sprookje Assepoester. De voorstellingen werden verzorgd door de welpen van groep 1 der padvindsters onder leiding van M.J. Hopmans. Burgemeester Van Walsum opende de avondvoorstelling op 7 maart. (*POZC* (8 maart 1939), 2).
- 8 *POZC* (18 februari 1939), 15.
- 9 Archief van de Gemeente Zwolle berustend bij de afdeling Interne Zaken -1.856, Zedelijke opvoeding. Eervolle onderscheidingen, 1939- , Commissaris der Koningin in de provincie Overijssel aan de burgemeesters in Overijssel 17 februari 1939.
- Op de 9 maart gehouden bijeenkomst werd op voorstel van de Commissaris der Koningin een comité opgericht, genaamt „Het Overijsselsch Kind”. Het comité, waarin ook burgemeester Van Walsum zitting had, beval een collecte aan in alle gemeenten van de provincie op 24 juni 1939. (*POZC* (9 maart 1939), 2; *POZC* (28 maart 1939), 2).
- 10 Archief van de Gemeente Zwolle berustend bij de afdeling Interne Zaken -1.856, Zedelijke opvoeding. Eervolle onderscheidingen, 1939- , Burgemeester van Zwolle aan de Commissaris der Koningin in de provincie Overijssel 1 maart 1939.
- 11 GAZ, Administratief Archief Zwolle (AAZ)03 -1.841, Geestelijke en morele herbewapening, 1939, Redactie *Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad* aan de burgemeester van Zwolle 20 februari 1939; bijlagen. De rest van deze paragraaf berust ook op deze bron.
- 12 GAZ, CA002, Commissie voor Geestelijke en Moreele Herbewapening, 1939-1940, Folder maart 1939.
- 13 *POZC* (24 maart 1939), 2.
- 14 GAZ, CA002, Commissie voor Geestelijke en Moreele Herbewapening, 1939-1940, Concept ingezonden artikel.
- 15 Ibidem, Notulen 14 juli 1939.
- 16 Ibidem, Notulen 22 februari 1940.
- 17 Ibidem, Verslag van het Brokkenhuis te Zwolle, lopende van 1 maart 1939 - 1 maart 1940.
- 18 Ibidem, Notulen 14 juli 1939 en 4 juni 1940.
- 19 Ibidem, Notulen 8 november 1940.
- 20 Ibidem, Notulen 19 december 1940.

DE JOODSE DUITSE VLUCHTELINGEN IN ZWOLLE, 1933-1943 *

door Iet Vierstraete-Erdtsieck

In de jaren 1933 tot 1940 overschreden enige tienduizenden (een verantwoorde schatting komt uit op een aantal tussen vijftig- en zestigduizend) inwoners van het Derde Rijk de Nederlandse grens met de bedoeling niet meer terug te keren alvorens tenminste de nationaal-socialistische dictatuur ten val was gebracht.¹

Het aantal Joodse vluchtelingen is niet precies bekend, maar uit het onderzoek van Dan Michman² is gebleken dat in 1941 in Nederland 15.174 Joodse Duitse vluchtelingen verbleven. Volgens het Joodse Vluchtelingen Comité (J.V.C.) hadden bovendien nog 7.357 vluchtelingen in de voorafgaande jaren Nederland weer verlaten. Als men deze beide getallen bij elkaar optelt en bovendien nog in aanmerking neemt, dat er ook vluchtelingen waren die niet bij de J.V.C.-bureaus geregistreerd stonden – vooral de welgestelde vluchtelingen – dan komt men tot de conclusie dat er ongeveer 23.000-24.000 vluchtelingen langer dan twee weken in Nederland waren.^{2a}

Van al deze vluchtelingen hebben tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog ongeveer negentig kortere of langere tijd in Zwolle verbleven.³ Toen op 4 september 1940 de Duitse maatregel van kracht werd dat alle Joodse Duitse vluchtelingen het kustgebied voor 9 september verlaten moesten hebben, kwam een aantal van hen in Zwolle terecht.⁴ Het is niet exact te zeggen hoeveel mensen uit het westen naar Zwolle verhuisden. Om een indruk te krijgen heb ik voor Zwolle hetzelfde gedaan als Dan Michman voor heel Nederland deed: namen op lijsten bij elkaar optellen of aftrekken, namen op een door de Zwolse politie opgestelde lijst uit 1940 en een registratielijst uit februari 1942.

De Commissaris van Politie van Zwolle, de heer Lettinck, kreeg in augustus 1940 van gemeentewege opdracht om een opgave te doen van alle Rijksduitsers die in Zwolle woonachtig waren. Hij voldeed 19 september 1940 aan deze opdracht. Van iedere Rijksduitser werden naam, voornaam, adres, geboorteplaats, geboortedatum, godsdienst, aankomstdatum in Nederland en plaats van vertrek, genoteerd. Hier zitten automatisch de Duitse Joodse vluchtelingen bij die zijn te herkennen aan hun godsdienst. Ik kom op een aantal van 56 Rijksduitsers. Hieronder ook Marlies Sara Mühlfelder, die in 1940 in Zwolle geboren is als dochter van de Duitse Joodse emigrant Kurt Mühlfelder en de Zwolse Joodse Catherine Jeane Troostwijk.⁵

* De redactie heeft deze bijdrage, op uitdrukkelijk verzoek van de schrijfster, niet geredigeerd of gecorrigeerd.

Dan is er zoals gezegd, een tabel die opgesteld is 27 februari 1942 waarop alle Duitse Joden voorkomen, die op dat ogenblik in Zwolle woonachtig waren: „Juden der alle der deutschen nationalitaet waren, aber infolge der elften Verordnung, zum Reichbuergergesetz vom 25-11-'41 haben sie alle die deutsche nationalitaet verloren und sind also statenlos”.

In het geheel waren dat er 103, waaronder: Rika Sara Os gehuwd met Erich Walter Passman en hun dochter Emmy Eleonore, Catherine Jeane Troostwijk gehuwd met Kurt Mühlfelder en hun dochter Marlies Sara die statenloos werden en Betsy Troostwijk getrouwd met Max Hony en hun zoon Arnold die al eerder hun nationaliteit verloren.⁶ Mevrouw Betsy Hony-Troostwijk vertelde mij, dat toen zij in 1936 trouwde met de vluchteling Max Hony zij mét hem statenloos werd. Het echtpaar Hony moest zich vanaf dat moment regelmatig melden bij de Zwolse politie.

Op de laatste lijst waarop de statenloze Joden staan, zijn er 37 nog niet eerder geregistreerd. Zij zijn dus naar Zwolle gekomen tussen september 1940 en februari 1942. Mijn conclusie is dat de meesten van hen de verdreven Duitse Joden uit de kustgebieden moeten zijn.

Het is mijn bedoeling om de reactie in Nederland op de Jodenvervolging in Duitsland in het kort weer te geven om vervolgens op de Zwolse reactie dieper in te gaan. Ik wil daarbij nagaan waarom Duitse Joden in Zwolle kwamen, hoe ze werden geholpen en tenslotte hun wegvoering beschrijven.

De reactie in Nederland op de Jodenvervolging in Duitsland

In de lente van 1933 kwam als gevolg van de Jodenboycot de vluchtelingenstroom uit Duitsland naar Nederland op gang. De Duitse vluchtelingen behoefden in het begin geen visum te bezitten om Nederland binnen te komen. Velen bezaten zelfs geen paspoort. De toenmalige regering Ruys de Beerenbrouck nam geen maatregelen om de toelating van vluchtelingen naar Nederland te beperken.

In de zomer van 1933 veranderde de houding van de regering, inmiddels de tweede regering Colijn. Het was de katholieke minister van Justitie J.H.R. van Schaick die al in juni 1933 wenselijk achtte „geen verdere vluchtelingen ... toe te laten”. Hij noemde de positie der Joden in Duitsland betreurenswaardig, maar vond er meer voor nodig om voor het asylrecht in aanmerking te komen. Hij wist de ministerraad te brengen met het volgende standpunt te komen: „Vluchtelingen moeten geweerd worden tenzij het gevallen betrof, waarin het aannemelijk wordt gemaakt dat terugkeer naar Duitsland onmiddellijk lijfsgevaar voor de betrokkenen zal mede brengen”. De Nederlandse regering hoopte dat het vluchtelingenvraagstuk internationaal zou worden opgelost door middel van de Volkenbond. Vertegenwoordigers van dit orgaan hebben inderdaad naarstig gezocht naar oplossingen voor

het vluchtelingenvraagstuk door aan verschillende landen te vragen hun grenzen open te stellen voor de Joodse vluchtelingen, maar dit bleef zonder resultaat.

Onder de volgende minister van Justitie, de katholiek C.M.J.F. Goseling werd het toelatingsbeleid nog scherper. De regering zag in de Duitse Joden concurrenten in handel en industrie en op de arbeidsmarkt. Dit economisch argument speelde een grote rol bij de toelating van vluchtelingen uit Duitsland. Een ander argument was dat een soepele toelatingsregel het anti-semitisme zou verscherpen. De Kristallnacht (9-10 november 1938) veroorzaakte in Nederland een storm van verontwaardiging. Ten dele onder druk daarvan besloot de regering 7.000 in plaats van 2.000 vluchtelingen toe te laten, hetgeen er 10.000 werden. Een jaar later kwam er een centraal vluchtelingenkamp, Westerbork. Dit kamp werd door het Joodse Vluchtelingen Comité gefinancierd. Dit comité, dat werd opgericht in Amsterdam, heeft zich tegenover de Nederlandse regering garant verklaard voor alle armlastige vluchtelingen, zodat deze niet ten laste zouden komen van de publieke liefdadigheid. Ook in andere steden, zoals Zwolle, werden Joodse vluchtelingen comité's opgericht en de verhoudingen ontwikkelden zich zo, dat het Amsterdamse comité de schakeling vormden met de Nederlandse overheid en met alle Joodse en niet-Joodse instanties in het buitenland. Daarnaast ontstonden hulpcomité's voor protestants- of katholiek gedoopte Joden die Duitsland moesten verlaten.⁷

Het grootste gedeelte van de Nederlandse opinievormende bladen vond dat het vluchtelingenprobleem tot 1938 geen werkelijke bedreiging vormde voor het Nederlandse volk. In 1938 was het vluchtelingenprobleem onderwerp van een openbare discussie geworden, waarin zich twee tegenover gestelde kampen aftekenden. Katholieken en anti-revolutionaire protestanten (ongeveer 48 procent van de bevolking) stonden tegenover andere protestanten, liberalen, socialisten en communisten (ongeveer 46 procent van de bevolking). De eerste groep steunde de regering en vond dat zij genoeg voor de vluchtelingen had gedaan, de laatste groep pleitte voor een ruimere toelating van de vluchtelingen.⁸

Er zijn enkele grote protestvergaderingen tegen het Hitlerregiem dat de Joden vervolgde geweest onder meer in Amsterdam. In het voorjaar van 1933 was er een meeting waar 20.000 mensen aan deel namen als reactie op de Jodenboycot in Duitsland. Hierbij voerden vele vooraanstaande Nederlandse Joden het woord. Een protestvergadering in 1935, bijeen geroepen door het Comité van Bijzondere Joodsche Belangen, als reactie op de Neurenbergerwetten, waarop niet alleen Joodse sprekers maar ook de Amsterdamse ds. J.J. Buskes en kapelaan H. Drost uit Rotterdam het woord voerden. Ook was er na de Kristallnacht een meeting in de RAI door de Amsterdamse bestuursbond en de S.D.A.P. bijeengeroepen. De Tweede Kamer en de regering werd gevraagd het asylrecht zo ruim mogelijk toe te passen.

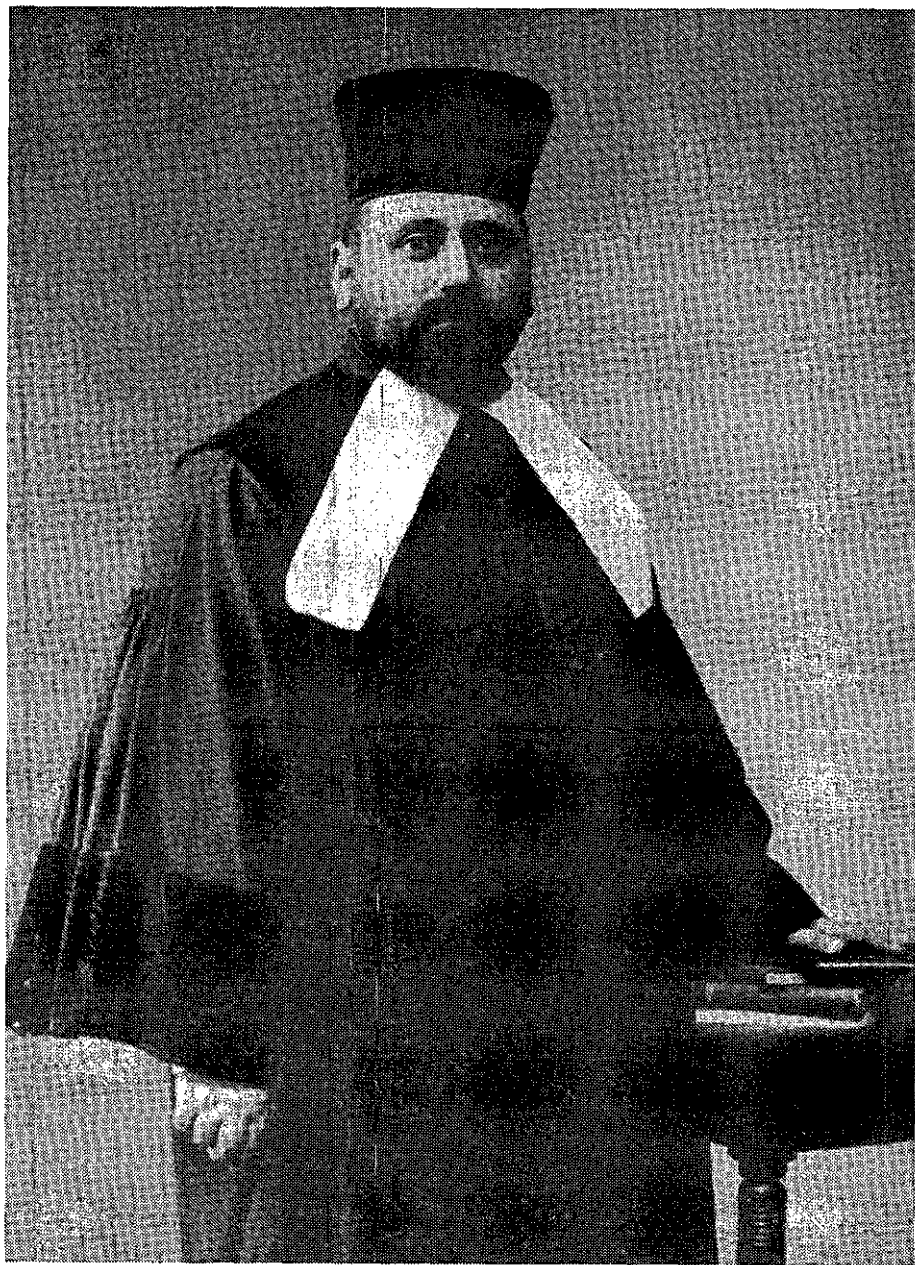
Reactie in Zwolle op de Jodenvervolging in Duitsland

Ik heb geen aanwijzingen kunnen vinden dat de houding van het gemeentebestuur van Zwolle anders is geweest dan de lijn die in Den Haag werd aangegeven. Men registreerde de Joodse vluchtelingen zoals de centrale overheid voorschreef en ik heb noch in de Notulen van Burgemeester en Wethouders noch in die van de Raad enigerlei aanwijzingen kunnen vinden dat de gemeente Zwolle de vluchtelingen financieel heeft gesteund. Of misschien toch een klein steuntje. Als de heer J. van Essen vraagt om vrijstelling van schoolgeld voor zijn Duitse pleegkind Millie Strausz, een Joods vluchtelingetje uit Hünfeld, wordt dit door B. en W. toegestaan.⁹

Na de Kristall-nacht (9-10 november 1938) werd het voor de Zwolse Joden (Nederlandse burgers) mogelijk hun Duitse ouders te laten overkomen naar Nederland, maar men moest wel garant voor ze staan. Voor iedere persoon moesten twee Nederlandse burgers (in theorie het liefst een Jood en een niet-Jood, maar in de praktijk werden het twee Joden) borg staan voor f. 30,— per maand, zodat deze mensen niet tot last zouden komen van de Zwolse gemeenschap. Zwolle volgde hiermee de instructies van Binnenlandse Zaken.¹⁰

In januari 1935 stuurden de afdeling Zwolle van de Onafhankelijke Socialistische Partij, de afdeling Zwolle van de Anti-Fascistische Strijdbond, de Communistische Partij Holland en de afdeling Zwolle van de Internationale Roode Hulp een schrijven aan de Zwolse gemeente waarbij zij er bij de Raad op aan drongen te protesteren tegen het verscherpte regeringsbeleid inzake de toelating van politieke vluchtelingen. In de gemeenteraadsvergadering van 28 januari 1935 werden deze adressen voor kennisgeving aangenomen. Ook in Zwolle was inmiddels een Joods Vluchtelingen Comité opgericht. De heren Arthur Troostwijk en David Sanders waren respectievelijk voorzitter en secretaris van dit comité. Na de Kristall-nacht deden zij middels een bewogen ingezonden brief in de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, een beroep op de Zwolse burgerij om de collecte, die ten bate van de Joodse vluchtelingen zou worden gehouden in ruime mate te bedelen. Deze collecte bracht ruim 2900 gulden op en werd afgedragen aan het Amsterdamse hoofdcmité waarvan de heren Asscher en Cohen respectievelijk voorzitter en secretaris waren.¹¹ Ook de heer J. van Essen was lid van het Zwolse hulpcomité. Volgens de oudere Joodse inwoners die Zwolle nu nog telt, heeft hij veel goeds gedaan voor de vluchtelingen die in Zwolle kwamen en een financieel beroep op het comité deden. Het is niet toevallig dat deze drie mannen zitting namen in het hulpcomité. Zij waren allen betrokken bij het bestuur van de Joodse gemeente in Zwolle. Arthur Troostwijk was voorzitter van het kerkbestuur en de heren David Sanders en Joël van Essen leden.

De opperrabbijn van Zwolle en het ressort Overijssel, Samuel Juda Simon Hirsch, heeft zich na 1933 met veel ijver ingezet voor de vele emigranten. Hij wend-

S.J.S. Hirsch (1872-1941), opperrabijn van Overijssel

de zich onder andere tot de fabrikanten (ook de niet-Joodse in zijn ressort) om financiële en andere hulp.¹² Zijn zoon, Frederik Jacob Hirsch, woonachtig in Israël schreef mij het volgende over zijn vader: „Ik weet dat mijn vader z.g. intensief contact had met de vreemdelingenpolitie (hoofd: hoofdinspecteur Lettinck, die ook wel eens bij ons thuis was, als mijn vader wegens lichte ziekte niet bij hem kon komen). De samenwerking tussen hen was heel aangenaam. Channa Dinkel-Keizer vertelde me dat Lettinck over mijn vader gezegd heeft: „zolang er inkt in de pen is, zal hij garantie geven”, nl. voor 't verblijf van joodse vluchtelingen. Verder kon Ch.D. me niets vertellen, evenmin als haar moeder, die ook in Jeruzalem woont”.^{12a} De heer Max Hony, die in 1933 als Joodse Duitse vluchteling naar Zwolle kwam en daar nu nog woont en de heer Leo Marcus, ook een zoon van het oude volk en daarbij een geboren Zwollenaar, spreken met grote eerbied en respect over deze buitengewone man die zich zowel inzette voor de Joods-Zwolse armen als voor de Joodse Duitse vluchtelingen.

Er werd in Zwolle niet alleen geholpen, er werd ook geprotesteerd. De afdeling Zwolle van de Vrijzinnige Hervormden zond kort nadat Hitler in 1933 in Duitsland aan de macht was gekomen een brief aan de Synodale Commissie, waarin werd aangedrongen op een krachtig protest tegen de mishandelingen van politieke tegenstanders en van Joden.¹³ De Vrije Evangelisatie in Zwolle wijdde een extra samenkomst aan het vluchtelingenvraagstuk. De collecte van deze avond werd bestemd voor de slachtoffers van de Jodenvervolgning en afgedragen aan het Joodse hulpcomité. In de Grote Kerk in Zwolle werd een Getuigenisavond gehouden door de Hervormde Gemeente in verband met de Jodenvervolgning. Verschillende sprekers spraken over de nood van de Duitse Joden.¹⁴ Tot deze dienst was besloten tijdens de kerkeradsvergadering van 11 november 1938, toen de voorzitter van die avond, ds. Smit, voorstelde een bijzondere kerkdienst over de Jodenvervolgning te houden. De kerkeraad juichte dit plan toe. Zij besloot de dienst te houden ter wille van de barmhartigheid en der gerechtigheid. Aan de uitgangen der kerk zou een collecte worden gehouden voor de vervolgte Joden.¹⁵ Ik heb de beide Notulenboeken (van de smalle en brede kerkeraad) van de gereformeerde kerk doorgenomen vanaf 10 november 1938 tot het uitbreken van de oorlog. Het woord Joden of Jodenvervolgning werd niet genoemd in de notulen, al moet ik er bij vermelden dat het boek van de brede kerkeraad in slechte staat en niet helemaal volledig is.¹⁶ De katholieke Onze Lieve Vrouweparochie en de Sint Michaelparochie gaven hetzelfde beeld inzake de Jodenvervolgning als de gereformeerden.¹⁷

Ik heb, om een indruk te krijgen van de Zwolse pers, een gedeelte van de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant tussen de jaren 1933 en 1939 doorgenomen. Dit dagblad werd in Zwolle en de regio veel gelezen. De week na de Machtübername van Hitler (30 januari 1933) gaf de krant elke dag berichten over wat er in Duitsland gebeurde. Men had zowel kritiek op het optreden van Hitler tegen de

communisten als op het opschorten van de vrijheden van vergadering en drukpers. De mouterij op de „Zeven Provinciën” overschaduwde tijdelijk het Duitse nieuws. Toen in Duitsland eind maart 1933 de boycot tegen de Joden begon, hekelde de Zwolse krant dit optreden van de nazi's tegen de Joden. Aan de daarop volgende protestvergadering in Amsterdam besteedde de krant uitgebreid aandacht. Vrijdag 11 november 1938 kwam het Zwolse dagblad met een hoofdartikel over de vernieling, plundering en brandstichting van Joods bezit, terwijl de autoriteiten werkeloos toezagen. De verslaggever drukte zijn afschuw over de nazi's en zijn medelijden met de Duitse Joden uit in dit artikel.

Onderzoek van de berichtgeving in de periode tussen 11 november 1938 en 10 december 1938 over het optreden van de nazi's tegen de Joden en het vluchtelingenvraagstuk maakt duidelijk dat de lezers en lezeressen van de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant goed geïnformeerd werden over de gebeurtenissen in Duitsland, de beslissingen van de Nederlandse regering en de hulp aan de vluchtelingen in Nederland. Over het algemeen gaf de krant het nieuws neutraal weer. Een enkele keer kwam men met een waarde-oordeel. Er werd bij voorbeeld door de krant afkeurend gesproken over Nederlanders die per auto of trein Duitse Joodse kinderen naar Nederland poogden te brengen. De krant wees erop dat het vluchtelingenvraagstuk gemakkelijker was voor het gevoel van het medelijdend publiek dan voor de regering die oplossingen moest zien te zoeken. Om tot een zekere afronding te komen heb ik de edities van de krant gelezen van 25 maart 1939 en 31 maart 1939. In deze zes afleveringen van de krant haalde men in twee edities heel summier de Jodenvervolgung aan en in de overige vier helemaal niet. De gespannen verhouding tussen Duitsland en Polen eiste alle aandacht op. Naast de houding van de overheid, de Nederlands Israelitische Gemeenschap, de andere kerken en de krant in Zwolle, inzake de Joodse Duitse vluchtelingen was er het particuliere initiatief. Dit werd vooral vertegenwoordigd in de persoon van ds. G.Horreüs de Haas, vrijzinnig hervormd predikant te Zwolle van 1919 tot 1943, het jaar waarin hij stierf. Deze grote en bijzondere mens wist, nadat hij „Mein Kampf” gelezen had, wat Hitler met de Joden voorhad: vernietigen en hij heeft de mensen in zijn omgeving, in de eerste plaats zijn kinderen, op het gevaar van het nationaal socialisme gewezen in preken, publicaties en in redevoeringen.

Van de opkomst van Hitler tot zijn eigen dood heeft hij van de kansel gepreekt tegen het nationalisme en het racisme. Zijn zoon vertelt dat de Ortskommandant van Zwolle, die het eerste oorlogsjaar elke zondag onder het gehoor van ds. de Haas zat, na een jaar niet meer kwam, omdat hij anders genoodzaakt zou zijn geweest ds. de Haas te arresteren en dat wilde hij niet.¹⁸ Veel heeft ds. de Haas geschreven over zowel religieuze als politieke zaken en hij beklemtoonde dan dat het één het ander niet uitsloot. Toen naar aanleiding van de Kristall-nacht in Duitsland de politieke groepering Eenheid door Democratie een protestvergadering hield, was één

Ds. G. Horreüs de Haas (1879-1943)

van de sprekers ds. Horreüs de Haas. Hij sprak bewogen over het lot van het gemartelde Jodendom. Hij hekeldé de laster die de nazi's over de Joden verspreidden en wees erop dat het Joodse volk mensen had voortgebracht als Spinoza, Marx en Rathenau. Tenslotte zei hij zich te schamen over de laksheid van de Nederlandse regering inzake het vluchtelingenvraagstuk. Op 1 mei 1940 werd De Haas gevraagd om te spreken op een vergadering van de S.D.A.P. Hij werd vaak voor zoiets gevraagd. Op de eerste rij zaten politie-agenten klaar met hun notitieboekjes, want op 1 mei 1940 mocht men een bevriend staatshoofd niet beledigen. Ds. de Haas begon zijn rede met te zeggen dat hij een predikant was en dat hij daarom een geschiedenis uit de bijbel zou vertellen. En hij ving aan met het verhaal over Nebukadnezar, koning van Babel, die Lebensraum wilde en daarom het oosten, noorden en zuiden ging veroveren. Maar op het toppunt van zijn macht werd deze heerser verstoten door God en vrat hij gras als een dier. Ds. de Haas besloot zijn toespraak met te zeggen dat men met macht een wereld kan overheersen, maar daarom niet kan verhinderen dat

het Rijk der Eeuwige Waarheid eens zal komen. Zijn zoon heeft mij dit verteld en hij zei ook dat zijn vader later mee ging naar de trein als er Joden uit Zwolle op transport gingen naar Westerbork. Ds. de Haas hielp ze dan met hun bagage en bracht de laatste groeten over aan de familie die achterbleef.

Waarom vestigden de Duitse Joden zich in Zwolle? Gebeurde dit toevallig of was er een reden om juist in deze plaats te gaan wonen? Zowel toeval als opzet zullen een rol hebben gespeeld. Het Joods Vluchtelingen Comité verzorgde de opvang van emigranten uit Duitsland. Ze zullen naar alle waarschijnlijkheid mensen in Zwolle hebben geplaatst. Bijvoorbeeld de gebroeders Michael en Sigismund Hausmann, die begin 1939 naar Zwolle kwamen en uit Elsdorf afkomstig waren. Deze beide broers die toen respectievelijk 78 en 73 jaar oud waren, woonden eerst in de Oosterstraat en later in de Walstraat. Zij hadden geen familie in Zwolle en waarschijnlijk ook geen middelen van bestaan, misschien hebben ze wat geld mee kunnen smokkelen de grens over (10 mark was toegestaan om mee te nemen), maar aangenomen mag worden dat ze werden onderhouden door het Joods Hulpcomité. Michael Hausmann stierf nog tijdens zijn verblijf in Zwolle en is daar in 1942 op de Israëlitische begraafplaats begraven. Sigismund, zijn jongere broer, was zo'n rustige dood niet vergund. Hij overleed ver van huis, 13 december 1942, in het concentratiekamp Auschwitz.

Dan waren er de drie kinderen Strausz, alle drie geboren in Hünfeld, en kinderen uit één gezin. Ze kwamen in Zwolle terecht op 16 augustus 1939 vanuit Rotterdam. Daar woonden ze alle drie op hetzelfde adres. In Zwolle werden ze verspreid over drie adressen. Het oudste kind, de twaalfjarige Emilie Sara (Millie) kwam als pleegkind bij de familie J. van Essen in de Sassenstraat. Het tweede, de negenjarige Alfred Israël vond onderdak bij de familie H. Kramer die in de Eendrachtstraat woonde en de vijfjarige Gertrud Sara kwam ook bij een familie Kramer terecht, die woonde op de Groeneweg. Millie Strausz heeft het in haar pleeggezin niet gemakkelijk gehad. Dit meisje, dat gehandicapt was door kinderverlamming, werd door mevrouw van Essen, die psychisch zeer onevenwichtig was beschouwd als een goedkoop dienstmeisje.¹⁹ De jongen Alfred heeft de Joodse lagere school in Zwolle bezocht, waar hij in het schooljaar 1941-1942 in de vijfde klas zat. Over het jongste meisje Strausz wisten de overlevenden in Zwolle niets te vertellen, maar in het register van vertrokken personen van 1940 staat dat zij op 7 november naar Apeldoorn vertrok. Het hoe en waarom is niet meer te achterhalen. Millie Strausz werd vergast in Sobibor, 21-5-1943, haar broertje en zusje hebben de holocaust waarschijnlijk overleefd. De familie L.I.Mayer is in huis geweest bij de Stibbes in de Luttekestraat. De heer Berry Stibbe huurde later een huisje voor hen aan de Thorbeckegracht.

Veel vaker kwam het voor dat de Duitse emigranten familie in Zwolle hadden. Zo haalde de heer M.L.Hes zijn schoonouders na de Kristall-nacht uit Duitsland. Hij

de Thorbeckegracht gewoond tot zij met een transport met 68 andere Joden naar Westerbork werden gebracht om later in Polen vermoord te worden.²⁰

Charles Vecht (vader van Theo Vecht) stelde zich financieel garant tegenover de gemeente Zwolle voor zijn familieleden Moosberg uit Duitsland, zodat deze een vestigingsvergunning konden krijgen. Julius Cohn en Alix Cohn-Blum die zich in april 1936 in Zwolle gevestigd hadden, lieten beide ouders in het voorjaar van 1939 naar Zwolle komen. De beide ouderparen woonden eerst bij hun kinderen in de Hertenstraat en verhuisden later gevierden naar de Genestetstraat. De Cohns die heel rijk waren hadden geen cent mee kunnen nemen. Het echtpaar Grüneberg-Hermann en hun dochter Edith werd naar Zwolle gehaald door hun dochter Fanni, die in 1935 gehuwd was met de Zwollenaar Isaac (Broer) de Leeuwe. Mevrouw Bep Stibbe-Cats, die woonde op de Ossenmarkt naast het echtpaar de Leeuwe-Grüneberg, weet nog dat de ouders van Fanni de Leeuwe-Grüneberg op 10 november 1938 opbelden uit Duitsland, zij vertelden over de afgelopen nacht die vreselijk was geweest en dat zij daarom weg wilden naar Nederland. Mevrouw Stibbe zei letterlijk: „Je stond versteld, je werd er ijskoud van”.²¹ En dat zijn maar enkele voorbeelden van de vele.

De Zwolse Joden hadden sinds de 18e eeuw het vestigingsrecht in Zwolle. De gemeente Zwolle voerde een liberale politiek jegens de Joden. Eind 18e eeuw woonden er plm. 300 Joden in Zwolle. In deze en de volgende eeuw waren zij onder de hoede van de opperrabbijnen: David Jacobs Stibbe, Mozes Joel, Hertzfeld en Jacob Frenkel. De laatste twee werden van conservatieve zijde ervan beschuldigd reformgedachten aan te hangen, omdat zij het Jiddisch in de sjoel wilden vervangen door het Nederlands. De Duitse Joodse emigranten die van 1933-1943 in Zwolle woonden en waarvan er in 1942 ruim honderd waren, kwamen in een Joodse gemeenschap van plm. 650 zielen. In zekere zin een orthodoxe gemeenschap, met in ieder geval de orthodoxe opperrabbijn Hirsch, waar een geest van assimilatie heerste, die soms zover ging, dat men zich een niet-Joodse man of vrouw koos (in 1940 waren er ca. 20 gemengd gehuwden in Zwolle, maar waar ook een zionistische jeugdbeweging was. Waar Charles Vecht zijn enige zoon noemde naar Theodoor Herzl. De Joodse gemeente was sociaal globaal verdeeld in drie lagen: enkele rijken (grote middenstand), kleine middenstanders en een groot proletariaat dat rond de Broeren woonde.

De Joodse fabrikant Charles Vecht die een fabriek in ledendwaren had, nam drie vluchtelingen in dienst: Erich Passmann als vertegenwoordiger, Werner Röttgen in de fabriek en Paul Moosberg als boekhouder. Georg Deutschkron en Kurt Mühlfelder begonnen een fabriek in soubressen aan de Harm Smeengekade. Ook Emil en Grete Wehl-Marburger begonnen opnieuw. Zij gaf pianolessen en hij begon een

fabriek in jasbeschermers. Hiermee gingen de familieleden Julius en Alix Cohn door. Zij specialiseerden zich in damestassen. Deze fabriek zat bij de fabriek van Vecht in. Dit, terwijl Julius Cohn doktor in de filosofie was en zijn vrouw een graad in de Franse taal bezat. Zo brachten de Duitse Joden een stuk kennis, ijver, werkgelegenheid en welvaart naar Zwolle en volgens Leo Marcus ook een stuk jalouzie, omdat de Duitse Jood vijftig jaar verder was (moderner) dan de Nederlandse Jood in zijn manier om zijn brood te verdienen, ze keihard werkten en het hen daardoor goed ging. Ook zag de Nederlandse Jood de Duitse Jood als 'schnorder' (bedelaar) uit Polen. Bovendien werkte de Duitse taal vijandigheden in de hand. De meeste Duitse Joden leerden niet om nederlands te spreken en te schrijven. Mevrouw Bep Sonnefeld-Denneboom weet nog hoe haar vader, de leraar Eli Denneboom, nederlandse brieven schreef voor de families Blum en Cohn bijvoorbeeld aan de gemeente. De kinderen Denneboom hadden voor deze beide families de naam bloemkolen bedacht.

Vier huwelijken werden gesloten tussen emigranten uit Duitsland en Joden uit Zwolle, bijvoorbeeld het huwelijk tussen Betsy Troostwijk en Max Hony. Door het huwelijk met Max Hony, die statenloos was, verloor Betsy Troostwijk haar Nederlandse nationaliteit.²² Max Hony was voor de nazi's uit zijn woonplaats Laasphe naar Nederland gevlucht en via Borne en Almelo in Zwolle terecht gekomen. In het Nederlands Israëlitische Weekblad was namelijk een baan aangeboden als sjoumer (opzichter) in Zwolle.^{22a} Na een met goed gevolg afgelegd examen, afgenomen door opperrabbijn Hirsch, de heer van Zuiden en de heer Davidson werd Max Hony benoemd.

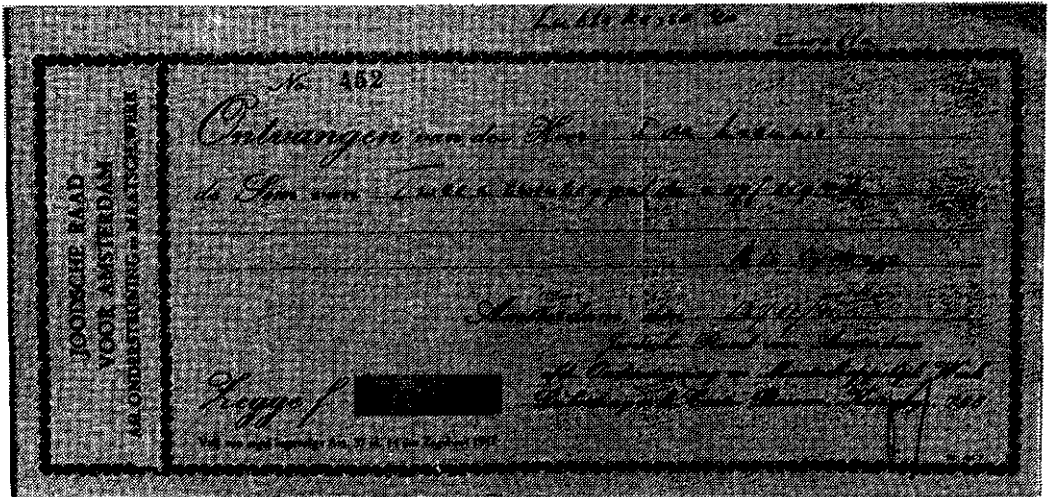
Als de Duitse Joden dat wilden konden ze lid worden van de Nederlands Israëlitische gemeenschap van Zwolle (het lidmaatschap gaf het recht tot begraven). Ze kregen een plaats in de synagoge, als ze geen bron van inkomsten hadden voor de halve prijs en er werd rekening gehouden met hun financiële draagkracht waar het de aanslag van de kerkelijke belasting betrof.²³ De heer Hony, orthodox, kende het best de andere Duitse vluchtelingen die ook regelmatig de synagoge bezochten. Hij voelde zich vooral door dit sjoelbezoek opgenomen in de Joodse gemeenschap.

Volgens Theo Vecht, die toen tegen de twintig was, gingen de Duitse en Nederlandse Joodse jeugd goed met elkaar om, vooral in de zionistische jeugdbeweging. Het Duits-zijn speelde voor de Zwolse jeugd veel minder een rol dan voor veel anderen. Intussen bleven de Joodse Duitse vluchtelingen officieel vreemdelingen. Ik vermeldde al dat de heer en mevrouw Hony zich regelmatig moesten melden bij de politie omdat zij statenloos waren. Zo vroeg Georg Deutschkron, mei 1938, bij de minister van Buitenlandse Zaken een identiteitsbewijs aan (paspoort voor Duitsers) voor zichzelf en zijn echtgenote, omdat hij voor zaken en voor zijn gezondheid vier weken naar Zwitserland wilde gaan. Zij waren in 1934 naar Zwolle gekomen met een 'Polizeiliche Abmeldung' van de Polizei Präsident in Bielefeld waar ze vandaan

kwamen en hun Duitse paspoort was niet meer geldig. De heer Deutschkron verklaarde aan de Zwolse politie, aan een Zwolse politie-inspecteur dat hij noch in Duitsland noch in Nederland ooit gestraft was en ook hoewel hij enige tijd in Duitsland aangesloten was bij de Democratische Arbeiders Partij hij in Nederland niet meer aan politiek deed en ook geen politieke vergaderingen bezocht. De desbetreffende inspecteur trok dit na en kwam tot de volgende conclusie: „Ten nadeele van G.Deutschkron en zijn echtgenoot is al hier bij de politie niets bekend en uit een ingesteld onderzoek ook niets bekend geworden. Zij kwamen alhier niet met de Justitie of politie in aanraking. Positieve gegevens omtrent de politieke gezindheid van G.Deutschkron en zijn echtgenoot zijn bij de politieadministratie alhier niet bekend. Bij het door mij ingestelde onderzoek is mij alleen gebleken dat zij omgang hebben met een persoon, behoorende tot de Sociaal Democratische Arbeiders Partij. Tegen het verlenen van een identiteitsbewijs (paspoort voor Duitschers) door Zijne Exelentie den Minister van Buitenlandse Zaken aan G.Deutschkron en echtgenoot bestaan mijns inziens dan ook geen bezwaren”. De heer en mevrouw Deutschkron hebben dit identiteitsbewijs gekregen.²⁴

De houding van de centrale overheid was ambivalent. De minister van Binnenlandse Zaken wilde dat december 1938 alle Joodse en zogenaamde „niet-arische” vluchtelingen in een apart verblijfsregister voor de duur van 5 jaar werden opgenomen en van elke inschrijving of verandering hierin het Ministerie van Binnenlandse Zaken op de hoogte zou worden gesteld. Iedere vluchteling kreeg een groene (voor mannen) of een rose (voor vrouwen) persoonskaart. Een jaar later, december 1939, werden de Joodse vluchtelingen van het verblijfsregister toch naar het bevolkingsregister gebracht. Dat waren voor Zwolle 17 mannelijke en 16 vrouwelijke vluchtelingen. Op 19 juli 1940 gaf de Secretaris Generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken opdracht aan de gemeentebesturen de groene en rose persoonskaarten geleidelijk te vervangen door gele en grijze. Deze overgeschreven kaarten moesten nadat daarop met rode inkt was vermeld „JV vernieuwd” gestuurd worden naar de Inspectie van de Bevolkingsregisters.²⁵

Toen Nederland op 10 mei 1940 bij de Tweede Wereldoorlog betrokken raakte kwamen de Duitse Joden opnieuw in de macht van Hitler, slechts aan enkele Joden uit Zwolle lukte het voor de inval van Duitsland in Nederland naar de Verenigde Staten en Argentinië te ontvluchten. In het najaar van 1940 vestigden zich de al eerder genoemde Joodse Duitse vluchtelingen uit de kustgebieden ook in Zwolle. De stad telde toen ruim 100 Duitse Joden die zichzelf konden bedruipen of waar de Joodse gemeenschap voor moest zorgen. Theo Vecht zei: „Ze aten allemaal”. Maar de Joodse kerkeraad was daar toch wel ongerust over en in de eerste vergadering die volgde op het uitbreken van de oorlog gaf zij daar blijk van door monde van de heer Sanders en van Essen: „Vervolgens komt de vraag aan de orde hoe te

Financiële steun voor het maatschappelijk werk van de Joodse Raad

handelen met de hier wonende duitsche vluchtelingen. De heer J.J. Sanders wenscht het geld dat in Zwolle wordt gecontribueerd voorlopig ook voor de hier aanwezige vluchtelingen te besteden en het tekort komende door het Armbestuur te laten aanvullen. Mr. Sanders meent dat dit zonder meer, niet gaat er zal met het Hoofdcomité te Amsterdam overleg gepleegd moeten worden. De heer van Essen zet uiteen dat het Zwolsche comité ook menschen in Elburg, Hattem en Raalte steunt. Z.i. moeten zij die in Zwolle worden bedeed door de Joodsche gemeente worden geholpen als er geen hulp van het Amsterdamsche comité komt. Besloten wordt dat met het Amsterdamsche hoofdcomité contact zal worden gezocht, terwijl in dringende gevallen het armbestuur de te Zwolle woonachtige vluchtelingen zal helpen".²⁶

Ook in de volgende kerkeraadsvergadering (19-6-1940) kwam het vluchtelingen vraagstuk uitgebreid aan de orde. De secretaris de heer van Zwaanenburgh notuleerde: „Van het bestuur van het ressort Overijssel uitnodiging tot bijwoning van een vergadering op 23 juli ter bespreking van het vluchtelingenprobleem. Hierbij zal een lid van de Permanente Commissie een uiteenzetting geven. De Voorzitter deelt mede dat het vluchtelingenprobleem zeer verzwart is: ten 1° doordat de Duitsche overheid wenscht dat de zorg voor de vluchtelingen uitsluitend ten laste van de Nederlandsche Joden komt, 2° doordat het vluchtelingenkamp te Westerbork voor het einde dezer maand ontruimd moet worden en de vluchtelingen bij de Nederlandsche Joden moeten onder gebracht worden, 3° doordat de bijdragen uit over-

zeesche landen ophouden te vloeien en er geen emmigratie mogelijkheden zijn. Er zullen in de verschillende ressorten comiteés gevormd moeten worden die groote bedragen bijeen moeten brengen. Spr. deelt officieus mede dat in Twente reeds plm. f. 8.000,— bijeengebracht is. Na enige discussie wordt besloten dat de heeren Mr. Sanders en J. van Essen met het Dag. Bestuur de gemeente ter vergadering zullen vertegenwoordigen”.

Op 16 oktober 1940 kwam rabbijn Hans Andorn met zijn vrouw Lotte Elisabeth en hun zesjarige dochtertje Suzanne naar Zwolle. Deze familie was ook uit Duitsland gevlucht en via Den Haag uiteindelijk in Zwolle terecht gekomen. Volgens mevrouw F. Elte waren de Andorns erg angstig, vooral hij. Ze gingen wonen aan de Thorbeckegracht in een huis van Charles Vecht, in hetzelfde pand waar een jaar later het Joods Lyceum zou gaan functioneren. De heer Andorn was een kabbalist, en rabbijn geweest van een liberale gemeente in Duitsland. Hij gaf hebreeuwse les om in zijn onderhoud te kunnen voorzien. Deze religieuze richting van dr. Andorn ging een rol spelen toen aan het Joods Lyceum godsdienst onderricht zou worden gegeven. De rector, de heer S. Elte wilde dat dr. Andorn, die academisch gevormd was, dit onderwijs zou verzorgen. Opperrabbijn Hirsch die zelf om reden van organisatorische aard verhinderd was de godsdienstlessen te geven, achtte het het meest wenselijk dat de heer van Zwaanenburgh (zijn schoonzoon) het onderwijs zou verzorgen.²⁷ Uit niets is mij gebleken dat er godsdienstonderwijs gegeven is. Zo hebben controverses tussen liberaal en orthodox ook nog midden in het jaar 1942 voor meningsverschillen gezorgd.

Is er nu verschil geweest in behandeling door de Joodse Raad in Zwolle tussen Nederlandse en Duitse Joden? Volgens Max Hony wel, hij zegt: „Mr. Sanders maakte de lijsten op en ik kan mij niet herinneren dat een duitse Jood voorkwam op lijsten waarop mensen afstel tot deportatie kregen”.²⁸

Tijdens de oorlog vielen Duitse en Nederlandse Joden onder dezelfde verbods- en gebodsbepalingen van de Duitsers. Maar voor het verplichte inleveren van radio-toestellen werd toch nog een aparte lijst bijgehouden voor Duitse Joodse vluchtelingen.

Duitse Joden doken onder, werden gepakt of overleefden net zo als de Nederlandse Joden. Duitse Joden werden via Westerbork naar het oosten gevoerd, stierven meestal of overleefden soms net als de Nederlandse Joden. Op de lotgevallen van vijf families wil ik nader ingaan, het lot van de andere Duitse Joden is te lezen in de Bijlage. Deze vijf families zijn: de familie de Leeuwe-Grüneberg, de familie Andorn, de familie Gerzon, de familie Mühlfelder-Troostwijk en de familie Hony-

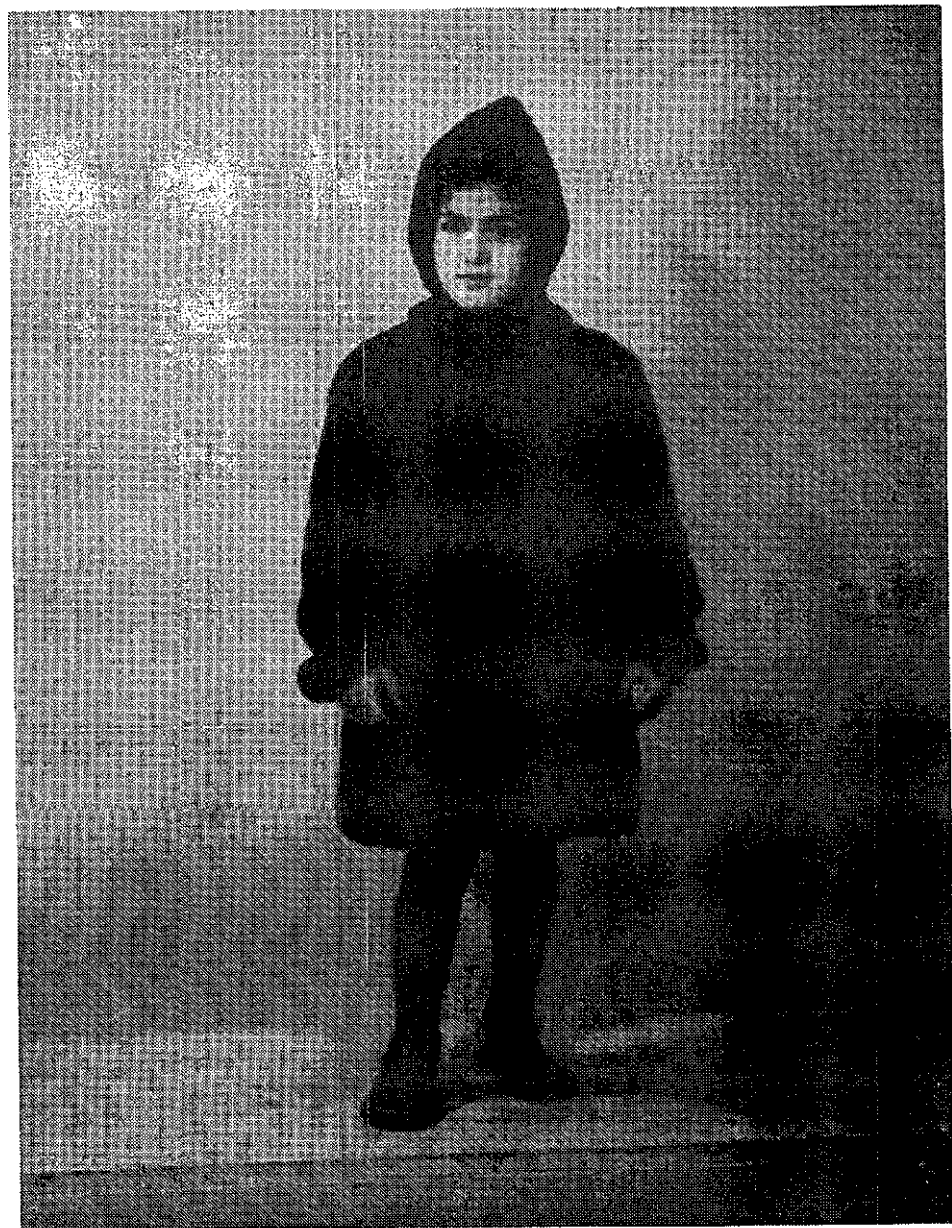
J. TEN BRINK
ARTS
SPECIALIST VOOR
VROUWENZIEKTEN
EN VERLORENDE

L. S.
Verstapten her de verklaard
dat men de Leuween,
aan de hand 40 de hoolten
verloren plaats is in een vanden
heer moet worden opgenomen
wegen gonorrhoe, waarvan
klinische behandeling moet
behoelst is.
9-IX-42. J. ten Brink

Om de deportatie van Fanni de Leeuwe-Grüneberg uit te stellen legde dokter Ten Brink de valse verklaring af, dat zij aan gonorrhoe leed

Troostwijk. Gepakt werd ook Fanni de Leeuwe-Grüneberg, haar dochtertje Evelientje en haar zuster Edith. Zij waren samen, met de familie Deutschkron, ondergedoken in Amsterdam. Het heeft haar niet kunnen redden, ondanks de verklaring van de gyneacoloog, J. ten Brink uit Zwolle, dat zij aan gonorrhoe leed en een klinische behandeling noodzakelijk was.²⁹ Max Hony zegt dat de Duitsers lachten om zulke verzinsels. Toen was haar man Isaac de Leeuwe, die opgepakt was omdat hij zich na acht uur 's avonds op straat bevond, al gestorven in Mauthausen.

Het moorden gebeurde toen nog kleinschalig; de Commissaris van politie in Zwolle werd er via „der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD für die besetzten Niederländischen Gebiete, aussenstelle Arnheim” nog van op de hoogte

Evelientje de Leeuwe

gesteld 9 november 1942 dat: „Nach Mitteilung der Kommandantur des K.L. Mauthausen ist der Jude Izaak de Leeuwe, geb. am 16.10.08 in Zwolle, früher wohnhaft in Zwolle, Luttkestr. 40, verstorben. Seine Leiche wurde ordnungsmässig eingäschert. Eine Sterbeurkunde kann gegen Einsendung van RM 0.85 Gebühren vom Standesamt Mauthausen angefordert werden. Es wird gebeten, die Ehefrau Fanna de Leeuwe, geb. Grüneberg, vom Ableben ihres Ehemannes in Kenntnis zu setzen. Ferner bitte ich nunmehr, sämtliche Familienangehörigen des de Leeuwe, soweit diese Volljuden sind, dem Lager Westerbork zu überstellen. Vor dem Abtransport ist es erforderlich, dass die Juden ordnungsgemäss ausgerüstet werden und für jede Person Lebensmittel für 3 Tage vorhanden sind. Die Wohnung ist zu verschliessen und zu versiegeln. Nach Erledigung der Angelegenheit bitte ich um schriftliche Mitteilung.” Dat gebeurde. De S.D. in Arnhem werd bericht dat de vrouw en andere gezinsleden van de overleden Jood Isaac de Leeuwe al drie weken voortvluchtig waren.³⁰

Rabbiijn Hans Andorn overleed in 1945 in Bergen-Belsen. Zijn vrouw Lotte Mayer en hun dochtertje Suzanne overleefden en vertrokken in 1947 naar Paraguay.

Ernst Gerzon overleefde en woonde tot zijn dood in 1966 in Hattem met zijn tweede vrouw, zijn eerste vrouw Sara Lippers en hun dochtertje Ursula kwamen om in 1944 in Birckenau en Auschwitz. Ernst Gerzon was met zijn vrouw en kind en Georg Cohn (enig kind van Julius en Alix Cohn die een tassenfabriek hadden) opgepakt terwijl zij waren ondergedoken in Hattem. Ernst Gerzon liep buiten en iemand heeft dat aangebracht bij de Duitsers. Alle onderduikers in dat huis daar zijn toen opgepakt en alleen hĳ is teruggekomen.³¹

Kurt Mühlfelder, zijn vrouw Catherine Jeane Troostwijk en hun dochtertje Marlies overleefden. Zij vertrokken na de oorlog naar de Verenigde Staten. Ook Max Hony en zijn vrouw Betsy Troostwijk met hun zoontje Arnold overleefden. Zij bleven in Zwolle en wonen daar nu nog. Max Hony is de nog enige levende Duitse Joodse vluchteling die nog steeds in Zwolle woont.

Ik denk niet dat men in Zwolle anders heeft gereageerd op de Jodenvervolging dan in overig Nederland. Ook in Zwolle moesten de vluchtelingen het hebben van het particuliere initiatief en dan van vooral het Joodse. Ds. Horreüs de Haas was zeker in het begin van de jaren dertig, een roepende in de woestijn der Jodenvervolging. Hoewel men bewogen was met het lot der Joden, — de collecte na de Kristallnacht bracht ruim 2900 gulden op —, was en bleef het toch een Joodse kwestie. Nergens blijkt dat de Zwolse overheid de Duitse Joden heeft tegengewerkt maar ook niet dat ze heeft meegewerkt. In ieder geval financieel niet. De Joodse kerkeraad in Zwolle, die zich vooral na het uitbreken van de oorlog zorgen maakte over het onderhoud van de vluchtelingen heeft niet overwogen een beroep te doen op de mensen buiten de Joodse gemeenschap. De Duitse vluchtelingen in Zwolle von-

den tot het jaar 1940 geborgenheid en veiligheid bij hun geloofsgenoten. Toen de oorlog uitbrak veranderde dit. Zij maakten zich geen enkele illusie over hun lot en over het lot van de Zwólse Joden. Zij wisten wat er met hen en ook met de Nederlandse Joden zou gebeuren. De Duitse vluchteling Max Honey sprak het openlijk uit. Toen het lid van de Joodse Raad mr. Sanders tegen de Joodse mannen die voor de werkkampen per 1 sept. 1942, opgeroepen werden zei: „Ga maar gerust, het valt wel mee”, heeft hij tegen de heer Sanders gezegd: „Ze zijn voor de dood opgeschreven” en dat waren de meesten ook, ook de meeste van de Duitse Joodse vluchtelingen die naar Zwolle gekomen waren om voor korte tijd veiligheid te vinden. Tweeëntachtig, zouden worden weggevoerd om vernietigd te worden.

Bijlage

naam	geboortedatum	overleden	
Else. S.Moosberg-Alsdorf	29-07-1876	14-05-1942	Sobibor
Hans.I.Andorn	07-08-1903	26-02-1945	Bergen-Belsen
Lotte.S.Andorn-Mayer	25-09-1905	overleefd	
Susanne.S.Andorn	16-03-1934	overleefd	
Alex.I.Bouscher	05-01-1880	overleefd	
Flora.Bouscher-Goldberg	04-09-1879	01-03-1939	Zwolle
Alfred.I.Blum	28-01-1871	14-05-1943	Sobibor
Julie.S.Blum-Haas	24-10-1874	14-05-1943	Sobibor
Erna.S.Cohn	02-07-1904	21-05-1943	Sobibor
Georg.I.Deutschkron	04-06-1888	15-12-1942	Auschwitz
Johanna.S.Deutschkron-Stein	23-01-1898	15-12-1942	Auschwitz
Helmut.I.Deutschkron-Schild	02-03-1922	28-02-1943	Auschwitz
Rolf.I.Eichenberg	06-08-1913	28-02-1943	Auschwitz
Heinz.I.Freudenthal	30-01-1916	31-01-1943	Auschwitz
Karola.E.S.Freudenthal-Spinner	26-07-1916	12-10-1942	Auschwitz
Miriam.A.Freudenthal	19-02-1937	12-10-1942	Auschwitz
Selma.S.Frank	02-03-1904	overleefd	
Leopold.I.Fuld	31-03-1885	waarschijnlijk overleefd	
Eliese.S.Fuld-Stern	06-12-1887	waarschijnlijk overleefd	
Martha.S.Geldmacher	24-01-1875	12-10-1942	Auschwitz
Ernst.I.Gottlieb	03-11-1905	19-10-1942	Auschwitz
Martha.S.Gottlieb-Levy	01-09-1908	21-05-1943	Sobibor
Fred.Gottlieb	04-04-1932	21-05-1943	Sobibor
Ferdinand.I.Gottlieb	10-10-1875	19-10-1942	Auschwitz

naam	geboorte- datum	overleden
Selma.S.Salomon-Gottlieb	?-02-1877	19-10-1942 Auschwitz
Hugo.I.Grünenberg	08-12-1881	14-05-1943 Sobibor
Martha.S.Grünenberg-Hermann	22-01-1882	14-05-1943 Sobibor
Edith.S.Grünenberg	28-11-1921	15-12-1942 Auschwitz
Michal.I.Hausmann	10-10-1861	16-12-1942 Zwolle
Segismund.I.Hausmann	15-03-1868	03-12-1942 Auschwitz
Frieda.S.Heimann	11-06-1881	07-12-1942 Auschwitz
Rosemarie.S.Hirschfeld	30-06-1924	overleefd
Max.I.Holländer	21-08-1877	14-05-1943 Sobibor
Meta.S.Holländer-Katz	28-05-1872	14-05-1943 Sobibor
Samuel.Herz	25-09-1863	02-04-1943 Sobibor
Olga.A.S.Herz-Linde	25-10-1872	02-04-1943 Sobibor
Siegfried.I.Hony	26-09-1878	27-11-1942 Auschwitz
Minna.S.Hony-Katten	21-06-1884	27-11-1942 Auschwitz
Max.Hony	04-02-1911	overleefd
Betsy.Hony-Troostwijk	24-02-1912	overleefd
Arnold.Hony	03-08-1939	overleefd
Bernard.I.Jacoby	13-03-1907	tussen 30-09-1944 en 28-02-1945 Midden (Europa)
Gerda.T.S.Jacoby-Oppenheimer	23-07-1910	06-10-1944 Auschwitz
Louis.S.Jacoby	20-12-1934	06-10-1944 Auschwitz
Hans.G.C.Jacoby	15-01-1937	06-10-1944 Auschwitz
Thomas.M.Jacoby	10-05-1939	06-10-1944 Auschwitz
Johanna.Marburger-Kaufmann	29-01-1867	10-06-1944 Bergen-Belsen
Leopold.I.Kahn	26-12-1889	29-10-1942 Auschwitz
Rosa.S.Kahn-Slager	08-03-1894	15-11-1942 Auschwitz
Edith.S.Kahn	14-10-1920	29-10-1942 Auschwitz
Liselotte.S.Kahn	10-08-1923	30-11-1942 Auschwitz
Jozef.I.Karpf	21-12-1873	21-05-1943 Sobibor
Lina.S.Karpf-Stern	18-06-1877	21-05-1943 Sobibor
Heinz.I.Karpf	30-01-1915	28-05-1943 Sobibor
Fritz.I.Karpf	31-08-1906	31-05-1944 Midden Europa
Julius.I.Karpf	27-12-1902	21-05-1943 Sobibor
Helene.S.Lion	31-10-1905	vermist, waarschijnlijk tijdens transport van Westerbork naar Teresin-Auschwitz; overleden tussen 02-06-1944 en 09-10- 1944
Julie.S.Fränkell-Lippmann	26-10-1884	03-12-1942 omgeving Auschwitz
Isodor.Lippers	24-12-1873	06-09-1944 Auschwitz
Martha.S.Lippers-Stehberg	14-07-1883	06-09-1944 Auschwitz
Hugo.I.Lippers	21-04-1875	06-09-1944 Auschwitz

naam	geboorte- datum	overleden
Ludwig.I.Mayer	04-06-1881	vermist
Fanny.S.Mayer-Landesmann	23-06-1885	18-10-1944 Auschwitz
Paul.I.Moosberg	05-06-1904	31-01-1944 Auschwitz
Kurt.M.Mühlfelder	08-05-1905	overleefd
Catharina.J.Troostwijk	28-04-1912	overleefd
Marlies.S.Mühlfelder	05-04-1940	overleefd
Soria.S.Nathan	03-10-1880	03-12-1942 Auschwitz
Adolf.I.Neustädter	06-06-1868	03-12-1942 Auschwitz
Sophie.S.Neustädter-Epstein	03-04-1879	03-12-1942 Auschwitz
Erich.W.Passmann	03-02-1903	11-06-1943 Sobibor
Rika.S.Passmann-Os	19-12-1897	11-06-1943 Sobibor
Emmy.E.Passmann	13-04-1939	11-06-1943 Sobibor
Ernst.I.Röttgen	16-06-1886	vermist, waarschijnlijk tijdens het transport van Westerbork naar Theresin-Auschwitz overleden tussen 04-09-1944 en 16-10-1944
Rosa.S.Röttgen-Rosemund	28-02-1888	waarschijnlijk overleefd
Werner.I.Röttgen	19-07-1922	uiterlijk 28-02-1944 Midden Europa
Otto.I.Rosenthal	18-10-1903	23-04-1943 Kdo Bobrek
Israel.E.M.Rosenthal	05-08-1895	05-11-1942 Midden Europa
Sara.H.Rosenthal-Neustädter	18-12-1903	05-11-1942 Auschwitz
Karl.Rosenthal	13-06-1926	31-03-1943 Midden Europa
Wilhelmine.S.Passmann-Schneider	17-08-1876	11-01-1943 Sobibor
Walter.I.Stern	31-03-1904	overleefd
Hedwig.S.Ruben-Stein	28-04-1888	overleefd
Lisel.S.Stein	28-08-1922	overleefd
Heimann.I.Simon	28-02-1859	08-01-1942 Zwolle
Karoline.S.Lichtenstein-Simon	15-02-1863	23-04-1943 Sobibor
Emilie.S.Strausz	23-03-1927	21-05-1943 Sobibor
Alfred.I.Strausz	26-05-1930	waarschijnlijk overleefd
Gertrud.S.Strausz	01-11-1934	waarschijnlijk overleefd
Israel.M. de Vries	24-02-1901	31-03-1944 Polen
Sara.R. de Vries-Winter	22-06-1916	03-09-1943 Auschwitz
Frits.I. de Vries	24-09-1939	03-09-1943 Auschwitz
Otto.A.I.Weihl	31-01-1911	28-02-1943 Auschwitz
Emil.I.Weihl	12-05-1879	23-07-1943 Sobibor
Alfred.I.Weihl	02-03-1892	03-09-1943 Auschwitz
Grete.S.Weihl-Merburger	21-12-1896	03-09-1943 Auschwitz
Albert.I.Weinmann	23-09-1890	10-09-1943 Auschwitz
Gertrude.S.Weinmann-Marx	24-06-1891	10-09-1943 Auschwitz

naam	geboorte- datum	overleden
Ruth.H.S.Weinmann	05-02-1928	10-09-1943 Auschwitz
Jacob.Podehlebnik	05-02-1862	14-05-1943 Sobibor
Kreindel.Podehlebnik-Kos	10-09-1868	14-05-1943 Sobibor
Benjamin.Ginzberg	20-10-1919	waarschijnlijk overleefd
Abraham.Jobst	20-10-1896	overleefd

Noten

- 1 H.Paape, „Nederland en de Nederlanders”, in: K.Ditrich en anderen, *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam, 1982) 9.
- 2 D.Michman, „De joodse immigratie en de Nederlandse reactie daarop tussen 1933 en 1940”, in: K.Ditrich en anderen, *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam, 1982) 94.
- 2a Ibidem.
- 3 Aan de hand van verblijfsregisters en de registers van ingekomen en vertrokken personen van 1 januari 1933 - 31 december 1933 kom ik tot de conclusie dat er 31 december 1939 70 Joodse Duitse emigranten in Zwolle verbleven. Deze registers bevinden zich in het Gemeentearchief Zwolle.
- 4 J.Presser, *De Ondergang* (Den Haag, 1965) 420.
- 5 -1.756 Politie maatregelen ten opzichte van vreemdelingen. Algemeen. Gemeentearchief Zwolle.
- 6 -1.755 O.a. Jodenvervolging. Gemeentearchief Zwolle.
- 7 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel I (Den Haag, 1972) 446-506.
- 8 D.Michman, „De joodse immigratie en de Nederlandse reactie daarop tussen 1933 en 1940” blz. 99-104.
- 9 Notulen van Burgemeester en Wethouders van 12 september 1939 te Zwolle, Gemeentearchief Zwolle.
- 10 Bandopname van een gesprek met wijlen de heer M.L.Hes van 28-1-1983.
Bandopname van een gesprek met de heer Leo Marcus van 28-8-1984.
- 11 Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant van 15 november 1938 pagina 6 en 18 november 1938 pagina 2.
- 12 M.H.Gans, *Memorboek* (Baarn, 1971) 804.
- 12a Met de zinsnede mijn vader wordt opperrabbijn is Hirsch bedoeld.
- 13 G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht-Antwerpen, 1973) 13.
- 14 Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 10 december 1938, pagina 2.
- 15 Notulenboek Algemeenen Kerkeraad Herv. gem. Zwolle van 4 dec. 1930 tot 23-1-1940, KAO 017, Gemeentearchief Zwolle.

- 16 Notulenboeken der Gereformeerde Kerkeraden te Zwolle, KAO 018, Gemeentearchief Zwolle.
- 17 Verslagen Kerkbestuur Onze Lieve Vrouweparochie en Notulen Parochiaal Kerkbestuur van den H. Aartsengel Michael te Zwolle, Gemeentearchief Zwolle.
- 18 Vraaggesprek met de heer R.Horreüs de Haas, zoon van ds. G.Horreüs de Haas van 16-10-1984.
- 19 Vraaggesprek met Francis Marcus van 9-10-1984.
Vraaggesprek met mevrouw Betsy Hony-Troostwijk van 18-12-1984.
- 20 Vraaggesprek met Max Hony van 19-9-1984.
- 21 Bandopname van een gesprek met mevrouw Bep Stibbe-Cats van 14-11-1984.
- 22 Bandopname van een gesprek met mevrouw Betsy Hony-Troostwijk van 18-12-1984.
- 22a Een sjourmer zorgt ervoor, dat de aderen uit het vlees worden gehaald, zodat het vlees kosjer is en voldoet aan de Joodse spijswetten.
- 23 Notulen Kerkeraadsboek Nederlands Israëlitische Gemeenschap van 8-2-1939.
- 24 -1.756.612. Paspoorten voor vreemdelingen. Nationaliteit. Gemeentehuis Zwolle.
- 25 -1.756 Politie maatregelen t.o.v. vreemdelingen 1924-1964. Algemeen. Gemeentehuis Zwolle.
- 26 Notulen kerkeradsboek Nederlands Israëlitische Gemeenschap van 22-5-1940.
- 27 Ibidem 18-6-1942.
- 28 Vraaggesprek met de heer Max Hony van 12-9-1984.
- 29 In een enveloppe met documenten, onlangs gevonden bij braakwerkzaamheden in het huis waar Fanni de Leeuwe-Grüneberg ondergedoken was en die zij ruim 40 jaar geleden daar verstopt moet hebben. Hieronder was ook haar trouwboekje, foto's van haar man en kind, foto's van ouders en schoonmoeder en een brief uit het concentratiekamp Birckenau.
- 30 -1.755 o.a. Jodenvervolging. Gemeentearchief Zwolle.
- 31 Bandopname van een gesprek met mevrouw Bep Stibbe-Cats van 14-11-1984.

Voor de medewerking die ik bij mijn onderzoek van de zijde van de gemeentelijke archiefdienst ondervonden heb, ben ik zeer erkentelijk. Omdat het een wetenschappelijk onderzoek betrof in het kader van mijn opleiding M.O.-II geschiedenis, werd mij onder bepaalde voorwaarden toegestaan bepaalde archivalia in te zien die nog niet openbaar zijn. Ook de notulenboeken van de Hervormde Gemeente Zwolle, van de Gereformeerde Kerkeraad en van de Onze Lieve Vrouweparochie en de Michaelparochie, die alle over de betreffende periode in bewaring gegeven zijn aan de gemeentelijke archiefdienst maar nog niet openbaar zijn, heb ik met toestemming van de onderscheiden kerkbesturen mogen inzien waarvoor ik ze zeer erkentelijk ben.

EEN MENS DIE JOOD WAS

Dagboekantekeningen van Nico Herschel (1915-1943)

bezorgd door Jaap Hagedoorn

To reduce the holocaust to statistics is another way of dehumanizing the victims. Each one was a face, a unique human being. Nicholas de Lange ¹

Inleiding

De tweede wereldoorlog kostte het leven aan vele tientallen miljoenen mensen, zowel soldaten als burgers. Naast de oorlog, eisten ook de door het Duitse nazi-regime ondernomen pogingen om vermeende volks- en rassenvijanden systematisch uit te roeien vele miljoenen slachtoffers. De groepering die het meest onder deze vervolgingen leed, was de joodse. Ruim zes miljoen joden werden, na in concentratie- en vernietigingskampen te zijn samengedreven, vermoord. Hiervan waren er zo'n 110.000 uit Nederland afkomstig, ofwel 80 procent van de joodse Nederlanders. Deze cijfers geven echter geen beeld van de reikwijdte van de ramp. Een hoeveelheid van enkele of enkele tientallen mensen is te overzien, maar honderd of duizend niet meer, laat staan miljoenen. Alleen de identificatie met één of enkele personen kan ons, met in het achterhoofd de eerdergenoemde aantallen, iets duidelijk maken van het leed, de angst en de ervaringen van de slachtoffers van deze vervolgingen.

Binnen het kader van deze bundel past daarom goed de bestudering van de dagboekantekeningen van de joodse Zwollenaar Nico Herschel. Hij werd op 20 september 1915 in de Zwolse Roggenstraat geboren als eerste van de twee kinderen van meubelmaker Herman Herschel en Rebekka Reindorp. Het gezin verhuisde enkele keren. De meubelzaak werd, met wisselend succes, eerst aan de Melkmarkt en later in de Korte Kamperstraat voortgezet. Na een faillissement werd de vader koopman. Nico bezocht de lagere school aan het Grote Kerkplein. Na de middelbare school behaalde hij het diploma M.O. boekhouden. Het gezin Herschel woonde nog in de Hertenstraat en het laatst in de Derk Buismanstraat. De Herschels waren lid van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap te Zwolle. Dit telde voor 1940 in Zwolle zo'n 600. leden, geleid door de opperrabbin van Overijssel, S.J.S. Hirsch. De joodse gemeenschap in Zwolle was, net zoals geheel joods Nederland, verdeeld in verschillende groeperingen. Tot één ervan, de zionisten, behoorde Nico Herschel. Zij streefden kort gezegd naar de verwezenlijking van een joodse

staat in Palestina.

Nico Herschel hield, met onderbrekingen, tussen 1933 en 1941 een dagboek bij. De tekst beslaat tien dikke schriften. Tussen de aantekeningen door staan gedichten en verhalen, die vaak een actuele lading hadden. Daar het ondoenlijk was om alle teksten door te nemen, ligt in deze bijdrage de nadruk op de periode na 10 mei 1940. De teksten zijn te sprekend om ze te parafraseren. Daarom is Nico Herschel grotendeels zelf aan het woord. Hier en daar zijn verklaringen ingevoegd of eigen conclusies vermeld. De beschrijving van de periode na de herfst van 1941 berust op eigen onderzoek.²

Voor 10 mei 1940

Al op jeugdige leeftijd, in 1933, sprak Nico de vrees uit, dat het opkomend Nederlands fascisme en het latente anti-semitisme ook in Nederland gevolgen zou hebben:

„’t Begint in Holland ook te rommelen”, zoo spreekt Cohen in het leekenspel Ohrot. Waarheid schuilt in dit woord, droevige werkelijkheid. Menschen vellen in kranten en tijdschriften hun kortzichtig oordeel over menschen, die Joden zijn. Verweer volgt, zonder resultaat natuurlijk. En de zich geen antisemiet noemende schrijvers gaan voort verkeerde voorstellingen coram publico te lanceren, die gretig door de heffe des Nederlandschen volks worden geslikt. De massa ruikt reeds Jodenbloed en zwelgt bij voorbaat van het bloedbad, dat zij zullen aanrichten, net zooals Hitler h'm dat zoo mooi gelapt heeft. En voort gaan wij ons uitputten in afhankelijkheidsbetuigingen jegens het Volk en Vaderland van Mussert. „Het Joodsche noodlot”.³

In de loop van de jaren 30 nam de spanning in Europa toe. De Neurenberger rassenwetten van 1935, de Kristall-nacht van november 1938 en de aanwezigheid van concentratiekampen maakten duidelijk dat joden en andere in de Duitse samenleving ongewenste elementen vogelvrij waren. De bezetting van het Rijnland, de Anschluss in 1938 van Oostenrijk bij het Duitse Rijk en de bezetting van Tsjechoslowakije in maart 1939 bewezen, dat de machtsaspiraties van het nazi-regime niet tot het eigen land beperkt bleven. Kort na die laatste bezetting, maar nog voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog schreef Nico Herschel over de spanningen die door de gebeurtenissen in Europa werden opgewekt.

Leven wij? Deze weken zijn vreeselijker dan het gevaar zelf, dat men in dien tijd vreest. Juist dat wachten, die spanning, (nu komt het, oh, goddank, nog niet) maakt de mensen gek.

Oorlog zelf vrees ik niet. Maar zoo de oorlogsdreiging afgewend is, op wie ontlaadt zich de opgehoopte spanning? En wanneer de oorlog over is, wie worden dan getroffen door de laatste stuiptrekkingen der verwilderde geesten? De Joden. *Wij*.

De druk ligt op de menschheid. Een zwaar gewicht beklemmt de ziel. „Lebensraum” willen de totalitaire staten. Heeft de soldaat, den verstikkingsdood stervend, „Lebensraum” noodig? Of de wanhopige moeder, wier kind een bom trof? Of het verkrachte meisje?

Ammy Weijel en Nico Herschel

Lebensraum is de bijeenverzameling der familie in eigen huis, op vredige wijze, zonder afgunst, in vroolijk en eerlijk werken. Dat duldt geen verovering, agressie, oorlog om den oorlog. Ik vecht, want staak ik het vuren, dan sterf ik door den haat om mijn mislukking. Daarom woelen de totalitairers voort.

Wij werden geboren om te slachten en geslacht te worden. Wat geeft ons de wereld? Wat is ons leven? Wat deert ons de liefde?

Nu ben ik jong. Er zal een weg voor mij zijn te gaan. Nu kan ik nog slagen krijgen. Maar ik ben bang, dat ik mijn krachten en mijn middelen niet zal houden. Omdat ik tot de minderheid behoer.

De zorg om zijn familie maakte het Nico echter moeilijk om vol te houden. Verder in de zelfde aantekening:

Morgen kan het afgelopen zijn. Het schrikbeeld houdt iedereen bezig. Den Jood in verdubbelde mate. Omdat hij weet, dat *hij* nimmer gelegenheid zal hebben zich op te richten, waar dan ook in galoeth (ballingschap, d.i. buiten Palestina (J.H.)). In Erets (Palestina (J.H.)) vindt hij steun, doch daar hij *hier* is helaas, lijdt hij meer dan de anderen in overigens gelijke omstandigheden. Omringd zijn wij door daemones, die slechts onzen ondergang willen. Ik ben zeer pessimistisch nu. Alles lijkt mij even dreigend en somber. Zal het waar zijn, wat Spengler als titel aan zijn boek gaf, doch wat nu realiteit wil worden? „Untergang des Abendlandes”.⁴

En op maandag 3 juli 1939, over de spanning die zich rond de positie van de vrije stad Danzig opbouwde:

We wachten op het incident. De topspanning. Dan: Hitler wint zonder kleerscheuren, òf, het alternatief, de heele wereld in gruzelementen.⁵

Op 1 september 1939 vielen Duitse legers Polen binnen en op 3 september verklaarden Engeland en Frankrijk de oorlog aan Duitsland: de tweede wereldoorlog was begonnen.

Vanaf 10 mei 1940: het eerste jaar

Tussen september 1939 en april 1941 hield Nico Herschel geen dagboek bij. Hij was, na het behalen van zijn M.O.-diploma, aangesteld als assistent-verificateur bij het accountantsbureau van de Vereniging van Nederlandse gemeenten in Arnhem. Uit deze functie werd hij in februari 1941 ontslagen. Joden mochten niet meer bij een overheidsdienst werkzaam zijn. In die anderhalf jaar na de herfst van 1939 onderhield Nico wel een intensieve briefwisseling met zijn verloofde, de op 3 april 1919 in de Zwolse Sassenstraat geboren Ammy Weijel, dochter van koopman Bernhard Weijel en Rebekka Valk. Zij had tot februari 1941 bij de P.T.T. in Zwolle gewerkt. De brieven zijn bewaard gebleven, maar zijn van een meer persoonlijke aard en bevatten te weinig voor deze bijdrage interessant materiaal.

De gebeurtenissen rond 10 mei 1940 beschreef Nico een jaar later. Hij was op de eerste oorlogsdag in Arnhem. Op 9 mei was hij, tijdens een autotocht over de

Veluwe, nog langs de Grebbelinie gekomen: „Maar de zon scheen stralend. Wie dacht aan oorlog?”⁶ Over 10 mei schreef hij:

De dag van den oorlog?

Tegen vier uur, half vijf, slaap ik onrustig. Hoor geronk in de lucht, hoor een soort gedonder. Dat herhaalt zich. Even overleggen: dan eruit, in pyama voor het raam. De menschen achter, links en rechts, in négligé voor de ramen, angstig turend naar den helderen hemel. 'k Zie ze vliegen!

Dan de bons van de Rijnbrug, ..., en op 't zelfde moment is het mij duidelijk: Duitschland valt hier binnen.⁷

En over de rest van die dag:

Het portret van Ammy bekijk ik. Zou ze op haar post zijn? Zou het telefoonkantoor, de vesting, zooals wij het noemden, al in puin liggen? Ach nee, zij en ik komen eruit. Eens zeide ik tot haar: „Wat er ook gebeurt, raken we van elkaar af, je kunt mij in Chaifa vinden”. Ik neem mij voor dit beginsel, mocht het noodig blijken, uit te voeren. Maar ik weet niets over haar nu, nu is er immers oorlog!

Mijn ouders. En zuster. Hoe zal het hun gaan in de komende kritieke dagen. Er zal gevochten worden. A la guerre, à la guerre. Alles is mogelijk. Mijn volk. Nederlandsch als Joodsch. De Koningin, Juliana en de prinsesjes.

Mijn positie. 't Begon zoo goed, ruim baan, goed geld, vrij, zelfstandig, op eigen beenen, trouwplannen. 't Is oorlog. En ik zit achter mijn bureau.

't Is half tien of tien uur.

Het klokkenspel vlak boven mijn hoofd gaat spelen. Wat is dat? Wilhelmus van Nassauwe ...

Daar zit een jonge Jood, Nederlandsch staatsburger, Nederlandsch ambtenaar. Zoo even kalm, ijzig kalm, bewust van de ernst der situatie, doordrenkt van zelftucht, zelfdiscipline om anderen in moeilijke tijden te kunnen bijstaan. Thans in de eenzaamheid van zijn kamer, hoorend het volkslied van de Nederlanders, van Oranje, van de eene strijdende partij. Ik kan mij niet houden.

Vrouw, ouders, volk, bestaan, vrijheid, alles dringt zich in mij op en in mijn oogen springen tranen. Met geweld dring ik mijn in-gemeende aandoening terug. Ik klem de tanden op elkaar.

Het Wilhelmus verklinkt. Een zucht; steek een cigaret op.

Rustig, volmaakt rustig ben ik weer.

Op straat roept men: „daar komen ze”.

't Is oorlog. En wij er midden in.⁸

Op 15 mei 1940 vertrok Nico op een voor zes gulden gekochte damesfiets naar Zwolle; het Nederlandse leger had gecapituleerd.

De menschen waren suf van hun doorstane angst. Men realiseerde zich den toestand nog niet. De boomgaarden bleven bloeien, de zon scheen en de vogels kwetterden. Wat was dan oorlog? Wist men in het Overijsselsche iets nog van de rampen, die andere delen van het land hadden getroffen? ...

Ik wist van niets. Rotterdam? Geen notie. Grebbe? Wat geschutsvuur gehoord. Verwoestingen? Ja, bruggen en het meest trof mij de afgebrande loodsen te Zwolle.

En over de tijd na zijn thuiskomst:

Afgebrande goederenloodsen op het Zwolse spoorwegemplacement, mei 1940

In die dagen deden we niets dan eten, slapen en vooral ook: wezenloos staren, op ieder moment, dat we alleen waren. Wat ons geschied was, we begrepen er niets van. Weg 'blonde Mientje', weg Oranje, weg vredig leven, weg leiding, er waren geen grenzen meer. Geld? Wat was geld in die dagen? Je kon een briefje van f 10,— niet wisselen, maar wel kon je het in je vuist krampachtig verkreukelen, om je vertwijfeling af te reageren. Ach, en wij in Overijssel, wat was ons de oorlog anders dan een felle wind? Konden wij ons even indenken, welke cyclonen elders hadden gewoed? Neen, immers!

Buurman Niemeyer bleef buurman Niemeyer. Zijn huishoudster bleef huishoudster. Allen bleven in huis. Geen steen verschoof. Het raampje in de w.c. bij ons thuis was en bleef stuk. De zon scheen, het was heerlijk warm. Ik trok mijn zomerpak aan. Ik had vakantie!

Onderwijl waren massa's in beweging, vluchtten honderduizenden, stierven duizenden. Wat wisten wij daarvan? Wij stonden versuft ter zijde.

De krant verscheen weer. Ieder woord werd gretig gelezen. Nieuws, nieuws wilden we hooren. Geen geruchten, geen sensatie-verhalen. Officiële verklaringen, die we vroeger ook altijd van onze

regering kregen. Doch de regering zat in Londen en liet ons wachten.

Wij waren geslagen, doch dat niet alleen, ook leidingloos waren we. Als een strootje in de maastroom. Bij de Joden was er naast de algemeene beduusdheid een panische ontzetting aanwezig. Zij wisten dat het Deutschtum voor hen in ieder geval levensgevaarlijk zou zijn, omdat Joodsch als anti-Duitsch wordt geïnterpreteerd en als zoodanig vijand wordt. Of ze nu vroom, liberaal, gemengd gehuwd, tot een christelijk geloof overgegaan, atheïst, communist, of wat ook waren, ieder die Joodsch bloed in zich wist, huiverde. Men was gebrandmerkt, ook al had het gros nooit anders dan oude kleeren, metalen, meubelen, scheermesjes, bloemen of fruit verkocht. Ook al was hun negotie enkele schamele guldens waard, ze waren Jood en dus onderworpen aan de generale beschuldiging, die men tegen het internationale Jodendom inbracht.⁹

Nico vertrok na enige tijd weer naar Arnhem. De paniek onder de joden bleek van korte duur. Na de schok van de korte oorlog ging het leven verder en was aanvankelijk gelijk voor alle Nederlanders, joden en niet-joden.

De Duitschers deden niks. Leo P. zei, als ze mij niks doen, doe ik hun ook niks!

Met andere woorden: de bijdrage van het ongeluk, dat Nederland trof, was voor Jood of niet-Jood even groot. Het Joodsche gevoel was gelijk en gelijkwaardig aan het niet-Joodsche gevoel. Iedere Nederlander, ook de Joodsche staatsburger, was in zijn Nederlandsch gevoel in even scheurende mate getroffen.¹⁰

Isolatie

Pas de invoering van anti-joodse maatregelen scheidde de joodse Nederlanders van de niet-joodse Nederlanders. Wie stamde uit meerdere grootouders die tot de joodse kerkelijke gemeenschap hadden behoord, werd als jood gebrandmerkt.¹¹ In de loop van het eerste bezettingsjaar moesten zij zich laten registreren door middel van zelf in te vullen aanmeldingsformulieren, werden 'joodse' ambtenaren ontslagen, moesten 'joodse' artsen zich aanmelden en kregen allen een persoonsbewijs met een J erop.

En telkens weer, wanneer maatregelen van anti-Joodschen aard worden genomen, komt dat Joodsche galoeth-leed schrijnend en snerpend op. Dan eerst is het Joodsche gevoel getroffen. Maar ook dan zou de Joodsche eigenwaarde moeten ontstaan, het Joodsche zelfbewustzijn moeten geboren worden, aangekweekt en verheven worden.

Bij enkelingen kunnen we deze reacties waarnemen. De massa is daarvoor helaas nog niet rijp. Is een kwestie van langzame ontwikkeling.¹²

De steeds verder voortschrijdende isolatie en stigmatisering van het joodse volksdeel had ook invloed op persoonlijke verhoudingen. In een verhaal getiteld „Réfugiés” beschreef Nico Herschel de hartelijke gevoelens die er voor 1940 bestonden tussen een Zwolse ijssalonhouder van Italiaanse origine en een clubje joodse Zwollenaren. Er was tussen hen een gevoel van lotsverbondenheid als randfiguren van de Zwolse samenleving: zij waren allen réfugiés. In het eerste jaar na 10 mei

Het Ter Pelkwijkpark. Voor Joden verboden

1940 werd op een bijeenkomst van Zwolse café-, restaurant- en hotelhouders de vraag besproken of zij hun joodse stadgenoten de toegang tot hun etablissementen moesten ontzeggen. Het merendeel wilde de maatregelen van de overheid afwachten. Twee caféhouders stemden voor een toegangsverbod; één van hen was de ijsalouder.¹³

Leek er voor de bezetting een bepaalde zekerheid en toekomst te bestaan, na 10 mei 1940 was dat radicaal veranderd:

Een jaar is voorbijgegaan. Posities gebroken, existenties vernietigd, veel zieleleed geboren. Een jaar ook van heroriëntering en bezinning.

Tien mei 1940. Wij waren verbijsterd.

Tien mei 1941. Wij begrijpen ons doel en werken voort aan een nieuwe toekomst.¹⁴

De onrust en spanning die Nico's beschouwingen voor het begin van de oorlog kenmerken, veranderen na 10 mei 1940 in rust en ontspanning. Er was nu geen

vrees meer voor oorlog. Het lijkt alsof er nieuwe zekerheden ontstaan waren, van waaruit Nico leefde. De spanning in Europa had zich ontladen, er bestonden nieuwe verhoudingen en de joden zouden daar onherroepelijk het slachtoffer van worden. Nico verbaasde zich dan ook niet over de anti-joodse maatregelen. Hij vermeldde ze alleen nog en ging over tot de orde van de dag. In de maanden die na mei 1941 nog beschreven zijn in zijn dagboek moesten joden landerijen inleveren, mochten ze geen badplaatsen, plantsoenen en publieke wandelplaatsen meer bezoeken, moesten joden hun contante geldswaarden inleveren, werd de veehandel voor joden verboden, werd voor joden apart onderwijs ingesteld, mochten joden geen markthandel meer drijven en mochten zij niet meer van woonplaats veranderen. En dit was nog maar het begin ... Nico schreef:

Hoe meer men ons Joden buiten afstoot, hoe groter binnen de kracht wordt. De reactie op de uitschakeling in het kader der maatschappij, is de versterking der familiebanden ... Wie ons dan ook wil knakken, moet sterker dan ieder zijn. Alles kan men ons afnemen. De geest en het morele nooit!¹⁵ (...)

Wat er dus over blijft zijn de Joodsche levens en het is zaak die levens verrekke-Joodsch te maken en verdomd-nationaal, opdat het ons eindelijk mogelijk is een eigen staat te vestigen in het land, dat ons wacht.¹⁶

Nico en zijn verloofde Ammy besloten inmiddels, hun leven een andere inhoud te geven. Beiden waren uit overheidsdienst ontslagen in februari 1941. Ze besloten zich te gaan voorbereiden op een leven in Palestina, daarbij hun zionistisch ideaal volgend. Nico ging als boerenarbeider werken op het land van het tehuis De Dreef bij Wapenveld. In zijn dagboek spreekt hij steeds de hoop uit, dat de oorlog snel afgelopen zal zijn. Want „een in Europa gevangen Jood heeft ... weinig kansen”, zo concludeerde hij.¹⁷ Na de oorlogsverklaring van de As-mogendheden aan de Sovjet-Unie in juni 1941 noteerde hij: „Is dit de laatste fase van dezen oorlog?”¹⁸ Duitsland bleek echter over een lange adem te beschikken.

In de loop van augustus 1941 ontstond er spanning in de joodse gemeenschap te Zwolle. De eerste joden werden opgeroepen om in werkkampen opgenomen te worden. De geruchtenstroom, aangewakkerd door de onzekerheid, groeide.

Dat geruchten paniek kunnen veroorzaken, is ook weer duidelijk gebleken, toen vorige week in Zwolle geen Joodsche man (vader en meneer van Essen uitgezonderd) was te vinden. Koos K. en Eddy A. hadden uit „zeer goede bron” vernomen, dat de grüne Polizei zou gaan inpikken en aangezien Joden bang zijn voor de kampen, waar ze moeten werken, was er een panische exodus. Er gebeurde niets!

Het gevaar, om in een concentratiekamp geschoold te worden, moet men niet zoeken. Maar overdrevenheid in vrees moet men ook niet toonen. Als er wat geschiedt, dan geschiedt het. Vóórdien fier en opgewekt zijn. Alles komt zooals het komen moet.¹⁹

*Het huis van het gezin Herschel in de
Derk Buismanstraat*

Nico accepteerde de gebeurtenissen zoals ze kwamen, het lot was niet te veranderen. Daarom ook veroordeelde hij de baantjesjacht, die ontstond om uit de werk-kampen te blijven. Iedereen binnen de joodse gemeenschap probeerde zich onmisbaar te maken, om niet weg te hoeven.

Of men naar Polen alleen mensen zonder baantjes brengt! Of niet allen een beurt krijgen! Of het anti-semitisme alleen persoonlijk is!²⁰

Kort hierna eindigt het dagboek.

Het einde tegemoet

De joodse gemeenschap te Zwolle bestond na september 1941 nog ongeveer één jaar. Nico en Ammy stopten hun voorbereidingen voor een leven in Palestina. Nico werd met ingang van 16 januari 1942 leraar in de handelswetenschappen en de stenografie aan het joods lyceum te Zwolle. Joodse kinderen mochten vanaf 1 september 1941 geen openbaar of bijzonder onderwijs meer volgen. Daarom werden in

Zwolle een joodse lagere en U.L.O.-school en een school voor voortgezet onderwijs opgezet. De scholen waren respectievelijk gevestigd in een gebouw aan de Voorstraat en de Thorbeckegracht.²¹

Nico en Ammy hadden al vaak tegen elkaar hun wens om te trouwen uitgesproken. De maatschappelijke en financiële onzekerheid maakte het hen aanvankelijk onmogelijk deze stap te nemen. Het laatste bezwaar werd echter door Nico's benoeming weggenomen. Op 26 maart 1942 trouwden ze dan ook voor de wet, met Nico's zuster en haar man als getuigen. Het kerkelijk huwelijk vond drie dagen later plaats. Hoe is onbekend, want opperrabbijn Hirsch was al in augustus 1941 overleden. Nico en Ammy Herschel trokken in bij Nico's ouders aan de Derk Buismanstraat. Op 29 december 1942 werd hun zoon Tsewi Joseef in het rooms-katholiek ziekenhuis geboren. Het kind werd op 6 januari 1943 besneden.²²

De joodse gemeenschap van Zwolle bestond inmiddels nauwelijks meer. Op 2 oktober 1942 werden 121 joodse gezinnen door de Sicherheitspolizei naar Westerbork overgebracht. In april 1943 bleken er van de overige 106 joodse Zwollenaars nog 75 gedeporteerd, hadden er twee zelfmoord gepleegd, waren er vijftien voortvluchtig en woonden er nog veertien in Zwolle. Hiervan werden er alsnog drie naar een kamp overgebracht.²³ De joodse gemeente Zwolle hield, na tweeënhalve eeuw bloei, op te bestaan.

Ammy, Nico en Tsewi waren, volgens het Zwolse bevolkingsregister, op 7 april 1943 vertrokken naar Amsterdam, waar een groot deel van de joodse Nederlanders werd geconcentreerd in de zogenaamde Jodenwijk. De datum van vertrek van het gezin Herschel is onzeker, want andere bronnen spreken over 22 of 29 maart.²⁴ Feit is wel, dat het gezin relatief laat werd gedeporteerd. Dit hing waarschijnlijk samen met Nico's functie. Een andere joodse onderwijzer, E. Denneboom, vertrok op 8 april 1943 naar Amsterdam, terwijl het joodse onderwijs in juni van dat jaar praktisch ophield te bestaan.²⁵ Er was geen joodse gemeente meer in Zwolle.

De Herschels woonden in Amsterdam op de Tugelaweg 110-I. Hun leven daar onttrekt zich aan duidelijke waarneming. Wel is mij bekend, dat Nico en Ammy alle mogelijke moeite hebben gedaan om niet gedeporteerd te worden. Voor hun kind wisten zij een onderduikadres te vinden. Om het te redden moesten zij het toevertrouwen aan vreemden. Ammy had ook een onderduikadres gevonden, Nico nog niet. Ammy wilde echter zonder hem niet onderduiken.²⁶ Op 20 juni 1943 werden zij het doorgangskamp Westerbork binnengebracht. Hun verblijf daar duurde kort. Op dinsdag 20 juli 1943 vertrokken zij met 2207 anderen, opeengepakt in goederenwagens naar het vernietigingskamp Sobibor in Oost-Polen, waar zij drie dagen later aankwamen.²⁷

Zij gingen in Sobibor de weg die vele tienduizenden voor en na hen gingen. Zij stapten uit de trein en liepen over de zogenaamde Himmelfahrtsallee naar een plein. Daar werden zij toegesproken door de kampcommandant. Hij vertelde de

ongeveer vijfhonderd joden die op het plein stonden, dat zij naar een arbeidskamp getransporteerd zouden worden. Zij moesten echter eerst, vuil geworden van de reis, een bad nemen. Hierna gaven allen hun persoonlijke papieren af en werden de mannen van de vrouwen gescheiden. Zij moesten zich in aparte barakken ontkleden en de vrouwen werd het hoofdhaar afgeschoren. Vervolgens werden zij de 'badkamers' binnengeleid. De deuren werden gesloten en dieselmotoren produceerden koolmonoxide-gas waardoor de slachtoffers stikten. Hun lijken werden achter de gaskamers op grote roosters verbrand.²⁸

Epiloog

Het verhaal van Nico Herschel en zijn vrouw is dat van 110.000 andere joodse Nederlanders, waaronder ruim 500 Zwollenaren.²⁹ Voor 1940 min of meer onderdeel van de Nederlandse samenleving, vanaf eind 1940 geregistreerd en steeds verdergaand geïsoleerd. Met name dit langzaam voortschrijdende proces van isolatie, van uitsluiting, vertoont soms beangstigende parallellen met hedendaagse ontwikkelingen. Voor de Europese joden volgde hierna veelal vervolging en vernietiging.

Noten

- 1 Nicholas de Lange, *Atlas of the Jewish World* (Oxford 1984) 71.
- 2 De dagboeken en andere persoonlijke documenten van Nico Herschel berusten bij zijn zoon Ts.J.Herschel. Van de tien delen ontbreekt er één.
- 3 *Dagboek* I, 7 december 1933.
- 4 *Dagboek* IX, 16 april 1939.
- 5 *Dagboek* IX, 3 juli 1939.
- 6 *Dagboek* X, 15 mei 1941.
- 7 Ibidem.
- 8 Ibidem.
- 9 Ibidem.
- 10 Ibidem.
- 11 De benaming 'jood' werd dus niet alleen aan leden van het Nederlands Israelitisch Kerkgenootschap gegeven, maar ook aan mensen die zich al niet meer tot de joodse gemeenschap rekenden.
- 12 *Dagboek* X, 15 mei 1941.
- 13 *Dagboek* X, na aantekening op 28 mei 1941.
- 14 *Dagboek* X, 10 mei 1941.
- 15 *Dagboek* X, 26 september 1941.
- 16 *Dagboek* X, 11 augustus 1941.
- 17 *Dagboek* X, 14 augustus 1941.

- 18 *Dagboek X*, 20 juni 1941.
- 19 *Dagboek X*, 26 september 1941.
- 20 Ibidem.
- 21 G.Vierstraete-Erdtsieck, *Het Joodse onderwijs in Zwolle, 1941-1943* (Wezep 1983) 9-12.
- 22 Mededeling van Ts.J.Herschel.
- 23 *Verslag van de toestand van de gemeente Zwolle over de jaren 1940-1945*, VI-I, 6.
- 24 Vriendelijke mededeling van de heer Giersthove, werkzaam bij het informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis, aan de hand van de administratie van het kamp Westerbork.
- 25 Vierstraete-Erdtsieck, 15.
- 26 Mededeling van Ts.J.Herschel.
- 27 *Documenten van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 1979) 118.
- 28 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* 8. *Gevangenen en gedeporteerden* ('s-Gravenhage 1978) 822-831.
- 29 Hierbij zijn niet gerekend de voor 1940 uit Duitsland naar Nederland geëmigreerde joden die in Zwolle terecht zijn gekomen. Dit waren er naar schatting 150. Zij werden echter niet in de tellingen van de gemeente opgenomen.

DE CENTRALE KEUKEN TE ZWOLLE, 1941-1945

door Janet Dijk en Erna Reuver
met medewerking van Jaap Hagedoorn

Inleiding

In het jaar 1940 werd Nederland geannexeerd door nazi-Duitsland. Dit had grote gevolgen voor de voedselvoorziening van ons land. De bezetter vervoerde grote hoeveelheden groenten, vlees en vet naar eigen land.¹ Hierdoor ontstond er in Nederland een groot tekort aan voedsel. Daarom moest er gezorgd worden voor een zo goed mogelijke voedselvoorziening: er werd een distributiestelsel opgezet, er werden grote hoeveelheden gedroogde groenten opgeslagen en er werden in verschillende steden centrale keukens opgericht.²

In Zwolle werd in april 1941 een Centrale Keuken geopend aan de Nieuwe Markt. Het initiatief hiertoe ging uit van het Rijksbureau voor de voedselvoorziening in oorlogstijd (RBVVO), dat een onderdeel vormde van het Departement van Sociale Zaken. Naar aanleiding van besprekingen met dit Rijksbureau schreef de Vereniging van Nederlandse Gemeenten een brief aan het gemeentebestuur. In die brief verwoordde de Vereniging de reden voor het in gebruik nemen van een Centrale Keuken: „In verband met de gedurende den aanstaanden winter te verwachten groote moeilijkheden op het gebied der voedselvoorziening, alsmede ter bevordering van een zuinig en doelmatig gebruik van grond en bedrijfsstoffen, zullen van Rijkswege, in samenwerking met de erbij betrokken gemeentelijke instanties, aan de bevolking op de werkdagen voedzame warme maaltijden worden verstrekt. Met de samenstelling van maaltijden zal zoveel mogelijk rekening worden gehouden met de thans geldende eisen van de voedselleer. De voorbereiding en uitvoering van deze maatregel berusten bij het Rijksbureau voor voedselvoorziening in oorlogstijd (RBVVO). Door de zorg van dit bureau zullen noodkeukens worden ingericht”.³

Het RBVVO legde er aanvankelijk de nadruk op, dat de gemeente Zwolle de Centrale Keuken als een noodmaatregel moest beschouwen: „De te bouwen en in te richten keukens moeten geheel als noodgebouw worden beschouwd. Uitsluitend bij gebrek aan hout worden deze van steen opgetrokken. Ze mogen echter niet als permanent stenen gebouw worden beschouwd”.⁴ De werkelijkheid bleek anders te zijn. De Centrale Keuken bleef langer in bedrijf dan was voorzien. Pas op 18 december 1945 sloot zij haar deuren. Maar liefst vijf jaren bond de Keuken de strijd aan met de voedselschaarste. Voor een geringe prijs, minimaal tien cent per portie, konden de Zwollenaren warme maaltijden van de Centrale Keuken betrekken.⁵

In deze bijdrage zullen wij onderzoeken op welke manier de Centrale Keuken te

Centrale Keuken

U levert in:

- 1/2 Aardappelbon
- 1/2 Peulvruchtenbon (Bon 52)
- 1/4 Vet- of Boterbon en
- 3 Vleeschbonnen

en de Centrale Keuken verstrekt U hiervoor:

6 voedzame maaltijden

à 10 cent per portie.

Houders van Boterbonnen **22 cent**

Wist U, dat de Centrale Keuken in staat is steld wordt U met voor Uw distributiebonnen te geven dan U zelf in Uw maaltijden-voorraad kunt verwerken.

Maar ook, dat slechts voor 30 ct. per week de maaltijden worden thuisbezorgd?

Voorbeeld van een advertentie.

Zwolle die warme maaltijden verstreckte. Met andere woorden: hoe functioneerde de Keuken gedurende de vijf oorlogsjaren? Om deze vraag te beantwoorden behandelen wij eerst de opzet en werking van de Centrale Keuken. Daarna geven wij weer hoeveel maaltijden er werden verstreckt en hoe deze waren samengesteld.

Plannen en realisatie

De plannen voor de opzet en de organisatie van de Centrale Keuken werden door het RBVVO aan de gemeente Zwolle verstreckt. De eerste plannen waren al in december 1940 bekend. Ze gaven richtlijnen aan voor de kaartverkoop, de admini-

17715

REKSBUREAU VOEDSELVOORLEVERING
CENTRALE KEUKENS ROTTERDAM

DAGKAART PAYS 15 CENT

goed voor
EEN WARME MAALTIJD

substituut inwisselbaar op eigen
pauzekaart voor andere keukens.

Gebruik onder controletoezicht

CENTRALE KEUKENS
ROTTERDAM

De warmte waarde
van een maaltijd
15 CENT

17715

18775

REKSBUREAU VOESSEL
VOORLEVERING CENTRALE
KEUKENS ROTTERDAM

	7	8	9
--	---	---	---

KNIPKAART

De Knipkaart wordt gebruikt om de distributie van de maaltijden te regelen en te controleren.

NEGEN dagkaarten à 15 cent

1	2	3	4	5	6
---	---	---	---	---	---

18775

Voorbeeld van een dag- en een knipkaart

stratie, de hoeveelheid te bereiden maaltijden, de financiering en het personeelsbeleid. De richtlijnen voor de organisatie van de Centrale Keuken komen nu per onderdeel aan bod. Tevens komt aan de orde hoe men in de Centrale Keuken van Zwolle met die richtlijnen omsprong. Stemde de leiding van de Centrale Keuken haar plannen af op de plannen van het RBVVO? Of gebeurde dit juist niet?

Het RBVVO stelde voor, dat de maaltijden niet contant betaald zouden worden.⁶ De klant moest eerst een dagkaart en een knipkaart kopen. Er bestonden twee soorten dagkaarten: de gele dagkaart gaf recht op een maaltijd van 13 cent, de witte dagkaart gaf recht op een maaltijd van 25 cent. Bij de aankoop van een dagkaart werd één vakje van de knipkaart ongeldig gemaakt. Zo'n knipkaart kreeg de klant bij inlevering van vier vleesbonnen. Naast de dagkaart kon gebruik gemaakt worden van halve weekkaarten. Een halve weekkaart was gelijk aan drie dagkaarten en drie knippen in de knipkaart. Een halve weekkaart gaf het recht op drie maaltijden per week op drie verschillende, achtereenvolgende dagen. De maaltijden zouden ook kunnen worden thuisbezorgd. Pas in juni 1941, twee maanden na de opening van de Centrale Keuken, verleenden burgemeester en wethouders een vergunning om maaltijden te bezorgen. De vergunning werd verleend aan twee personen, op voorwaarde dat zij de maaltijden voor een heel gezin bezorgden à raison van 30 cent per week.⁷

Uit een bericht dat vlak voor de opening van de Centrale Keuken aan de Nieuwe Markt verspreid werd, blijkt dat de richtlijnen van het RBVVO vrij strikt werden nagevolgd: „Van 22 april af, worden de maaltijden verstrekt tegen 13 cent voor de houders van vetkaarten en 25 cent voor de houders van een boterkaart. Ieder, die zijn maaltijden van de Centrale Keuken wenst te betrekken, is verplicht zich van een knipkaart te voorzien. Deze kaarten worden verstrekt tegen inlevering van vier vleeschbonnen, een halve vet of boterbon en één vierde peulvruchtenbon”.⁸

Deze berichtgeving suggereert, dat de Centrale Keuken in Zwolle op 22 april 1941 haar poorten opende. Hoewel het de bedoeling was om op die datum te starten, vroeg de door het gemeentebestuur benoemde leider van de Centrale Keuken, A. Mink, om de opening naar een later tijdstip te verschuiven in verband met de nog te verrichten werkzaamheden.⁹ De Centrale Keuken aan de Nieuwe Markt werd uiteindelijk op 24 april 1941 geopend.

Het RBVVO eiste van de gemeente Zwolle nauwkeurige administratie van gegevens, zoals weekoverzichten van de grondstofvoorraden, wekelijkse overzichten van de exploitatie en maandelijks begrotingen voor de exploitatie.¹⁰ In de beginperiode tot en met 1943 werd de administratie daadwerkelijk zeer nauwkeurig en gedetailleerd bijgehouden. Alle groenten die in voorraad waren stonden genoteerd. In- en verkoop van maaltijden gaf de administratie zeer gespecificeerd weer.

Na verloop van tijd werd de administratie echter globaler bijgehouden. In de beginjaren noteerde de boekhouder van de Centrale Keuken nauwkeurig welke

soorten grondstoffen er verbruikt werden, zoals aardappelen, wortelen, bieten, postelein, uien enzovoort. Tijdens de latere fase, na 1943, liet de boekhouder die specificaties achterwege. Hierdoor ontbreken vele gegevens over het functioneren van de Centrale Keuken tijdens de laatste oorlogsjaren. Ook wordt het nu erg moeilijk om vergelijkingen te trekken tussen de verschillende perioden. Hoeveel wortelen verbruikte men in 1941 tijdens het laatste kwartaal en hoeveel wortelen verbruikte men in 1944 in dezelfde periode? Een antwoord op dergelijke vragen zullen wij u schuldig moeten blijven. Toch is het mogelijk om op basis van de nog aanwezige administratieve gegevens tot een indicatie te komen van de hoeveelheid maaltijden die aan de burgers verstrekt werd. Dit komt nog ter sprake.

Het RBVVO voorzag al in een vroeg stadium, dat de Centrale Keukens voorzieningen zouden zijn waar geld op toe gelegd moest worden. De eventuele tekorten zouden voor drievierde deel gedekt worden door het RBVVO. Het resterende gedeelte moest opgebracht worden door de gemeente Zwolle zelf.¹¹ De Centrale Keuken draaide in Zwolle over de periode 24 april 1941 tot en met 4 oktober 1941 met een verlies van f. 27.890,51.¹² De leider van de Centrale Keuken, A. Mink, voorzag in zijn begrotingen voor 1942, 1943 en 1944 respectievelijk de volgende verliezen: f. 104.000,—, f. 91.931,—, f. 61.338,—.¹³ Hij ging in zijn begroting uit van een afname van de tekorten. We hebben de indruk, dat de heer Mink deze verwachting baseerde op de toename van het aantal verkochte maaltijden. Meer verkoop betekende minder verlies.

De Centrale Keuken in Zwolle moest volgens het RBVVO in staat zijn om 6.000 porties per dag te bereiden. De produktie kon nog eens extra opgevoerd worden tot 12.000 porties, wanneer de Centrale Keuken twee maal per dag maaltijden zou bereiden. Gezien de capaciteit mocht de leiding van de Centrale Keuken van het RBVVO de volgende werknemers in dienst nemen: één leider, één kok, één bijkok, één derde kok, één stoker, één hulpstoker, 23 helpers, twee kassières in de keuken en vijf in de distributielokalen. De leider van de Centrale Keuken nam echter een veel geringer aantal werknemers in dienst, namelijk één kok, één bijkok, één stoker, één hulpstoker en negen helpers-kassiers.¹⁴ Waarschijnlijk verwachtte Mink, dat kort na de opening van de Centrale Keuken de vraag naar maaltijden niet erg groot zou zijn. Die verwachting bleek juist, want in maart 1942 ontvingen burgemeester en wethouders een brief, met de vraag waarom de daguitgifte beperkt bleef tot 1614 porties per dag.¹⁵

De volgende maanden steeg het aantal uitgereikte porties tot 1800.¹⁶ Gezien de toename van de produktie moest het aantal personeelsleden uitgebreid worden. Zelfs grossiers in groenten en fruit werden op den duur ingeschakeld om het uitscheppen van het eten te verzorgen. Verder moest voor toezicht personeel worden aangenomen en werden diverse geschikte personen in de keukens te werk gesteld.

21.

Kinderen eten een in de Centrale Keuken bereide eenpansmaaltijd

De ambtenaren van de distributiedienst assisteerden bij de verkoop van kaarten, zodat 30 oktober 1944 op alle posten eten kon worden verstrekt.¹⁷

De Centrale Keuken. Waar in Zwolle?

In het vorige fragment komt naar voren dat de maaltijden niet alleen aan de Nieuwe Markt verstrekt werden. Aan de Nieuwe Markt bereidden de koks van de Centrale Keuken alle maaltijden. Na bereiding werd het eten in speciaal daarvoor bestemde gamellen naar de uitdeelposten vervoerd. Waar waren die uitdeelposten in Zwolle? In Assendorp in de Tweede Weidjesstraat (Wasserij Beijer), in de wijk Kamperpoort in de Musschenhage en in de wijk Wipstrik in de Vechtstraat.¹⁸

Na september 1944 werd het eten niet meer alleen bereid aan de Nieuwe Markt.¹⁹ Op last van het Rijksbureau van voedselvoorziening in oorlogstijd werd in september 1944 begonnen met het oprichten van noodkeukens. Direct werd alles in het werk gesteld om in iedere wijk van de stad een keuken op te richten, zodat deze

eind oktober 1944 konden draaien. Op vier plaatsen werd het eten bereid, namelijk in de Blokmelkfabriek, in de Coöperatieve Melkinrichting „de Eendracht”, in de keuken van de garage Noord-Oost Polder aan de Vondelkade en in de Centrale Keuken aan de Nieuwe Markt. Vanaf januari 1945 kwam hierbij de speciale keuken voor het verstrekken van pap aan kinderen, aan wie een papdieet was voorgeschreven. Genoemde keuken was op het Eiland, terwijl de wasserij Beijer aan de Molenweg hiervoor wel bedrijfsklaar werd gemaakt, doch niet in gebruik is genomen. Na oktober 1944 nam het aantal uitdeelposten ook toe. In zestien verschillende lokalen, over de hele stad verspreid, werd het eten aan de bevolking uitgereikt.²⁰

De menu's

Het RBVVO stuurde in november 1940 aan de leiding van de Centrale Keuken van Zwolle een lijst met menu's voor drie weken.²¹ Voor iedere dag stond een ander menu op de lijst: maandag moester er bruine bonen met aardappelen opgediend worden, voor dinsdag stond er hutspot op de lijst, woensdag moesten de koks andijviestamppot met witte bonen bereiden, enzovoort. Hieruit blijkt dat het RBVVO van de Centrale Keuken verlangde, dat er niet iedere dag hetzelfde eten bereid werd. De lijst bood maar liefst twintig verschillende maaltijden voor drie weken.

De ingrediënten voor de maaltijden werden ook door het RBVVO aangegeven. Hetzelfde gold voor het aantal calorieën per maaltijd, meestal variërend van 1100 tot 1300 per portie eten. De ingrediënten waren berekend op honderd personen. We troffen de volgende recepten voor hutspot en andijviestamppot aan:²¹

HUTSPOT (cal 1203)

85 kg aardappelen
25 kg wortelen
12,5 kg uien
5 kg vlees
1,2 kg vet
20 l. taptemelk

ANDIJVIESTAMPPOT MET WITTE BONEN (cal 1236)

85 kg aardappelen
37,5 kg andijvie
2,5 kg witte bonen
6 kg vlees
1,2 kg vet
20 l. taptemelk

Een half jaar later veranderde het RBVVO de richtlijnen voor samenstelling van hutspot en andijviestamppot:²²

HUTSPOT

80 kg aardappelen
25 kg wortelen
10 kg uien
3 kg erwten
1,2 kg vet
2 kg taptemelk

ANDIJVIESTAMPPOT

80 kg aardappelen
35 kg andijvie
6 kg vlees
1 kg vet
3 kg taptemelkpoeder

Vergelijking met de recepten uit 1940 levert interessante resultaten op. In de eerste plaats werd de totale hoeveelheid voorgeschreven ingrediënten in 1941 verminderd. De hutspot moest in 1940 bereid worden met een totaal van 128,7 kg aan

**Centrale
Keuken**
Zwolle

De nieuwe distributievoorschriften inzake aardappelen, vleesch, vet, boter en peulvruchten, maken het noodzakelijk, dat de navolgende wijziging gebracht wordt voor de inname van de distributiebonnen.

De knipkaart, welke eerst recht gaf op het koopen van 9 maaltijden, geeft nu recht op het koopen van 6 maaltijden. De in omloop zijnde knipkaarten blijven geldig tot en met Dinsdag 6 Mei. Voor iedere dagkaart die men op deze knipkaart nog heeft moeten drie broodbonnen worden ingeleverd.

U LEVERT THANS IN:

- 17 broodbonnen No. 15 voor de aardappelen;
- 1½ vleeschbon No. 13.
- 1/4 vet- of boterbon 13 of 14.
- 1/3 peulvruchtenbon No. 23

en hiervoor verschafft U de Centrale Keuken:

6 voedzame maaltijden à 13 cent
(houders van boterkaarten à 25 cent)

De maaltijden worden gesteld op ca. 1 liter.

De nieuwe knipkaarten zijn 9 dagen geldig na den dag van afstempeling.

Mededeling over de verstrekking van maaltijden door de Centrale Keuken

ingrediënten. In 1941 werd dit 121,2 kg. Ten tweede veranderden ook de ingrediënten. In de hutspot moest in 1940 nog wel vlees gedaan worden, maar in 1941 schreef het RBVVO voor, dat hutspot zonder vlees bereid kon worden. Het vlees werd vervangen door erwten.

Het RBVVO ging uit van een grote variatie in het menuaanbod. Zijn door de Centrale Keuken in Zwolle inderdaad zoveel verschillende menu's bereid? Het antwoord op deze vraag moet nee zijn. De heer Mink schreef: „Er zijn zes menu's beschikbaar, afhankelijk van de in voorraad zijnde grondstoffen”.²³ Het RBVVO adviseerde de Centrale Keukens een forse voorraad aan te leggen. De volgende cijfers tonen aan, dat dit advies in Zwolle werd opgevolgd: reeds in 1941 werd door de dienst begonnen met de aankoop van een partij gedroogde groenten, die bewaard zou moeten blijven voor de te voorziene kwade dag, wanneer er geen groenten te krijgen zouden zijn. Hiertoe werden in de molen „de Passiebloem”, die hiervoor in gereedheid werd gebracht, opgeslagen: 7533 kg gedroogde wortelen, 5560 kg gedroogde uien en 1631 kg gedroogde andijvie.²⁴

In Zwolle werden in de winter 1940/1941 ruim 300 vaten groente opgeslagen, alsmede ruim 260.000 kg stapelgroenten, terwijl verder in 1941 ongeveer 15.000 kg gedroogde groenten werden aangekocht. Ook de directie van de Centrale Keuken kocht grote partijen groenten aan.

Ondanks de voorraden wenste het RBVVO, dat er in de Centrale Keuken zo zuinig mogelijk werd omgegaan met het beschikbare voedsel. Enkele voorschriften bij de bereiding van menu's waren: „Aardappelen zoo mogelijk met de schil geven. Indien dit niet gaat, zoo kort mogelijk voor de bereiding schillen. - Groenten en aardappelen vlug aan de kook brengen en zoo kort mogelijk laten koken. - Zoo veel mogelijk aardappelen geven. - Een belangrijke stap bij de voedselbereiding is het panklaar maken van aardappelen en groenten. Van deze levensmiddelen door velen, dikwijls *geheel ten onrechte*, grote hoeveelheden als waardeloos weggegooid. Bijvoorbeeld: wortelen niet schrappen, maar met een hard borsteltje afboenen, groentenat niet weggooid, maar binden met aardappelmeel”.²⁵ In hoeverre deze voorschriften in de Centrale Keuken van Zwolle werden opgevolgd, is uit de archiefstukken niet op te maken.

Veranderingen

De Centrale Keuken functioneerde van april 1940 tot en met december 1945. Tijdens die vijf jaren deden zich verschillende kleine of grote veranderingen in de Centrale Keuken voor. De meest in het oog springende verandering noemden we al: sinds eind september 1944 werden de maaltijden niet meer alleen aan de Nieuwe Markt bereid. Nieuwe noodkeukens kwamen er in de Blokmelkfabriek, de Coöperatieve Melkinrichting „de Eendracht” en de keuken N.O.P. aan de Vondelkade.

**ELK MUD KOREN
NIET GELEVERD AAN DE
REGERING
BERDOOFT**

**200 MENSCHEN
VAN EEN POND BROOD!**

*Affiche met oproep om alleen aan de regering graan te leveren.
Vooral bedoeld om zwarte handel tegen te gaan.*

Het aantal keukens werd uitgebreid om voedsel te bereiden voor arbeiders van de Organisation Todt.²⁶

De Centrale Keuken moest niet alleen in opdracht van de bezetter meer maaltijden bereiden. Instanties die de bezettingsmacht goed gezind waren, gingen zich ook steeds meer met de Centrale Keuken in Zwolle bemoeien. De Nederlandsche Volksdienst was een dergelijke instantie. De bemoeienis blijkt uit een vertrouwelijke brief van de provinciale leider van de Nederlandsche Volksdienst aan de burgemeester van Zwolle: „Hierdoor deel ik U mede, in verband met de desbetreffende nieuwe verordeningen, dat de joden *geen* maaltijden uit de Centrale Keuken ontvangen. De in hun bezit zijnde gele verklaringen, waarop zij voorheen de bonstroken ontvingen, dienen te worden ingehouden, evenals de bonstroken ‘boter’ en ‘vet’. Deze maatregel is van kracht met ingang van de periode 13 juli tot en met 5 september 1942”.²⁷

Klachten over de Centrale Keuken

Slechts twee in brieven verwoorde klachten over het functioneren van de Centrale Keuken zijn bewaard gebleven. In een brief van 4 juni 1945 klaagde de heer B. Mengerink over de slechte kwaliteit van het eten. De maaltijden werden met veel te weinig verse groente bereid. De leider van de Centrale Keuken stelde in een reactie op de klacht van Mengerink, dat het eten aan de normaal te stellen eisen voldeed. Verder merkte hij op: „De geringe aanvoer is oorzaak, dat in de volgende weken alleen wat vat- en gedroogde groenten verstrekt kunnen worden”²⁸ Een klacht van heel andere aard uitte een inwoner van Assendorp in zijn brief van 18 juni 1945 aan de leiding van de Centrale Keuken. De briefschrijver haalde het eten voor zijn gezin altijd bij het uitdeellokaal „wasserij Beijer”. De maaltijden werden volgens hem te laat uitgedeeld, waardoor lange wachttijden ontstonden. In de wachtende menigte, waren zelfs een paar vrouwen onwel geworden. Bovendien was de opsteller van de brief door het lange wachten te laat op zijn werk gekomen.²⁹ Ook op deze klacht gaf de leider van de Centrale Keuken een reactie. De maaltijden werden bereid aan de Nieuwe Markt, vandaaruit moest het naar de verschillende uitdeellokalen vervoerd worden. Het vervoer werd vertraagd door de gebrekkige vervoersmogelijkheden. Daarbij kwam als extra moeilijkheid dat de gamellen gestolen waren. Hierdoor werd het nog moeilijker het eten te vervoeren.³⁰

Dat we in het Centrale-Keukenarchief maar twee klachten aantreffen, kan verschillende redenen hebben. Ten eerste bestaat de mogelijkheid dat de andere schriftelijke klachten verdwenen zijn. Ten tweede is het mogelijk dat de Zwolse bevolking geen klachten had over de Centrale Keuken. Dit laatste lijkt ons zeer onwaarschijnlijk: gezien de steeds grotere voedselschaarste moet de kwaliteit van het eten in de loop der jaren verslechterd zijn. Bovendien blijkt uit een rapport van de districtsleider van massavoeding van oktober 1945, dat het niet allemaal ‘rozegeur en

maneschijn' was in de Centrale Keuken aan de Nieuwe Markt. Enkele fragmenten uit het rapport, dat opgesteld werd na inspectie van de Centrale Keuken: „De keuken verkeert in een zoo dergelijke staat van verwaarloozing, muren en plafonds zijn, zoo te zien, in geen jaren geverfd of schoongemaakt. Kookpotten en aardappelschilmachine zwaar verroest. Menubriefjes werden niet gemaakt, zoodat de benodigde grondstoffen voor daggebruik niet gecontroleerd kunnen worden. De voorraad in de keuken is veel te groot, een gedeelte van de voorraad is door het lange staan bedorven en afgekeurd”.³¹ Deze situatie moet toch klachten opgeroepen hebben?

Het uitgedeelde eten

Nu dient het tweede deel van het in de inleiding gestelde probleem behandeld te worden. Het beantwoorden van de vraag hoeveel maaltijden er in de loop der jaren verstrekt zijn, stuit echter op moeilijkheden. Zoals vermeld, werd de administratie niet altijd even consequent bijgehouden.

Het aantal porties

Aanvankelijk werd alleen aan burgers voedsel verstrekt. Vanaf november 1941 werden echter ook maaltijden aan fabrieken geleverd. Bovendien nam de Organisation Todt, die met gedwongen hulp van burgers grondwerk voor de Wehrmacht verrichtte, vanaf september 1944 tot april 1945 in de Centrale Keuken bereide maaltijden af. Het vaststellen van de uitgereikte hoeveelheden wordt nog gecompliceerder, doordat vanaf eind september 1944 het eten van de burgers in noodkeukens, met een aparte administratie, bereid werd. Om een goed overzicht te verkrijgen, zijn de uitgereikte porties verdeeld in die voor de burgers, die voor fabrieken en die voor de Organisation Todt. De cijfers zijn per vier weken bijgehouden. Daarom is ook uitgerekend hoeveel porties er gemiddeld per dag uitgereikt werden (zie bijlage I).

Na enkele maanden had de Centrale Keuken een vaste, steeds groeiende kring van afnemers. Vanaf februari 1942 at zo'n vijf procent van de Zwollenaren regelmatig maaltijden van de Keuken. Terwijl het aantal porties dat door burgers werd meegenomen in de loop der jaren afnam, steeg het aantal maaltijden dat naar de fabrieken ging. Naar de oorzaak hiervan kunnen wij slechts gissen. De voedselsituatie was blijkbaar niet zo slecht, want tussen september 1942 en september 1943 daalde het aantal maaltijdenafnemers tot gemiddeld zo'n drieënhalf procent van de Zwolse bevolking. Hoewel de bezetters veel goederen naar hun eigen land voerden, voorkwamen de voedseldistributie, de prijscontrole en de voldoende aanvoer van levensmiddelen en grondstoffen dat er honger geleden werd.³² Dit beeld bleef bestaan tot september 1944, alhoewel het gemiddeld aantal uitgedeelde

Het uitzoeken van de geldige distributiebonnen vereiste enige nauwkeurigheid

maaltijden iets steeg. Het aantal gebruikers schommelde tussen drieënhalf en vierënhalf procent van de Zwolse bevolking.

Een grote verandering kwam, toen de Organisation Todt in september 1944 aan de afname van maaltijden ging deelnemen. Zij zou in de volgende maanden tot de bevrijding van Zwolle grote hoeveelheden voedsel voor haar arbeiders afnemen. Dit is waarschijnlijk de oorzaak van de daling van het aantal aan burgers uitgereikte porties in september en oktober 1944. Nog maar tweeënhalf procent van de Zwolse ingezetenen at dagelijks een Centralekeuken-maaltijd.

Inmiddels had de invasie plaatsgevonden in juni 1944. Duitsland mobiliseerde alle beschikbare middelen om verder oprukken van de geallieerden te voorkomen. Dit betekende ook, dat meer voedsel naar Duitsland toestroomde. Bovendien was de oogst van 1944 slecht geweest door gebrek aan meststoffen en de slechte weers-

omstandigheden. De vordering van vervoersmiddelen bemoeilijkt daarnaast de aanvoer van goederen.³³ Daarbij kwam nog dat brandstoffen vanaf november 1944 zeer schaars werden. Gas werd nog maar twee maal per dag 30 minuten verstrekt en op 7 december werd de electriciteitsvoorziening stopgezet. De voedselvoorziening op de langere termijn werd bedreigd door de stijging van het waterpeil, waardoor een groot deel van de landerijen onder water kwam te staan. Ten slotte drukte de grote stroom voedselhalers uit West-Nederland op de eigen voedselvoorziening.³⁴

De nijpende levensmiddelenvoorziening, de brandstofschaarste en de groeiende afname van maaltijden door de Organisation Todt, noopte de overheid tot het in gebruik nemen van de al eerder genoemde noodkeukens. Het aantal aan fabrieken geleverde maaltijden daalde vanaf september 1944, door het afnemen van de hoeveelheid nog functionerende bedrijven en het brandstoftekort. Het aantal maaltijden dat door burgers werd opgehaald, steeg inmiddels drastisch. In december 1944 at elf procent van de Zwollenaren van de Centrale Keuken, in januari 1945 al veertien procent, in februari bijna 22 procent en het hoogtepunt werd in maart bereikt, met gemiddeld één kwart van de Zwolse bevolking als afnemer van maaltijden van de Centrale Keuken. Als we er van uitgaan dat bij de Organisation Todt ook Zwollenaren tewerkgesteld waren, zou het aantal Zwolse afnemers nog groter kunnen zijn geweest. De nood leek iets af te nemen vlak voor de bevrijding. De chaos en oorlogsdreiging zullen het functioneren van de Centrale Keuken en de afnamemogelijkheden echter nadelig beïnvloed hebben.

Ook na 14 april 1945 bleef de voedsel- en brandstofvoorziening een probleem. De voedseluitdeling door de Centrale Keuken nam echter langzamerhand af. Hoewel de afname door fabrieken weer groeide, daalde het totaal aantal uitgereikte porties. In juli 1945 maakte nog zo'n zes procent van alle Zwollenaren gebruik van de Centrale Keuken. In december van datzelfde jaar was dat nog geen anderhalf procent. In de loop van die maand werd de Centrale Keuken gesloten.

De samenstelling van de maaltijden

De samenstelling van het voedsel onttrekt zich enigszins aan onze waarneming door de verschillende manieren van administreren, of door het gebrek daaraan. Ook is het ondoenlijk om alle ingrediënten in deze bijdrage te behandelen. Daarom zal bekeken worden hoeveel aardappelen en vlees er in de loop der jaren in de maaltijden van de Centrale Keuken verwerkt is. Om veranderingen makkelijker te kunnen waarnemen, zijn de hoeveelheden om de drie maanden gemeten, in februari, mei, augustus en november. Helaas ontbreken de gegevens over de verbruikte hoeveelheden voedingsmiddelen van de maanden augustus 1944 tot en met juli 1945 en staan de cijfers van het verbruik na die maand niet in een juiste verhouding tot het vermelde aantal porties.

Wat direkt opvalt in bijlage II is de geringe hoeveelheid vlees die in het fabrieks-menu verwerkt was. Mogelijk waren de fabrieksporties geen volledige warme maaltijden, maar soep, resten van de voorgaande dag of een lichte lunch. Opvallend is ook, dat de hoeveelheid aardappelen per portie aanvankelijk ver beneden de in 1941 door het RBVVO gestelde omvang van acht ons per portie bleef. Dit kan echter ook wijzen op een grotere variatie in menu's, met vervangingsmiddelen voor aardappelen. Vanaf november 1942 nam de hoeveelheid aardappelen per portie toe tot ongeveer de gewenste 800 gram. Een gebrek aan het volksvoedsel bij uitstek, was er dus tot augustus 1944 niet. Al eerder daalde de hoeveelheid vlees per portie. We kunnen ons voorstellen dat het vlees door peulvruchten vervangen werd, zoals al eerder werd opgemerkt.

Zoals gezegd ontbreken de gegevens over de wintermaanden van 1944/1945. Gezien de drastisch stijgende vraag naar Centralekeuken-voedsel blijkt echter, dat de voedselvoorziening slecht was. Dit moet ook invloed gehad hebben op de samen-

Schaarste

stelling van de maaltijden van de Centrale Keuken. Een hongerwinter zoals in het westen van Nederland, heeft Zwolle echter niet gekend, mede dankzij het ingrijpen van de overheid, die voedingsmiddelen opgeslagen had, aankocht of liet verbouwen.

Conclusie

Tussen april 1941 en december 1945 functioneerde er in Zwolle een Centrale Keuken. Hier werden op werkdagen, tegen inlevering van distributiebonnen en betaling van een klein bedrag, voedzame maaltijden bereid en uitgedeeld. Per dag nam, tot november 1944, gemiddeld nooit meer dan vijf procent van de Zwolse bevolking deel aan deze uitdeling. Er was blijkbaar nauwelijks gebrek aan levensmiddelen. Overigens zorgde de Zwolse overheid ook voor aanvoer van, al dan niet verse, groente, zodat hier lange tijd geen gebrek aan was. Ook uit de samenstelling van de maaltijden blijkt, dat er aanvankelijk geen schaarste was.

De naderende oorlog, slechte oogsten, brandstofgebrek en overname van de Centrale Keuken door de bezetter deed een nijpend voedseltekort ontstaan vanaf november 1944. Een maand eerder was het werk van de Keuken door enkele noodkeukens overgenomen. Hoe groot het gebrek aan behoorlijke voedingsmiddelen was, mag blijken uit de omvang van de uitreiking van maaltijden in de winter van 1944/1945. Bijna één kwart van de Zwollenaren at in maart 1945 maaltijden van de Centrale Keuken. De bevrijding van Zwolle bracht aanvankelijk weinig verbetering in de voedselvoorziening. Pas in de zomer van 1945 nam het belang van de Centrale Keuken langzaam af. Daarom en omdat het gebouw en de gebruiksvoorwerpen verwaarloosd waren, werd de Centrale Keuken in december 1945 gesloten.

BIJLAGE I

Aantallen per dag uitgereikte porties in procenten van de bevolking ³⁵

Periode	A
Gemiddeld aantal aan burgers uitgereikte porties per dag	B
Gemiddeld aantal aan fabrieken geleverde porties per dag	C
Totaal gemiddeld aantal geleverde porties per dag	D
Gemiddelde bevolking in het jaar van A	E
D. in procenten van E.	F
Gemiddeld aantal aan Organisation Todt geleverde porties	G

A	B	C	D	E	F	G
1941				43.601		
24-04/17-05	1128	-	1128		2,6	-
19-05/14-06	559	-	559		1,3	-
16-06/12-07	673	-	673		1,5	-
14-07/09-08	1627	-	1627		3,7	-
09-08/06-09	2117	-	2117		4,9	-
06-09/04-10	873	-	873		2,0	-
06-10/01-11	838	-	838		1,9	-
03-11/29-11	895	20	915		2,1	-
01-12/27-12	876	61	937		2,1	-
1942				44.302		
29-12/24-01	705	126	831		1,9	-
26-01/21-02	1221	384	1605		3,6	-
23-02/21-03	1613	646	2259		5,1	-
23-03/18-04	1673	548	2221		5,0	-
20-04/16-05	1617	490	2107		4,8	-
18-05/13-06	1471	562	2033		4,6	-
15-06/11-07	1472	796	2268		5,1	-
13-07/08-08	1193	958	2151		4,9	-
10-08/06-09	1093	1003	2096		4,7	-
07-09/03-10	779	810	1589		3,6	-
05-10/31-10	677	835	1512		3,4	-
02-11/28-11	644	882	1526		3,4	-
30-11/26-12	668	886	1554		3,5	-
1943				45.254		
28-12/23-01	597	747	1344		3,0	-
26-01/20-02	518	1037	1555		3,4	-

A	B	C	D	E	F	G
20-02/20-03	473	975	1448		3,2	-
22-03/17-04	443	1107	1550		3,4	-
19-04/15-05	409	1010	1419		3,1	-
17-05/12-06	447	1088	1535		3,4	-
12-06/10-07	479	1099	1578		3,5	-
12-07/07-08	474	1105	1579		3,5	-
09-08/04-09	400	1074	1474		3,3	-
06-09/02-10	406	1109	1515		3,3	-
04-10/30-10	427	1321	1748		3,9	-
01-11/27-11	425	1430	1855		4,1	-
29-11/26-12	407	1475	1882		4,2	-
1944				45.481		
26-12/22-01	401	1518	1919		4,2	-
24-01/19-02	396	1758	2154		4,7	-
21-02/18-03	431	1736	2167		4,8	-
20-03/15-04	504	1510	2014		4,4	-
17-04/13-05	504	1611	2115		4,7	-
15-05/10-06	525	1348	1873		4,1	-
12-06/08-07	566	1294	1860		4,1	-
10-07/05-08	600	1111	1711		3,8	-
06-08/02-09	552	1158	1710		3,8	-
03-09/30-09	582	657	1239		2,7	3291
01-10/28-10	851	299	1150		2,5	7925
29-10/25-11	4050	287	4337		9,5	10660
26-11/24-12	4749	232	4981		11,0	8305
1945				45.502		
25-12/21-01	6388	73	6461		14,2	6528
22-01/18-02	9861	72	9933		21,8	5850
19-02/18-03	10688	23	10711		23,5	5315
19-03/15-04	7172	31	7203		15,8	3530
16-04/13-05	4076	340	4416		9,7	-
14-05/10-06	478	4254	4732		10,4	-
11-06/08-07	2935	3036	5971		13,1	-
09-07/05-08	1075	1536	2611		5,7	-
06-08/02-09	339	860	1199		2,6	-
03-09/30-09	319	441	760		1,7	-
01-10/28-10	237	454	691		1,5	-
29-10/25-11	178	-	178		0,4	-
26-11/31-12	212	406	618		1,4	-

BIJLAGE II

Samenstelling van de maaltijden van de Centrale Keuken, 1941-1944 ³⁶

Periode	A	Verbruikt vlees in kilogrammen										K			
Totaal aantal porties uitgereikt aan burgers in A.	B	K. per portie in grammen										L			
Verbruikte aardappels in kilogrammen	C	Totaal aantal porties in A.										M			
C. per portie in grammen	D	Verbruikte aardappelen in kilogrammen										N			
Verbruikt vlees in kilogrammen	E	N. per portie in grammen										O			
E. per portie in grammen	F	Verbruikt vlees in kilogrammen										P			
Totaal aantal porties uitgereikt in fabrieken in A.	G	P. per portie in grammen										Q			
Verbruikte aardappels in kilogrammen	H														
H. per portie in grammen	J														
A	B	C	D	E	F	G	H	J	K	L	M	N	O	P	Q
1941															
24-04/17-05	23680	12632	530	850,8	35,9						23680	12632	530	850,8	35,9
09-08/06-09	50786	24874	490	2485,2	48,9						50786	24874	490	2485,2	48,9
03-11/29-11	21467	13684	640	1107,8	51,6	475	265	560			21942	13949	640	1107,8	50,5
1942															
26-01/21-02	29304	16606	570	1512,8	51,6	9195	5345	580	66,2	7,2	38499	21951	570	1579	41,0
20-04/16-05	38785	26115	670	1464,3	37,8	11762	7795	660	61	5,2	50547	33910	670	1525,3	30,2
10-08/05-09	26213	15729	600	1592	60,7	24065	13719	570	37,5	1,2	50278	29448	590	1629,5	32,4
02-11/28-11	15436	12656	820	839,1	54,4	21148	17187	810	164,5	7,8	36584	29843	820	1003,6	27,4
1943															
25-01/20-02	12425	9342	750	455,2	36,6	24881	16982	680	345,4	13,9	37306	26324	710	800,6	21,5
19-04/15-05	9815	8940	910	198	20,2	24230	20863	860	208,5	8,6	34045	29803	880	406,5	11,9
09-08/04-09	9591	8265	860	51	5,3	25774	19845	800	101,1	5,1	35365	28110	790	152,1	4,3
01-11/27-11	10188					34305					44493	30580	690	365,5	8,2
1944															
24-01/19-02	9498					42181					51679	40020	770	618,6	12,0
15-05/10-06	13023					32334					45357	39010	860	465	10,3

Noten

- 1 *Verslag van de toestand der gemeente Zwolle 1940-1945 (Verslag)*, XII, 4.
- 2 *Ibidem*.
- 3 Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle (GAZ), Administratieve archieven Zwolle (AAZ) 03, -1.778.2(2), Centrale Keuken algemeen 1940-1941, 25 september 1940.
- 4 *Ibidem*, 7 december 1940.
- 5 *Verslag*, XII, 13.
- 6 GAZ, AAZ03,-1.778.2(2), Centrale Keuken algemeen 1940-1941, 16 januari 1941.
- 7 *Ibidem*, juni 1941.
- 8 *Ibidem*, 22 april 1941.
- 9 *Ibidem*, 17 april 1941.
- 10 *Ibidem*, 16 januari 1941.
- 11 *Ibidem*, 16 januari 1941.
- 12 *Ibidem*, 10 december 1940.
- 13 GAZ, AAZ03,-1.778.2(2), Centrale Keuken algemeen 1940-1941 resp. 1942-1947, achtereenvolgens 27 september 1941, 21 augustus 1942 en 26 augustus 1943.
- 14 GAZ, AAZ03,-1.778.2(2), Centrale Keuken algemeen 1940-1941, 3 april 1941.
- 15 GAZ, AAZ03,-1.778.2(2), Centrale Keuken algemeen 1942-1947, 13 maart 1942.
- 16 *Ibidem*, 1 april 1942.
- 17 *Verslag*, XII, 14.
- 18 GAZ, AAZ03,-1.778.2(2), Centrale Keuken algemeen 1940-1941, 7 maart 1941.
- 19 *Ibidem*.
- 20 *Verslag*, XII, 13.
- 21 GAZ, AAZ03,-1.778.2(2), Centrale Keuken algemeen 1940-1941, november 1940.
- 22 *Ibidem*, 11 maart 1941.
- 23 *Ibidem*, 3 april 1941.
- 24 *Verslag*, XII, 13.
- 25 GAZ, AAZ03,-1.778.2(2), Centrale Keuken algemeen 1940-1941, maart 1941.
- 26 *Verslag*, XII, 4.
- 27 GAZ, AAZ03,-1.778.2(2), Centrale Keuken algemeen 1942-1947, 14 juli 1942.
- 28 *Ibidem*, 4 juni 1945.
- 29 *Ibidem*, 18 juni 1945.
- 30 *Ibidem*, 22 juni 1945.
- 31 *Ibidem*, 18 oktober 1945.
- 32 *Verslag*, VI, I, 7.
- 33 *Ibidem*, XII, 12.
- 34 *Ibidem*, VI, I, 7.
- 35 GAZ, AAZ03,-1.778.2(3), exploitatie-overzichten 1941-1945.
- 36 *Ibidem*.

MOGELIJK VERGEVEN, VERGETEN NIMMER MEER

Veertig jaar herdenken en vieren in de Zwolse pers

door Rianne Last en Monique Raggars

Inleiding

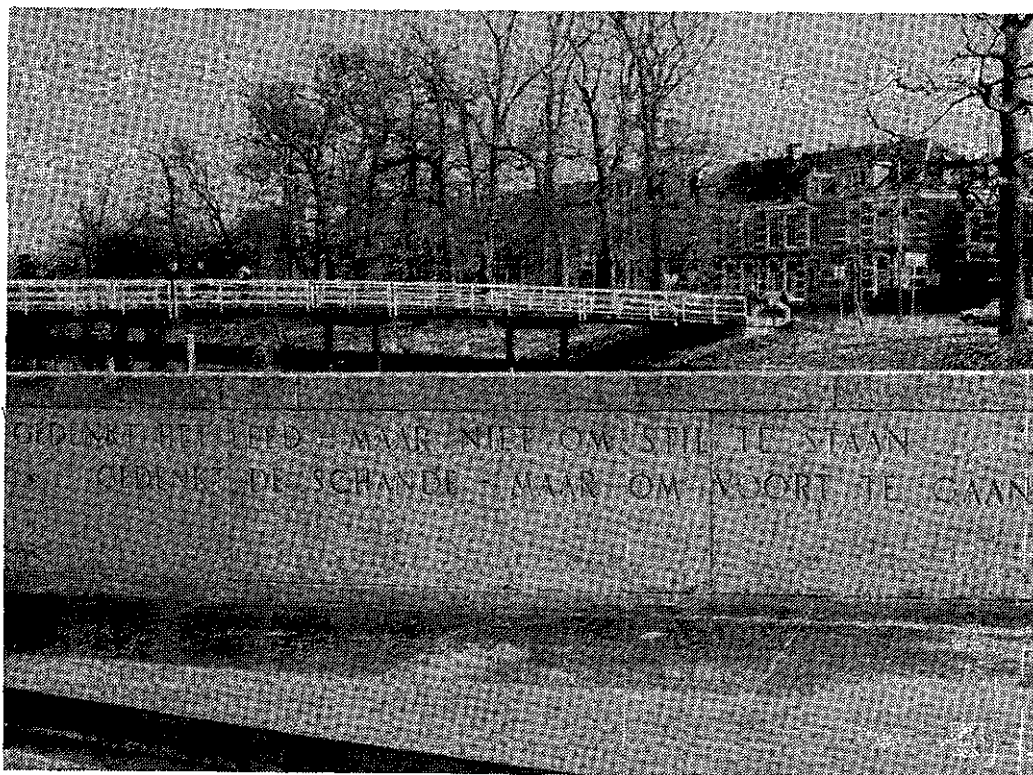
Naar ons idee is iedere verandering eigenlijk een verandering in mentaliteit. Immers, het denken en voelen in een bepaalde tijd wordt in zekere zin ook weerspiegeld in handelingen. Men kan bijvoorbeeld veronderstellen, dat de manier van denken in de jaren na de tweede wereldoorlog tot nu een verandering heeft ondergaan. De herdenking van de oorlog en de viering van de bevrijding zouden dan ook in de loop der jaren een (gedeeltelijk) andere inhoud kunnen hebben gekregen.

Wij hebben de veranderingen met betrekking tot de herdenkingen en vieringen in de afgelopen veertig jaar onderzocht. Daarbij hebben wij ons voornamelijk gebaseerd op beschouwingen in de *Zwolsche Courant*.¹ Uit de edities van de jaren 1945 tot 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975 en 1980, hebben we telkens de berichtgeving van april tot half mei gevolgd. Wij realiseren ons, dat niet alle veranderingen een directe weerspiegeling hoeven te zijn van de mentaliteit van de *gehele* bevolking; het blijft een onderzoek naar de mentaliteit zoals die blijkt uit een plaatselijke krant.

De onderwerpen die aan de orde komen geven een beeld van aspecten van de oorlogspériode en een beeld van de na-oorlogse herdenking en viering. In deze volgorde brengen wij ze hier ter sprake.

Eén tegen de vijand

In de oorlogsjaren was het gevoel ontstaan dat er twee categorieën Nederlanders bestonden, namelijk de 'goeden' en de 'slechten'. De eerstgenoemden voelden een eenheid omdat ze één waren tegen de vijand. Niet alleen kenden verzetsmensen, die zich daadwerkelijk tegen de vijand keerden, dat gevoel, ook de gewone burger was zich ervan bewust. Het gevoel van eenheid dat men bezat werd nog versterkt doordat men nooit echt geloofd heeft dat Duitsland het volk kon veroveren. Een uitdrukking die veel gehoord werd was dan ook: de vijand heeft wel het land, maar niet het volk veroverd. Velen hoopten, dat dit gevoel van eenheid ook na de oorlog bewaard zou blijven, omdat dit nodig was om met elkaar Nederland weer op te bouwen. Het gevoel van eenheid spreekt duidelijk uit de zinsnede: „Wij allen moeten voort. Wij allen moeten bouwen, wij allen moeten offeren! Wij allen moeten

De tekst op het monument voor de gevallen tussen 1940 en 1945, in het Ter Pelkewijkpark

werken en bidden voor Koningin, volk en stad!”²

Het verwachte gevoel van blijvende eenheid bleek grotendeels een fictie. In de jaren 70 werd in de krant met een zekere weemoed teruggekeken op de eenheid die zo kenmerkend werd geacht voor de bezettingsjaren. Het was een tijd die mensen samenbond, een tijd waarin – zoals men zei – geen maatschappelijke verschillen meer bestonden en politieke en geestelijke zaken geen scheidslijnen vormden. In het algemeen vond men het jammer dat alleen in tijden van benauwenis de saamhorigheid bovenkwam.

Het beeld van de bezetter

Eén van de eerste dingen die opvallen na de bevrijding, is dat al vrij snel werd gesproken over vergeven en vergeten. „Met leedvermaak wordt geen nieuw Zwolle opgebouwd. Alleen de juiste harmonie tussen vergeven en vergelden kan hier de

enige oplossing brengen".³ Het was niet alleen een kwestie van vergeven en vergeten. In 1945 was jaloezie heel sterk aanwezig. Jaloezie op de goed gevulde Duitse linnenkasten, waaruit zou blijken dat Duitsland goed geprofiteerd had van de oorlog. Bovendien leek het voor sommigen alsof de geallieerden hielpen de Duitsers de buit in handen te laten houden. Uit dit soort gevoelens en gedachten blijkt, dat men weinig vertrouwen had, zelfs niet altijd in de geallieerden.

Ook al sprak men vrij snel na de oorlog over vergeven, men vond wel dat het kwaad gestraft moest worden. Iedereen werd aangespoord medewerking te verlenen bij het opsporen van oorlogsmisdadigers en er geen enkele te vergeten. Het ging, zoals werd gezegd, om het redden van de beschaving. Opsporing achtte men geen wraak maar recht, want: „oorlogsmisdadigers [zijn] mensen die verantwoordelijk zijn voor het onnoemelijk leed dat over ons land, dat over Europa, dat over de wereld gebracht werd”.⁴

Het bleek niet eenvoudig te zijn het recht te doen zegevieren, want veel oorlogsmisdadigers bleken ineens niet meer te weten wat er was gebeurd of ze hadden er nooit wat mee te maken gehad. Welke gevangene men ook sprak, allen voelden zich volkomen onschuldig. In de krant vindt men veel artikelen over processen tegen NSB'ers waar soms een wrange toon uit spreekt: „Een NSB'er werd in '43 WA-man (...) en deed natuurlijk niet mee aan WA-optochten. Het is merkwaardig, maar geen enkele WA-man heeft in bezettingstijd meegedaan aan optochten en hinderen van fatsoenlijke burgers; wij moeten ons allemaal vergist hebben!”⁵

In 1945 schreef men, dat iedere Duitser tot persoonlijk besef van zijn schuld moest komen en die niet op Hitler, omstandigheden of anderen mocht schuiven. Men vond niet alleen het schuldbesef van de oorlogsmisdadigers erg klein, maar dat van heel Duitsland. Men verweet Duitsland dit tekort aan schuldbesef, maar ook ontkenning van de redelijkheid. Duitsland protesteerde bijvoorbeeld tegen grenscorrecties aan de westgrens. En juist het feit dat Duitsland alleen protesteerde tegen deze correcties vond men schaamteloos. Daaruit bleek namelijk dat ze niet protesteerden tegen grondverlies, want dan zouden ze ook moeten protesteren tegen correcties aan de oostgrens. „Nee”, vermeldde de krant, „de diepste achtergrond van dit verzet is de schaamteloze ontkenning van de redelijkheid, de rechtvaardigheid der grensherziening”.⁶

In 1949 verscheen de eerste naoorlogse film van Duitse bodem, getiteld „De moordenaars zijn onder ons”. Men kwam tot de conclusie dat Duitsers in het algemeen nog steeds het berouw over wat geschied is ontbrak. Maar aan de andere kant mocht men veronderstellen, dat het behandelde probleem in Duitsland leefde, dat men de moordenaars onder eigen mensen zocht, al was men nog niet zover dit bij zichzelf te doen. Langzamerhand vonden er kleine veranderingen plaats. De Duitse evangelische kerk bijvoorbeeld, veroordeelde het anti-semitisme, maar gaf tegelijker-

tijd toe dat de kerk de schuld met het Duitse volk deelde door een te passieve houding.

Een joodse schrijver heeft eens de vraag gesteld, twintig jaar na zijn bevrijding uit Bergen-Belsen, of de Duitsers nu zulke slechte mensen waren. Het antwoord dat hij zelf hierop geeft luidt, dat zij net zo slecht zijn als wij. Als wij in hun plaats hadden gestaan in de jaren dertig, hoeveel waren dan achter de Führer aangelopen?⁷ Bovengenoemde mening hoeft natuurlijk niet het voelen en denken van de Nederlandse bevolking weer te geven. Toch blijkt dat er langzamerhand meer nuanceringen worden aangebracht, al wordt er ook nog steeds emotioneel geschreven. Dit emotionele schrijven blijft zichtbaar tot 1960. Men vond dat er niet verlangd mocht worden dat er opgewekt een streep onder het verleden werd gezet en alles zomaar vergeten kon worden. Dat dat ook niet gebeurde werd wel duidelijk gemaakt door te zeggen dat „ons diep vernederde, uitgemergelde, uitgemoorde en uitgeplunderde volk niet aan alles vergeven en vergeten toe is”.⁸

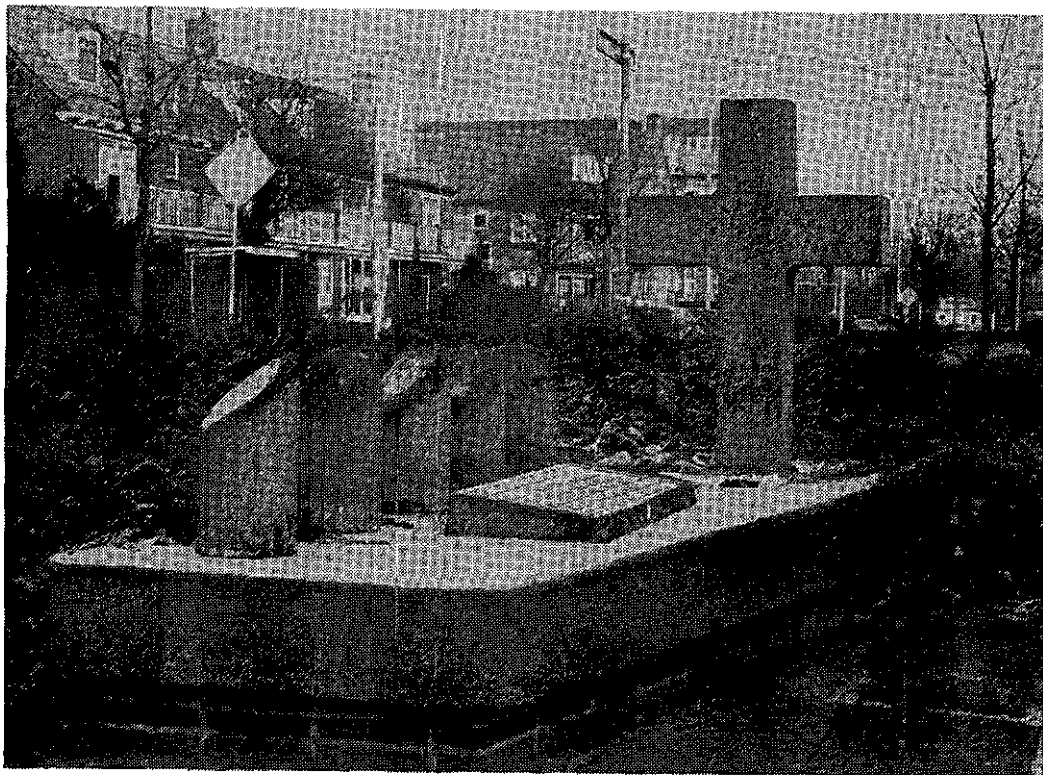
Het nemen van afstand bleef moeilijk. Zelfs in 1960 werd de traditie van een vlaggetjeshulde op 5 mei doorbroken, omdat de vlaggetjes van Duits fabrikaat waren. De mededeling dat de vlaggetjeshulde om deze reden niet doorging, werd met instemmend applaus ontvangen.

We zouden kunnen zeggen dat daarna een zekere verandering plaatsvond. In de loop der jaren werd de lezer steeds meer geconfronteerd met uitspraken die we eigenlijk niet eerder tegengekomen zijn. In 1970 stond bijvoorbeeld te lezen: „De hele tragedie van '40-'45 komt dan ook niet uitsluitend voor verantwoording van Hitler, maar ook voor rekening van de West-Europese democratieën wier leiders zich onnozel, onbekwaam en slap gedragen hebben, zodat West-Europa een makkelijke prooi voor de Duitsers werd”.⁹ Het is niet te zeggen of Europa iets aan de tragedie had kunnen doen wanneer zij wel op haar hoede was geweest. Toch getuigt dit soort uitspraken van een veranderde houding: de verantwoordelijkheid werd niet meer uitsluitend gelegd bij de individuele Duitsers of het Duitse volk, maar ook voor een deel bij de onder de voet gelopen landen. Wat zou hiervan de reden kunnen zijn? Is het misschien de opkomst van een nieuwe generatie, die op haar manier over de tweede wereldoorlog schrijft?

Het verzet

Tot ongeveer 1960 werd er in de krant nauwelijks aandacht besteed aan het verzet. Alleen bij speciale gelegenheden, waarvan hieronder enkele genoemd worden, kwam het verzet uitvoerig aan de orde.

In 1965 was er in Zwolle de zogenaamde V3-tentoonstelling, gewijd aan verdrukking, vrijheid en verzet. Hierdoor kwam het verzet wat meer in de belangstelling te staan. De jeugd werd duidelijk gemaakt „dat de offers van de verzetsmensen

Monument voor vijf gefusilleerden, op de Meppelerstraatweg

niet vergeefs geweest zijn en dat wij allen – de jeugd vooral – dit in dank dienen te herdenken”.¹⁰ In 1975 werd door middel van een film over het verzet aandacht geschonken aan het Overijssels verzet in de jaren '40-'45. Ter gelegenheid van de 35-jarige bevrijding werd in 1980 een herdenkingsboekje uitgegeven, voornamelijk voor de jeugd, dat een indruk geeft van het verzet in Zwolle.

Wanneer over het verzet geschreven werd, gebeurde dit soms in termen van ongelofelijke moed en durf. Er werd echter ook gezegd, dat de verzetsmensen geen stoere filmhelden waren. Omdat er weinig over het verzet geschreven is, is het moeilijk om een verandering aan te geven in de wijze waarop tegen het verzet werd aangekeken.

Zwolle bevrijd

Op 14 april 1945 was het dan eindelijk zover: Zwolle werd bevrijd. Dat gebeurde

voornamelijk door Canadezen. De bevrijding werd een cadeau genoemd, een groots en mooi geschenk. Er werd geopperd iets terug te geven, hetgeen slechts op één manier zou kunnen, namelijk door te bewijzen dat men die vrijheid waard was. Dat zou kunnen blijken uit het jaarlijks herdenken van de plaatselijke bevrijding. In 1946 schreef de krant dan ook: „Die dag blijft aangetekend in de geschiedenis van onze stad en wij zullen ervan blijven vertellen aan onze kinderen, die er weer over zullen vertellen aan hun kinderen, elke 14e dag van alle aprilmaanden van alle jaren”.¹¹

In 1955 en 1960 werd de veertiende april nog steeds gevierd, al stond er dan in de krant dat jongeren niet eens meer weten dat op die dag de bevrijding van Zwolle wordt gevierd, en dat anderen zich dat misschien nauwelijks herinneren. Desondanks achtte men het dit gebeuren waard, erbij stil te staan. In 1975 werd er helemaal geen aandacht besteed aan de bevrijding van Zwolle. Vijf jaar later stond er weer een artikel in de krant waarin werd geschreven dat „voor Zwolle en omringen-

De bevrijders over Vechtbrug naar de stad, april 1945

de gemeenten een eind was gekomen aan vijf jaar brute onderdrukking".¹² De burgemeester van Zwolle zei verheugd te zijn dat de veertiende april weer centraal stond in Zwolle.¹³

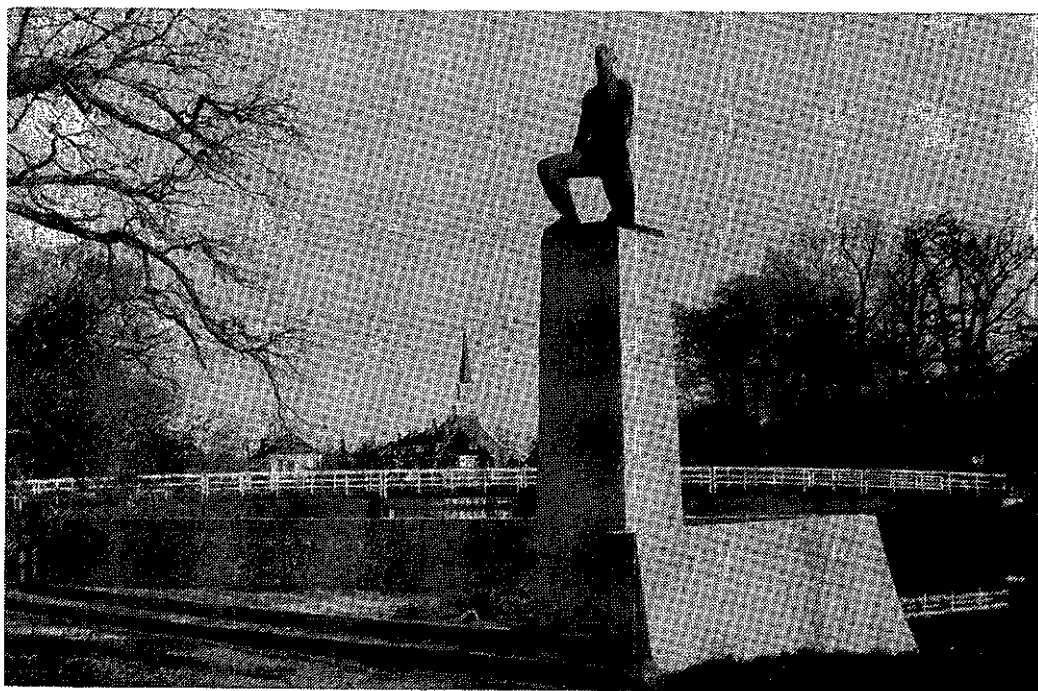
Herdenking van de gevallen

Het herdenken van de gevallen in de tweede wereldoorlog op 4 mei neemt ook nu nog, veertig jaar na de oorlog, een plaats in. Het lijkt op het eerste gezicht alsof er niet veel veranderd is. Er worden stille tochten gehouden en er worden nog steeds bloemen gelegd bij de monumenten door nabestaanden, oud-verzetsstrijders en vele anderen. Dit is slechts een uiterlijke onveranderlijkheid, want het herdenken heeft geleidelijk aan een andere inhoud gekregen.

Bij de bevrijding voelde men een grote verplichting ten aanzien van de gesneuvelde geallieerden. „Zij die in deze strijd vielen, herdachten wij als onze helden en het schoonste gedenkteken dat wij voor hen kunnen oprichten is hun gedachtenis, die in onze harten gegrift staat”.¹⁴ Toch lag één jaar later het accent bij de herdenking niet op de gesneuvelde bevrijders, maar op de Nederlandse gevallen in de eerste meidagen van 1940. In 1947 was dit weer veranderd en herdacht men de gevallen in het algemeen: zeelieden, militairen en burgers. Bij veel idealen die er na de oorlog waren, werd een verband gelegd met de geallieerden. Eén van die idealen zou een betere samenleving zijn, „zo hebben zij het gewild, die niet meer onder ons zijn, doch die steeds bij ons zullen zijn”.¹⁵

In 1948 schreef de krant het volgende: „Er zal wel geen mens zijn die zich afvraagt of de dodenherdenking telken jare opnieuw zin heeft. Zou men eigenlijk ooit genoeg stil kunnen staan bij hetgeen onze helden voor ons deden?”¹⁶ Ook hechtte de krant grote waarde aan de twee minuten stilte, „want voor ons hebben de twee minuten stilte aldus in acht genomen, nog meer waarde dan een officiële herdenking bij een monument, hoe belangrijk deze ook is”.¹⁷ Deze opvatting over de dodenherdenking en de praktijk ervan in Zwolle waren aan elkaar tegengesteld. Behalve de officiële herdenking was er in Zwolle weinig te merken van een 4-meiviering. In de krant werd een vergelijking gemaakt met Amsterdam, waar om acht uur de straatlantarens aanflitsten en door veel meer mensen de twee minuten stilte in acht werden genomen dan in Zwolle.

In 1955 schreef men dat een ieder natuurlijk vrijgelaten werd om aan de officiële herdenking deel te nemen, maar dat het wel te betreuren was dat velen het niet noodzakelijk vonden daarbij aanwezig te zijn. Vervolgens schreef men: „Maar wat wel van een ieder verwacht wordt, om niet te zeggen verlangd wordt, is dat men ten volle medewerkt aan het in acht nemen van de twee minuten stilte (...)”.¹⁸ Men mocht niet achteloos doorrijden in de auto of op de fiets en joelende en spelende kinderen mochten gedurende deze twee minuten niet op straat voorkomen.

Het monument in het Ter Pelkwijkpark

Immers „is het teveel voor ons, die weer in vrijheid mogen leven, gevraagd om eenmaal per jaar gedurende twee minuten, natuurlijk met ontbloot hoofd, eerbiedig met onze gedachten even te verwijlen bij hen die het hoogste offer voor ons allen hebben gebracht op het slagveld, voor een executiepeleton, in de gevangnissen of in de kampen hier te lande, in Duitsland of waar ook ter wereld”.¹⁹ Hier werd dus iedereen op zijn verantwoordelijkheid gewezen die men had in verband met het herdenken van alle slachtoffers van de tweede wereldoorlog.

In de jaren die hierop volgen komen we dit soort uitspraken niet veel meer tegen. Misschien dat een dergelijke verandering samenhangt met het feit dat er een besef ontstond, dat er al een generatie was die niet meer werkelijk de oorlogsjaren had meegemaakt. In 1965 waren er van de twaalf miljoen Nederlanders al vijf miljoen van 20 jaar of jonger, die dus na de tweede wereldoorlog geboren zijn. „Deze blijken niets te weten van de strijd die (...) werd gestreden en zij zijn onbekend met het leed dat moest worden geleden om Nederland weer vrij te maken”.²⁰

Het zal iedereen duidelijk zijn dat deze vijf miljoen anders tegen de oorlogsjaren aan kunnen kijken dan diegenen die deze tijd wel meegemaakt hebben. Deze nieuwe generatie heeft er immers geen directe herinnering aan en weet alleen uit overlevering iets van de oorlogsjaren.

Dat er sprake is van een verandering blijkt al uit de veranderende invulling van een begrip als vrijheid dat bij de herdenking en bij de bevrijdingsdag aan de orde komt. Bij de herdenking op 4 mei wordt er, naast het herdenken van alle gevallen waaraan men zijn vrijheid dankt, vanaf 1970 ook veel aandacht besteed aan het leven in onvrijheid van andere volkeren. Ook wordt de herdenking in het kader geplaatst van de strijd tegen het weer opkomend fascisme en racisme. Hoewel de herdenkingen en vieringen een wat minder direct op de tweede wereldoorlog gerichte inhoud hebben gekregen, is het merendeel van de Nederlandse bevolking voor blijvend herdenken.²¹ Het zijn vooral de ouderen die dat vinden, maar ook de jeugd probeert men op te roepen om aan de herdenkingen deel te nemen. Het is immers een aangelegenheid van het hele volk, dus ook voor hen die de oorlog niet direct hebben meegemaakt. In 1955 zou men zeggen: het is nodig om te getuigen dat wij nooit zullen vergeten.

Conclusie

Uit het onderzoek naar de wijze waarop tussen 1945 en nu in de *Zwolsche Courant* aandacht besteed werd aan de herdenking van de slachtoffers van de tweede wereldoorlog en aan de viering van de bevrijding, blijkt dat karakter van herdenken en vieren in de loop van die 40 jaar veranderd is. Het is genuanceerder geworden wat betreft de schuldvraag. Daarnaast is er een verschuiving waar te nemen in de wijze van herdenken van de oorlogsslachtoffers. In de officiële herdenkingen werd aanvankelijk aandacht besteed aan de gesneuvelde geallieerden en Nederlandse militairen. Sinds 1947 worden telkenjare *alle* gevallen, dus ook burgers, herdacht. Ten slotte wordt het herdenken en vieren de laatste jaren steeds meer in een mondiale kader van onderdrukking en verzet geplaatst.

Noten

- ¹ De *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (verder *Zwolsche Courant*) werd in april 1945 een verschijningsverbod opgelegd. Na de perszuivering kwam de krant opnieuw uit. Voor de berichtgeving in de eerste maanden na de bevrijding baseerden wij ons onderzoek op de Zwolse uitgave *Het Vrije Dagblad* en op *Het Parool* voor Zwolle e.o. Voorts hebben wij gebruik gemaakt van het *Verlag van de toestand der gemeente Zwolle 1940-1945*.
- ² D.Wijnbeek, *Vrij Zwolle. Herinneringen aan de historische aprildagen 1945* (ongewijzigde

- herdruk; Zwolle 1980) 33.
- 3 Ibidem, 21.
 - 4 *Het Parool*, 22 november 1945, 1.
 - 5 *Zwolsche Courant*, 12 april 1947, 33.
 - 6 Ibidem, 2 april 1949, 1.
 - 7 A.J.Herzberg, *Amor fati*.
 - 8 *Zwolsche Courant*, 11 april 1960, 2.
 - 9 Ibidem, 2 mei 1970, 33.
 - 10 Ibidem, 15 april 1965, 1.
 - 11 Ibidem, 13 april 1946, 1.
 - 12 Ibidem, 12 april 1980, 15.
 - 13 Waarschijnlijk is er in de periode tussen ongeveer 1975 en 1980 weinig of geen aandacht besteed aan de bevrijding van Zwolle op de veertiende april.
 - 14 *Het Vrije Dagblad*, 19 april 1945, 1.
 - 15 *Zwolsche Courant*, 3 mei 1947, 1.
 - 16 Ibidem, 4 mei 1948, 1.
 - 17 Ibidem, 5 mei 1948, 1.
 - 18 Ibidem, 4 mei 1955, 2.
 - 19 Ibidem.
 - 20 *Zwolsche Courant*, 3 mei 1965, 17.
 - 21 Volgens een in 1975 gehouden NIPO-enquête, was 67 procent van de bevolking voor blijvend herdenken van 4 mei; 64 procent was voor blijvend vieren van de bevrijding. Hoe ouder de ondervraagden, des te meer voorstanders voor blijvend herdenken men onder hen aantrof. *Zwolsche Courant*, 3 mei 1975.

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

De volgende foto's werden vervaardigd door of zijn in bezit van:

W. van den Berg-Riezebos, 24.

G.J.Broekhuisen, 150.

Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle, 32, 39 en 42 (in VAO45 en VAO46).

Gemeentelijke Fotodienst J.P. de Koning, 11, 14, 15, 16, 62, 73, 117, 120, 130.

J.Hagedoorn, 50, 53, 54, 57, 78, 82, 84, 86, 96, 98, 102, 105, 118, 122, 127, 132.

Ts.J.Herschel, 114.

Nederlands Israelitisch Kerkgenootschap Zwolle, 93.

I.Wormgoor, 66, 134, 146, 149, 152.

DE AUTEURS

Bert Benthem, vierdejaars student geschiedenis en aardrijkskunde aan de Christelijke Lerarenopleiding Zwolle (CLZ).

J.C.H. Blom, hoogleraar in de geschiedenis sedert de Middeleeuwen aan de Universiteit van Amsterdam.

Jan Demmer, vierdejaars student geschiedenis en aardrijkskunde aan de CLZ.

Janet Dijk, vierdejaars studente geschiedenis en nederlands aan de CLZ.

Bert Edel, vierdejaars student geschiedenis en aardrijkskunde aan de CLZ.

Nico Habermehl, chef lager en middelbaar nautisch onderwijs van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Zoetermeer.

Jaap Hagedoorn, student geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (RUU).

Rianne Last, vierdejaars studente geschiedenis en nederlands aan de CLZ.

Berend Meijering, studeerde geschiedenis aan de RUU.

Monique Ragers, vierdejaars studente geschiedenis en nederlands aan de CLZ.

Erna Reuver, vierdejaars studente geschiedenis en aardrijkskunde aan de CLZ.

Martin Verboom, vierdejaars student geschiedenis en aardrijkskunde aan de CLZ.

Iet Vierstraete-Erdtsieck, lerares geschiedenis aan het IJsselcollege te Zwolle en geschiedenis MO-B studierend aan de Noordelijke Leergangen.

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

De Zwolse Historische Vereniging stelt zich ten doel de uitbreiding en verspreiding van de kennis omtrent de geschiedenis van Zwolle te bevorderen. Zij publiceert daartoe vier maal per jaar een Tijdschrift en een maal per jaar een Jaarboek, en organiseert lezingen en werkgroepen. Voor leden zijn hieraan geen kosten verbonden. Het lidmaatschap staat open voor iedereen die zich passief of actief voor het Zwolse verleden interesseert. De contributie bedraagt f. 35,— per jaar. Leden jonger dan 21 en ouder dan 65 jaar betalen f. 25,—. Aanmelding kan geschieden bij de ledenadministratie, Brederostraat 76, 8023 AV Zwolle, telefoon 038-539625.

Bestuur

voorzitter	vacant
secretaris	J.Hagedoorn Wipstrikkerallee 176, 8023 DP Zwolle 038-534149
penningmeester en ledenadministrateur	H.Brassien Brederostraat 76, 8023 AV Zwolle 038-539625
lid en eindredacteur Jaarboek	J.F.Borst Meenteweg 7, 8041 AT Zwolle 038-212870
lid en eindredacteur Tijdschrift	R.T.Oost Jellissenkamp 2, 8014 EW Zwolle 038-651658

Redactie Jaarboek

J.F.Borst
P.J.Lettinga

Redactie Tijdschrift

R.T.Oost
J.Hagedoorn
I.Wormgoor, illustratieredactrice
A.van der Wurff

ISBN 09-71099-03-2

EEN UITGAVE VAN DE ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

ZWOLSE HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Dr B.J. Kam
Thorbeckegracht 38 C
8011 VN ZWOLLE
038 - 421 43 14

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

ZWOLLS HISTORISCH TIJDSCHRIFT

INHOUDSOPGAVE / NUMMER DRIE / JAARGANG TWEE / 1985

(nummer twee was de bundel "Als een strootje....")

pgn

1 VAN DE REDACTIE

ARTIKELEN

- 2 Een vroege poging tot handel- en industriebevoorde-
ring: de eerste Overijsselse tentoonstelling van
nijverheid en kunst GREGOR RENSEN
- 20 Een tweede interessante kinderschoen te Zwolle
O. GOUBITZ
- 21 "Vader, van droefheid kan mijn moeder niet meer
schrijven". Sodomietenvervolgung te Zwolle in 1730.
H. REENDERS

BOEKBESPREKING

- 31 De Jodenvervolgung in Zwolle. Geschiedenis van de
Joden te Zwolle tussen 1933 en 1946 (Iet Vier-
straete - Erdtsieck) JAAP HAGEDOORN

VAN DE INSTELLINGEN

- 19 Tentoonstellingsagenda P.O.M.
- 34 Mededelingen Culturele Raad Overijssel
- 35 IJsselakademie: verzoek om hulp
- 35 VERENIGINGSMEDEDELINGEN, w.o. uitslag enquête 1984

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift:

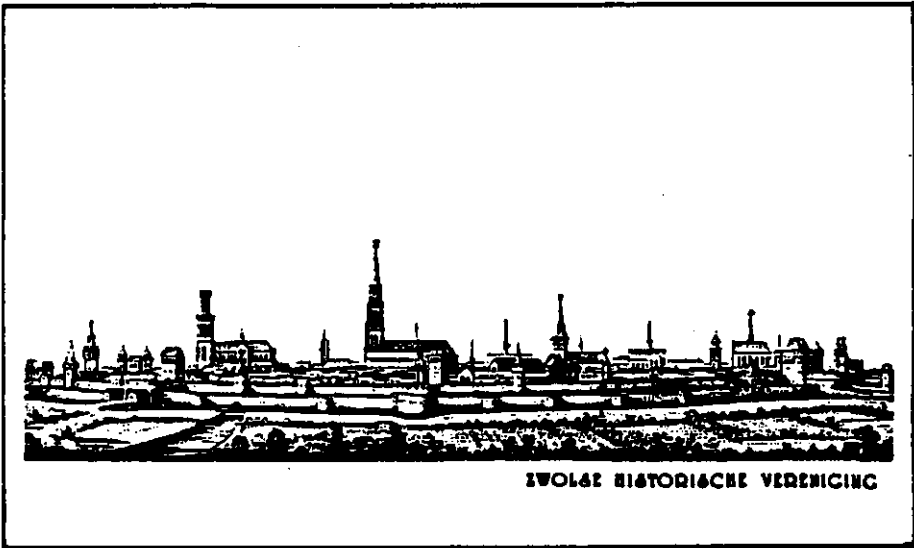
W. Huijsmans, P. Lindhoud, R.T. Oost (eindredacteur),
mevr. I. Wormgoor, mevr. A. van der Wurff.

Redactie Zwols Historisch Jaarboek:

J.F. Borst (eindredacteur), P.J. Lettinga.

© Zwolse Historische Vereniging.

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/
of openbaar gemaakt door middel van druk, fotograferen,
microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

ZWOLLE HISTORISCHE VERENIGING

VAN DE REDACTIE

Na het doen verschijnen van de bundel Als een strootje in de maalstroom, die voor leden van de vereniging in de plaats kwam van het tweede nummer van het Tijdschrift, is de redactie erin geslaagd op tijd het derde tijdschriftnummer samen te stellen.

Gewoontegetrouw bevat het zowel artikelen en een boekbespreking, als informatie vanuit de culturele instellingen en vanuit de vereniging zelf.

Uit het jaarverslag van de vereniging blijkt, dat het aantal leden nog steeds groeit. Naar de redactie hoopt, zal dit stijgend ledental ook resulteren in een toename van het kopij-aanbod. Schroomt U niet Uw produkten op het terrein van historisch onderzoek eens voor te leggen aan de redactie.

EEN VROEGE POGING TOT HANDEL- EN INDUSTRIEBEVORDERING:
DE EERSTE OVERIJSSELSE TENTOONSTELLING VAN NIJVERHEID
EN KUNST TE ZWOLLE (1840)

Gregor Rensen

Inleiding

In juli en augustus 1840 werd in het pas enkele maanden daarvoor geopende Odéon te Zwolle, de eerste Overijsselse tentoonstelling van voorwerpen van nijverheid en kunst gehouden. De bedoeling van deze tentoonstelling was de Overijsselse producten binnen en buiten de provincie meer bekendheid te geven en op die manier de provinciale economie te stimuleren. Hoewel dit vroege voorbeeld van promoten van handel en industrie een groot succes werd, is deze gebeurtenis in de Zwolse geschiedschrijving - voor zover ik heb kunnen nagaan - niet gememoreerd, in tegenstelling tot de nijverheidstentoonstelling die 20 jaar later in Zwolle plaatsvond 1).

Op deze plaats wil ik proberen iets van die onbekendheid weg te nemen, door middel van een korte beschrijving van het verloop van de tentoonstelling en enkele indrukken van de tentoongestelde voorwerpen. Daarbij wil ik tevens aandacht schenken aan de achtergrond waartegen de tentoonstelling plaatsvond, zoals het economische klimaat en de heersende mentaliteit. De vraag zal gesteld worden of en in hoeverre het initiatief tot deze tentoonstelling beschouwd kan worden als een bewijs van het doorbreken van een moderne ondernemingsgeest bij de Overijsselse industriëlen en politici.

Economie en mentaliteit in Nederland

In economisch opzicht was de eerste helft van de negentiende eeuw voor Nederland over het algemeen niet gunstig. De koopvaart, vanouds één van de belangrijkste pijlers onder 's lands economie, bleek na de Franse periode met sterke mededinging te kampen te hebben, vooral van de zijde van Groot-Brittannië.

De nijverheidssector was in deze periode eveneens van geringe betekenis voor de groei van de welvaart, althans voor zover het de noordelijke provincies van het Verenigd Koninkrijk betreft. Van een sterke industriële ontwikkeling was hier - in tegenstelling tot de zuidelijke provincies die vanaf 1830 België vormden - op enkele uitzonderingen na, geen sprake.

Het kleine, ambachtelijke bedrijf bleef het beeld overheersen; grootbedrijven die met behulp van stoomkracht produceerden, konden op de vingers van twee handen geteld worden.

De agrarische sector, waarin tot het midden van de negentiende eeuw nog zeker 40% van de bevolking het brood verdiende, stond er relatief nog het beste voor. De groeiende exportmogelijkheden van boter en varkensvlees hadden een stimulerende werking op landbouw en veeteelt. Niettemin gold ook voor deze sector dat slechts in gunstige jaren iedereen voldoende werk en inkomen had. De verborgen werkloosheid was groot en misoogsten leidden al snel tot honger en ondervoeding.

Hoewel de meest sombere voorstellingen van zaken met betrekking tot de toestand van de nationale economie de laatste jaren door historici enigszins genuanceerd zijn 2), staat het vast dat van economische structuurveranderingen in de eerste helft van de negentiende eeuw geen sprake was. Nederland was en bleef een voornamelijk agrarisch-commerciële natie, met een te smalle basis voor een krachtige welvaartsverbetering. 3)

Het gevolg was een groot armoedeprobleem, dat zich met name in de steden, maar ook op het platteland, voordeed. Tijdelijke en permanente werkloosheid kwam onder brede lagen van de bevolking voor, waardoor een groot aantal personen was aangewezen op onderstand. De armoede onder de arbeidende klasse leidde tot felle polemieken over de middelen ter bestrijding van de werkloosheid, waaraan ook de Zwolse stadssecretaris Gerrit Luttenberg zijn bijdrage leverde. 4)

Waar de tijdgenoten het echter over eens waren, was de achterstand die Nederland op industrieel gebied had opgelopen ten opzichte van de omringende landen. In Engeland en België had de industriële revolutie zijn beslag gekregen, terwijl ook Duitsland en Frankrijk tegen het midden van de eeuw flinke vooruitgang maakten bij de toepassing van moderne productietechnieken, zoals de stoomkracht en het fabrieksstelsel 5).

Die industriële achterlijkheid van Nederland trad pijnlijk aan het licht bij de wereldtentoonstelling die in 1851 in het Crystal Palace te Londen plaatsvond. Bij gelegenheid van deze eerste internationale wapenschouw van de industriële bedrijvigheid, bleek van industriële vernieuwing of hoogwaardige fabrieken van Nederlandse origine, geen sprake. De weinige bekroningen die Nederland in de wacht sleepte, waren voor enkele hoogstandjes van ambachtelijk vakmanschap, maar niet voor producten waarmee de internationale markt veroverd zou kunnen worden. 6)

Over de oorzaak van het achterlopen van Nederland op industrieel terrein, hebben historici een lang debat gevoerd. Enerzijds werd de psychische gesteldheid als voornaamste reden aangevoerd; anderzijds werd de oorzaak vooral gezocht in meer objectief vast te stellen structureel-economische belemmeringen. 7) In navolging van de tijdgenoten-schrijvers E.J. Potgieter met zijn romanfiguur Jan Salie en Nic. Beets met zijn Oom Stastok, werd Nederland door de eerste groep historici gehekeld als "een vermoeide natie van conservatieve kooplieden, bezadigde renteniers en een grote massa paupers". 8)

Volgens Brugmans bijvoorbeeld, ontbrak het de fabrikanten in de eerste helft van de negentiende eeuw aan industrieel élan. Volgens hem hadden ze meer tijd voor de dichtkunst en waren ze afkerig van nieuwigheid. De traditie werd als richtsnoer voor het handelen genomen en het liefst werkten ze op bestelling in plaats van voor een onbekende markt. 9) De historicus Klein deed er nog een schepje bovenop en schreef: "De leiders van de industriële bedrijven uit deze periode treden ons tegemoet als tot de fatsoenlijke stand behorende, slome dikbuikige ambachtsbazen, wier aan geestelijke vervetting lijdend brein hen verhinderde de sprong uit de traditionalistische bedrijfsvoering te wagen". 10)

De tot de tweede groep behorende historici voerden meest factoren aan als de gebrekkige infrastructuur, het gebrek aan goede kapitaalvoorzieningen, de hoge lonen en het gemis aan een noodzakelijke brandstof als steenkool. Bovendien wezen zij erop dat het ook met traditionele productiemiddelen niet altijd onmogelijk was op de internationale markt te concurreren, zoals de Twentse katoenindustrie na 1830 liet zien.

Of de mentaliteit van de negentiende-eeuwse ondernemers en politici inderdaad een belangrijke oorzaak was van Nederlands achterstand, of dat juist de economische structuur alle initiatieven van energieke figuren al bij voorbaat smoorde, is een kwestie die ik hier wat het nationale niveau betreft, wil laten liggen. Ik zal me dan ook verder richten op de situatie in Overijssel, waarbij de tentoonstelling van voorwerpen van nijverheid en kunst te Zwolle mogelijk antwoord kan geven op de vraag of in Overijssel sprake was van een afwijkend beeld van bovenstaande schets.

Economie en mentaliteit in Overijssel

Met de economische gesteldheid van Overijssel, vanouds al niet behorende tot de rijkste provincies van het land, was het in de periode na de beëindiging van de Franse overheersing tot zeker 1830, zo mogelijk nog slechter gesteld dan in de rest van het

land. De jaren van rust betekenden hier geen jaren van voorspoed. De handel en scheepvaart stagneerden, de nijverheid kwijnende, de landman verarmde en de straatwegen en andere communicatiemiddelen ter bevordering van handel, scheepvaart, landbouw en fabriekswezen ontbraken, aldus het Jaarboekje Overijssel van 1840 in een terugblik. 11)

Ook Overijssel kende een grote armoede, die vooral voelbaar was in de steden waar de stagnatie van handel en nijverheid de arbeidende bevolking direct in het bestaan trof. Op het platteland was ook armoede, maar daar beschikten de meeste mensen nog over mogelijkheden tenminste een deel van hun primaire levensbehoeften zelf te verbouwen. In duurtelijaren werd het Overijsselse platteland overstroomd door groepen bedelaars uit onder andere Zwolle, die fysieke bedreigingen niet schuwden om aan eten te komen. 12)

Na 1830 echter lijkt het economisch tij voor Overijssel ten goede te zijn gekeerd. De Belgische Afscheiding had voor Twente indirect tot gevolg dat de landelijke overheid pogingen ondernam de traditionele textielindustrie aldaar te moderniseren en om te vormen tot een nationale exportindustrie. Dat lukte wonderwel, met als resultaat dat ook de handel in de provincie weer opbloede.

In de landbouwsector van Overijssel werden de toenemende exportmogelijkheden van agrarische producten na 1830 eveneens opgemerkt, hetgeen een omschakeling van akkerbouw op veeteelt in gang zette. Met name Engeland bleek een goede markt voor boter en varkensvlees uit Overijssel.

Voor Zwolle betekende de vooruitgang van de Twentse textielnijverheid en de agrarische sector in de provincie een flinke economische impuls. De stad had haar positie als invoerhaven voor buitenlandse zeeschepen enigszins verloren en had grote behoefte aan alternatieve werkgelegenheidsbronnen. Als uitvoeren doorvoerhaven van textielproducten en agrarische waren, kon Zwolle wederom een nuttige handelsfunctie vervullen.

De economische ervaring van Overijssel na 1830 was mede te danken aan de stimulerende activiteiten van de provinciale gouverneur, de eind 1830 benoemde J.H. graaf van Rechteren Appeltorn. Wellicht geïnspireerd door koning Willem I, die zelf ook een nijver ijveraar was voor het op hoger peil brengen van de nationale welvaart, toonde hij zich vanaf het begin van zijn ambtsperiode een vurig inspirator van economische verandering en vernieuwing. Hij gaf blijk van een goed inzicht in de vele knelpunten die daartoe in Overijssel nog opgeruimd dienden te worden.

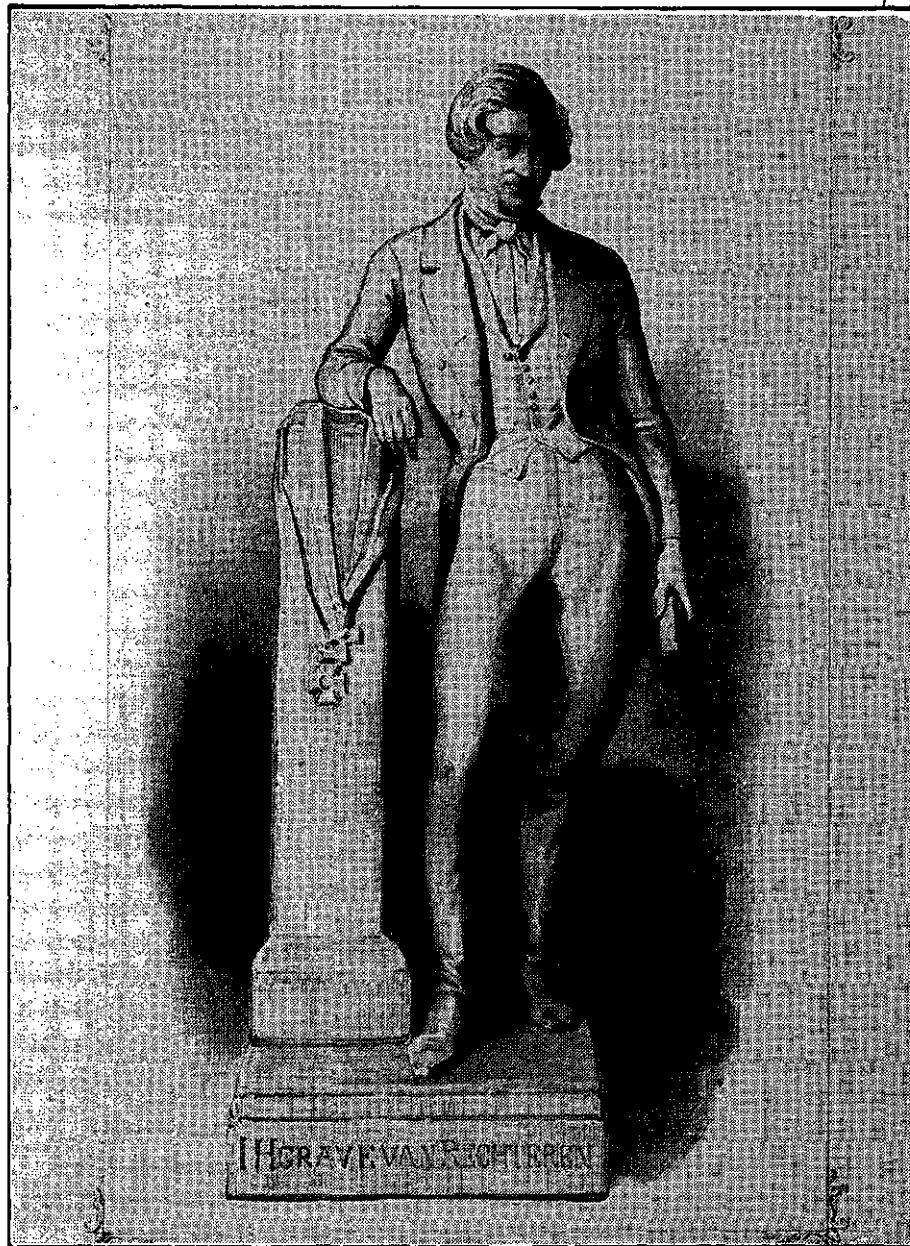
Gouverneur Van Rechteren spande zich in voor tal van verbeteringen die in zijn tienjarige ambtsvervulling in Overijssel tot stand kwamen. Zo moedigde hij de Belgische textielfabrikant Ch. de Maere en de Engelse industrieel Th. Ainsworth aan in hun pogingen de Twentse textielindustrie te moderniseren. Vele plannen tot verbetering van wegen en waterwegen werden gemaakt, hetgeen onder andere leidde tot de totstandkoming van de belangrijke verharde weg van Zwolle via Almelo naar Hengelo (de tweede harde provinciale weg in Overijssel!).

Ook werd tijdens zijn functioneren als gouverneur de dijkverbetering in het Land van Vollenhove en Salland aangepakt en werd een start gemaakt met de verbetering van de afwatering. Ter bestrijding van bedelarij en landloperij maakte hij zich sterk voor werkplaatsen van liefdadigheid, die in Zwolle en Oldenzaal werden opgericht. De scheepvaart werd gediend met de oprichting van een stoombootverbinding op de IJssel tussen Deventer en Kampen in 1837 13).

Eén van de meest structurele verbeteringen die gouverneur Van Rechteren inleidde, was wel de opheffing van de markegenootschappen en de verdeling en privatisering van de gemeenschappelijke woeste markegronden. In het Franse tijdperk waren hier reeds enkele wetten over uitgevaardigd, maar zonder groot succes. Van Rechteren komt de eer toe in 1837 deze wetten opnieuw onder ieders aandacht te hebben gebracht en erop toe te hebben gezien dat ze dit maal wel uitgevoerd werden. De opheffing van de gemeenschappelijke woeste gronden opende de mogelijkheid voor ontginning en verloor de landbouw uit één van de meest knellende tradities. 14)

De figuur Van Rechteren heeft ongetwijfeld veel bijgedragen tot de indruk dat bij leidinggevende personen in Overijssel in de jaren 30 van de vorige eeuw sprake was van een vernieuwingsgezinde geest. Wie bijvoorbeeld kennis neemt van de jaarlijkse verslagen van de toestand van de provincie Overijssel die Gedeputeerde Staten uitbrachten, ontdekt dat in toenemende mate het besef aanwezig was, dat het provinciale bestuur niet langs de zijlijn moest blijven toekijken, maar een belangrijke taak had op economisch gebied.

Wel moet daarbij onmiddellijk opgemerkt worden dat die taak nog vooral bestond uit het signaleren van problemen en het voortdurend aanmoedigen om die op te pakken. Van steun van financiële aard was in veel mindere mate sprake. Traditioneel beschikte de provincie niet of nauwelijks over een instrumentarium om de mondelinge adhesie aan de welvaartsverbetering om te zetten in subsidies, werkverschaffingsprojecten, weg- en waterbouwkundige werken, de aanleg van spoorwegen, enz. Dat werd in de geest van

J.H. Graaf Van Rechteren Appeltern, voorzitter van de tentoonstellingscommissie.

de tijd toch nog vooral overgelaten aan het particulier initiatief.

Een onderzoek naar de precieze rol die de provinciale overheid heeft vervuld bij de verbetering van de economische structuur van Overijssel in de eerste helft van de negentiende eeuw, zou overigens nog zeer zinvol zijn en tot verrassende resultaten kunnen leiden. Datzelfde geldt voor een onderzoek naar de totstandkoming en het functioneren van de Overijsselse Vereniging tot Bevordering van Provinciale Welvaart, die in 1838 werd opgericht, en waarin tal van vernieuwingsgezinde notabelen participeerden.

Vooralsnog lijkt de conclusie gewettigd dat in leidinggevende kringen in Overijssel de "geestelijke vervetting" wel meeviel. Van starre vasthoudendheid aan oude dogma's en tradities op economisch gebied lijkt minder sprake dan sommige historici op nationaal niveau meenden vast te moeten stellen. De Overijsselse gezagsdragers gaven blijk van een goed besef van de economische problemen en van mogelijke oplossingen daarvoor, zonder dat dat meteen ook leidde tot opheffing van alle structurele knelpunten. Tegen deze achtergrond zullen we ook moeten kijken naar het initiatief van de eerste Overijsselse tentoonstelling van nijverheid en kunst in 1840.

Initiatief en opzet van de tentoonstelling

De abonnees van de Overijsselsche Courant konden op 3 maart 1840 in hun krant lezen, dat besloten was "eene tentoonstelling van alzoodanige voorwerpen van Nijverheid en Kunstvlijt, als in de provincie Overijssel worden vervaardigd of door aldaar wonende personen zijn uitgevonden" te organiseren. Volgens het bericht maakte de uitbreiding van het fabriekswezen en andere takken van nijverheid en kunst deze tentoonstelling "allezins wenschelijk en doelmatig". Het besluit, dat volledig door de krant werd afgedrukt, was ondertekend door de al genoemde gouverneur van Overijssel, J.H. graaf Van Rechteren. Alle beoefenaars van kunsten, fabrikanten, werkbazen en anderen, werden opgeroepen "van de voortbrengselen hunner kennis, uitvinding, verbetering, fabrieken enz., een of meer voorwerpen naar die tentoonstelling te zenden". 15)

Het idee van een tentoonstelling van voorwerpen van nijverheid en kunst, werd met groot enthousiasme ontvangen. De Overijsselsche Courant publiceerde dezelfde dag nog een lovend commentaar op het initiatief. De krant zag diverse voordelen van een tentoonstelling: de volksvlijt werd bevorderd, er werd bekendheid gegeven aan de fabrikaten van eigen bodem en op de eergevoelens van de fabrikant werd een beroep gedaan. "Een loffelijke na-

ijver wordt bij hem gaande", schreef de krant enthousiast. Slechts één kanttekening wilde zij echter nog maken: "niet al wat kunstig bewerkt, of vernunftig bedacht is, behoort alleen op eene tentoonstelling van Nijverheid voor te komen", maar ook "die artikelen, welke van algemeen gebruik en bekendheid zijn, en wier waarde dikwijls alleen in de geringheid van den prijs gelegen is..." 16)

De Overijsselsche Courant gaf daarmee aan heel goed te beseffen dat economische vooruitgang vooral tot stand zou moeten komen door middel van het op de markt brengen van goedkope massaproducten, en niet te verwachten viel op basis van allerlei fraaie staaltjes van ambachtelijk vakmanschap. De krant was er ook vast van overtuigd dat economische voorspoed wel weer te bereiken was. "Wat wij eenmaal geweest zijn, kunnen wij weder worden, want er zijn geene redenen, om te veronderstellen, dat ons vernunft verstoppt of onze armen verslapt zijn", aldus een optimistische Overijsselsche Courant.

De nijverheids- en kunsttentoonstelling betekende voor Overijssel een primeur, maar ook landelijk sloeg het initiatief geen gek figuur. Op zichzelf was het idee van een dergelijke tentoonstelling niet nieuw. In 1808 reeds, had koning Lodewijk Napoleon in Utrecht en in 1809 in Amsterdam nijverheidstentoonstellingen geïnitieerd. 17) In 1819 wilde de Utrechtse afdeling van de Hollandsche Huishoudelijke Maatschappij een tentoonstelling van "voortbrengselen van Nederlandse fabrieken, trafijken en volksvljijt" organiseren, maar liet dat idee varen toen bleek dat koning Willem I reeds een tentoonstelling van Nederlandse volksvljijt voor 1820 in Gent had gepland. 18) Ook in Haarlem (1825) en Brussel (1830) vonden nationale nijverheidstentoonstellingen plaats. 19)

Van de provincies echter was Overijssel (met Groningen) waarschijnlijk de eerste die dit promotiemiddel op regionaal niveau uitprobeerde. Pas tegen het midden van de negentiende eeuw werden de nijverheidstentoonstellingen schering en inslag in Nederland. 20) Als zodanig toonde Overijssel zich dus van haar beste zijde.

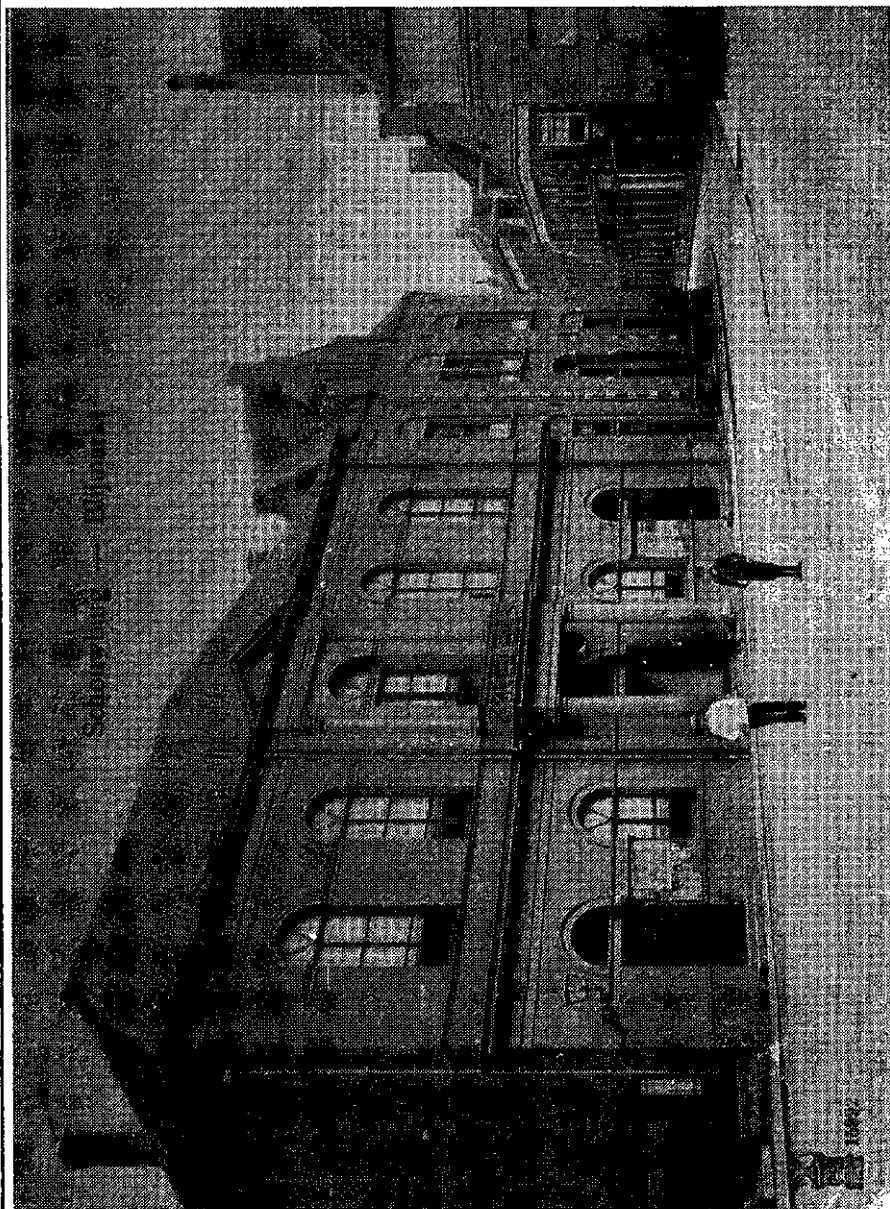
Die verdienste was eigenlijk vooral te danken aan gouverneur Van Rechteren, want hij was het die het initiatief tot de tentoonstelling genomen had en in februari 1840 in de vergadering van Gedeputeerde Staten met het plan op de proppen was gekomen. Het was ook de gouverneur die de taak op zich nam het besluit tot het houden van een tentoonstelling verder gestalte te geven. 21)

De eerste stap die hij zette was het formeren van een commissie die de organisatie van het gebeuren op zich zou kunnen nemen. Begin maart deed de gouverneur daartoe aan een vijftiental personen uit vooraanstaande kring - zowel ambtsdragers als fabrikanten - in de provincie het verzoek in die commissie zitting te nemen (zie bijlage 1). De meeste aangeschrevenen toonden zich zeer vereerd en namen de uitnodiging meteen aan. De al genoemde textielindustriële Thomas Ainsworth uit Nijverdal, verzocht echter in eerste instantie hem te excuseren en was pas na enig aandringen van de gouverneur bereid in ieder geval de eerste bijeenkomst bij te wonen.

Wie wel definitief afzegde voor de commissie, was de andere textielpionier uit Twente, de Lonneker fabrikant Charles de Maere. "Ma position tout exceptionelle parmi les industriels de cette Province, ne saurait être convenablement tenue, que par une complète neutralité", schreef hij op 7 maart aan de gouverneur. De achtergrond van deze wat cryptische weigering, was waarschijnlijk de moeilijke verhouding die De Maere had met de andere textielfabrikanten in zijn woonplaats. Vanaf het moment namelijk dat hij zich vanuit het Belgische St. Niklaas naar Twente had begeven en daar zijn bontweverij met moderne weeftechnieken voortzette, werd hij door de Twentse fabrikanten beschouwd als een onwelkome concurrent, die zij zoveel mogelijk dwarsboomden (22). Het spreekt vanzelf dat De Maere in die situatie geen zitting wilde nemen in de commissie.

Op 24 maart 1840 kon gouverneur Van Rechteren de "Commissie tot beoordeeling en regeling eener tentoonstelling van Voorwerpen van Nijverheid en Kunst uit Overijssel" installeren. Op die eerste bijeenkomst zette de gouverneur, die tot voorzitter werd benoemd, het doel van de tentoonstelling nog eens uiteen. Hij sprak daarbij de wens uit dat "datzelfde iets tot vermeerdering van welvaart en volksgeluk moge bijdragen". De Commissie besloot de tentoonstelling te houden in het Odéon en in de daar tegenovergelegen Kolfbaan van de Groote Sociëteit. Ook werd het besluit genomen een verloting te organiseren tijdens de tentoonstelling, waarvoor 250 loten à f 2,-- per stuk in omloop zouden worden gebracht. Te winnen waren 50 prijzen met een gemiddelde waarde van f 10,--.

De voorbereiding van de tentoonstelling verliep voorspoedig, zij het dat de directie van de Groote Sociëteit nog even moeilijk deed over het verzoek de Kolfbaan voor dat doel af te staan. Voor een huurprijs van f 50,-- à f 75,-- ging de Groote Sociëteit alsnog accoord. Via een publicatie in de Overijsselse kranten, maakte de Commissie in april nog eens aan alle potentiële inzenders bekend, dat het niet in de bedoeling lag alleen pronkstukken op de tentoonstelling te laten zien, maar vooral ook "de meest in de zamenleving benodigde voorwerpen" (23).

Stadsschouwburg Odéon omstreeks 1900. Foto: collectie Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle. Repro: J.P. de Koning.

Op 24 juli maakte de Commissie het programma van de tentoonstelling bekend. De tentoonstelling zou op maandag 27 juli 1840 worden geopend en tot 22 augustus daaropvolgende voortduren. Alle dagen - behalve op zondag - zou zij zijn te bezichtigen tegen een toegangsprijs van 25 cent. Een kaart die alle vier weken geldig zou zijn, kostte een gulden. Aan de zaal was bovendien een catalogus te koop à 25 cent, waarin alle tentoongestelde voorwerpen met indiener stonden beschreven. De Commissie voegde aan die mededeling nog toe, dat "de ingezonden voorwerpen, hare verwachting buitengewoon overtroffen hebben, en eene schat aan voortbrengselen van nijverheid te bezichtigen zal zijn" 24).

Verloop van de tentoonstelling

Op 27 juli was de grote dag van de opening van de tentoonstelling. Voor de gelegenheid was het Odéon met vlaggen versierd en met een "plegtige aanspraak" door gouverneur Van Rechteren, werd de tentoonstelling voor geopend verklaard. In het Odéon en in de Kolfbaan waren in totaal 624 voorwerpen te bezichtigen. In het eerstgenoemde gebouw de schilderijen en de geweven stoffen, en aan de overkant van de straat de overige voorwerpen.

De Overijsselsche Courant toonde zich verrukt over wat er allemaal te zien viel op de tentoonstelling. Het eerst roemde de krant de uitgestalde textielproducten waarvan de "ongelooflijk fijn geweven linnens en calicots, de andere catoenen stoffen alsmede de pellen en damasten bijzonder de aandacht der toegeloeide touschouwers tot zich trekken". Menig schilderij leverde volgens dezelfde krant het bewijs "met welk een gelukkig gevolg de edele schilderkunst hier wordt beoefend" en over de tapijten die te zien waren, merkte zij op dat deze "de voornameste Tentoonstelling in Europa zouden opluisteren" 25).

Niet alleen de Overijsselsche Courant was enthousiast over hetgeen aan Overijsselse producten te aanschouwen viel. Ook de bezoekers kwamen in grote getale op de tentoonstelling af, zodat alle verwachtingen overtroffen werden. De eerste week werd de tentoonstelling reeds door 1281 betalende bezoekers bezocht, en in de eerste vier dagen van de tweede week door 743 personen. De eerste oplage van de catalogus was al na enkele dagen uitverkocht, zodat in allerijl exemplaren moesten worden bijgedrukt.

Op 18 augustus, dus drie weken na de opening, had de manifestatie al meer dan 3.000 bezoekers getrokken en drie dagen later waren er dat al 3.900, waaronder veel vreemdelingen. Eén van de meest prominente bezoekers was de heer Kooy, één van de direc-

teuren van de gerenommeerde Nederlandsche Handel-Maatschappij. Op 18 augustus werden ook de kinderen van de school van de Stadsarmeninrigting en de Stadsarmschool en de kinderen uit het Rooms Catholijk Weeshuis en het Hervormd Weeshuis "onder behoorlijke geleide" in staat gesteld de tentoonstelling te bezoeken, vanzelfsprekend kosteloos.

Jammer genoeg valt niet meer vast te stellen hoeveel het totaal aan bezoekers over de hele periode van vier weken is geweest. Uitgaande van het feit dat de beide laatste dagen nog door velen werden bezocht, mag verondersteld worden, dat dat aantal niet veel minder is geweest dan bij de nijverheidstentoonstelling in 1860, die door 5.000 personen werd bezocht.

Ook de loterij werd een groot succes. In plaats van de verwachte 250 loten, werden er bijna 2.900 verkocht. Zelfs de koning verwaardigde zich met 100 loten deel te nemen in het Zwolse gebeuren, terwijl de Nederlandsche Handel-Maatschappij goed was voor 50 loten. De tentoonstelling overtrof dus alle verwachtingen! Zelfs de prijzen voor de loterij, die nog een week extra tentoongesteld bleven, trokken nog dagelijks vele bezoekers. Bovendien meldde de Overijsselsche Courant op 18 augustus 1840, dat de tentoongestelde producten de fabrikanten en andere indieners, reeds vele bestellingen hadden opgeleverd. Behalve een geslaagd evenement voor het publiek, was de tentoonstelling dus ook in commercieel opzicht van betekenis 26).

Het succes van deze eerste nijverheids- en kunsttentoonstelling in Overijssel, toonde aan dat het initiatief daartoe een zeer gelukkig initiatief was geweest. Niet alleen bleek een aantal gezagsdragers en fabrikanten - de gouverneur voorop - bereid financieel risico te nemen door het organiseren van een groots opgezet, en voor Overijsselse begrippen nog onbekend, gebeuren, maar ook bleek de bevolking voor dit initiatief open te staan en volop belangstelling te tonen voor de producten die de Overijsselse nijverheids- en kunstproducenten wisten voort te brengen. Het was dus niet enkel lethargie wat de klok sloeg in de eerste helft van de negentiende eeuw, althans voor zover we dat voor Overijssel kunnen vaststellen.

Nieuw industrieel élan?

In hoeverre is de tentoonstelling nu te beschouwen als een doorbraak van nieuw industrieel élan in Overijssel? Voor zover die vraag betrekking heeft op het initiatief en de initiatiefnemers, valt moeilijk een negatief antwoord te geven. Tenminste een aantal leidinggevende persoonlijkheden in Overijssel, getuigde van een vooruitstrevende visie op de verbetering van de provinciale

conomie en van een vaste wil de problemen die er nog waren, aan te pakken.

Geldt de positieve indruk echter ook voor de stand van de industriële productie in Overijssel? Per slot van rekening zijn het de producten die het moeten maken op de markt! Met enkel een goed oog voor de vele problemen, die nog moesten worden opgelost - op zichzelf een noodzakelijke voorwaarde - was de economie vanzelfsprekend nog niet volmaakt in orde! Via de catalogus van de tentoonstelling kunnen we ons een beeld vormen van de producten die rond 1840 tot de topproducten uit Overijssel behoorden 27).

Wanneer we naar de tentoongestelde voorwerpen kijken, valt allereerst de combinatie van kunstwerken en industriële producten op. Waarom de Commissie tot deze op het eerste gezicht wat vreemde combinatie is gekomen, laat zich enkel raden. Wellicht hoopte zij door het nuttige met het aangename te verenigen, meer bezoekers te trekken. Meer voor de hand liggend is het echter om ervan uit te gaan, dat zonder kunstvoorwerpen de tentoonstelling een wat sober karakter had gekregen en er te weinig voorwerpen over zouden blijven. Bovendien: in de opvatting van de eerste helft van de negentiende eeuw, waren kunst en nijverheid nog veel meer synoniem van elkaar, in tegenstelling tot tegenwoordig. De waardering van kunstbeoefening als ambacht en de waardering van unieke staaltjes van ambachtelijk vakmanschap als ware kunststukken, lag niet ver uit elkaar.

De nijverheid in Overijssel rond 1840, stond op de drempel van een nieuwe tijd, waarin het ambachtelijke kunststuk en het kunstige ambachtelijke product, terrein verloren ten gunste van het industriële massaproduct, dat - hoewel slechter van kwaliteit - zoveel goedkoper aan de anonieme klant kon worden gebracht. Dat wordt duidelijk als we de catalogus van de tentoonstelling bekijken. Naast een 81-tal schilderijen, waaronder werken van de Zwolse schilders Corn. Felix, A. Serné, D.J. Pruijm en stadstekenaar J. Plugger, waren er vele voorwerpen te zien die ergens tussen gebruiksvoorwerp en ambachtelijk curiosum inzaten.

De hoofdmoot (meer dan een derde) van de tentoonstelling werd echter gevormd door de producten van de Twentse textielindustrie, die de weg naar de industriële massaproductie - zij het met gebruikmaking van traditionele productiemiddelen - al was ingeslagen. Duidelijk bleek daaruit nog eens de belangrijke bijdrage van de Twentse textielindustrie na 1830 aan de Overijsselse welvaart. Vrijwel iedere bekende Twentse fabrikant had een aantal producten ingeleverd voor de tentoonstelling. Producten die - zoals opgemerkt - door de Overijsselsche Courant en door de binnen- en buitenlandse markt, hoog werden gewaardeerd.

De andere nijverheidssectoren die voorwerpen voor de tentoonstelling bijeen hadden gebracht, waren duidelijk nog ver verwijderd van enige vorm van massaproductie. Slechts een enkel voorwerp getuigde van toepassing van moderne technieken en uitvinden. Een voorbeeld van één van de weinige innovatieve voorwerpen, was een product van de metaalbewerkende firma Nering Bögel & Comp. te Deventer: "een kleine dubbelwerkende stoommachine, volgens systema van Watt, welke stoomcylinder een diameter van 8 Ned. Duimen heeft". Dit product lijkt echter toch meer op een curieus staaltje van vakmanschap, in combinatie met nieuwe toepassingstechnieken, dan getuigend van een op de markt gerichte productieve vertaling daarvan.

Datzelfde geldt voor vele andere voorwerpen op de tentoonstelling. Wat te denken bijvoorbeeld van "een wagentje, dat door de kracht van den wind tegen denzelfden inloopt". Of van "een pistoor met 4 loopen, welke alle door één haan gelost worden". Stuk voor stuk waren dit ongetwijfeld producten van hoogwaardig vakmanschap, maar dat de provinciale economie ooit op deze kurken zou kunnen drijven, waag ik te betwijfelen. Het waren typerende producten, die doen vermoeden dat de "kunstige" en het kunstenaarschap toch nog hoger stond aangeslagen, dan de verkoopkwaliteiten die zij bezaten.

Een laatste fraai voorbeeld om dat vermoeden te bevestigen, kunnen we ontleenen aan de bijdrage, die de twaalfjarige (!) Jan van Hees, leerling bij J. Kamphuis te Zwolle, aan de tentoonstelling leverde, namelijk "een biljard-queue van palissander-hout, bestaande in een vogel boven, eenen bloem in het midden en eene visch beneden". De jongen was onbetwist een groot talent op houtbewerkingsgebied, maar of je met de door hem gedraaide keu ook werkelijk kon biljarten, mag de lezer zich met mij afvragen. Een bewijs eens te meer, dat de aard en de kwaliteit van de Overijsselse nijverheidsproductie nog ver verwijderd was, van wat benodigd was om de Overijsselse economie uit het slop te helpen en de welvaart op een wat hoger peil te brengen.

Conclusie

De conclusie die ik met dit artikel over de Eerste Overijsselse Tentoonstelling van Voorwerpen van Nijverheid en Kunst, gehouden te Zwolle in 1840, wil trekken, is de volgende. In Overijssel ontbrak het rond 1840 zeker niet aan ondernemende lieden in de hoogste kringen, voor de vele economische problemen en met de ambities er iets aan te doen. Het initiatief tot de tentoonstelling is niet op zichzelfstaand, maar één uit een hele reeks van initiatieven die vanaf 1830 ongeveer in

Overijssel onder aanvoering van gouverneur Van Rechteren tot stand kwamen en waarmee de slechte economie uit het moeras moest worden getrokken.

Aan de andere kant liet dezelfde tentoonstelling zien, hoe achterlijk de aard en het niveau van de Overijsselse nijverheidsproductie nog was in vergelijking met de industriële voortbrengselen uit het buitenland. Veel viel er nog aan te verbeteren. Van markt- of toepassingsgerichtheid was nog veel te weinig sprake bij de Overijsselse Nijverheidsproducenten, met uitzondering wellicht van de Twentse textielabrikteurs.

Ik wil daarom eindigen met een citaat uit wat de nieuwe gouverneur en ambtopvolger van J.D. graaf Van Rechteren Appeltern, bijna een jaar na dato nog eens over de tentoonstelling opmerkte, en waarin hij de wens uitsprak "dat hare gevolgen even weldadig zullen zijn, als het denkbeeld, dat deze tentoonstelling deed ontstaan, en voorbereid, gelukkig was " 28).

Noten

1. Zie: Thom. J. de Vries, Geschiedenis van Zwolle, dl. 2 (Zwolle 1961) 253; F.C. Berkenvelder, 750 Jaar Zwolsen, Zwollenaren en hun nijverheid en industrie. Ach lieve tijd 19 (Zwolle 1981) 456.
2. Zie bijvoorbeeld: J.M.M. de Meere, Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw ('s Gravenhage 1982) 32 - 33.
3. Th. van Tijn en W.M. Zappey, De negentiende eeuw 1813-1914, in: J.H. van Stuijvenberg (red.), De economische geschiedenis van Nederland (Groningen 1977) 201-218; J.A. de Jonge, De industrialisatie in Nederland tussen 1840 en 1914 (Nijmegen 1976) hoofdstuk 3.
4. G. Luttenberg, Proeve van onderzoek omtrent het armwezen in ons vaderland, 2 dln. (Zwolle 1841-1845).
5. De Jonge, De industrialisatie, 24-25.
6. J.A. de Jonge, Het economische leven in Nederland 1844-1873, in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, 12 (Haarlem 1977) 66-67.
7. Zie voor een samenvatting van dit debat: E.J. Fischer, De geschiedschrijving over de 19e eeuwse industrialisatie, in: W.W. Mijnhardt (red.), Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945 (Utrecht/Antwerpen 1983) 228-255.
8. Van Tijn en Zappey, De negentiende eeuw, 202.
9. I.J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw 1813-1870 (Utrecht/Antwerpen 1975) 67-69.

CATALOGUS

VOORTBRENGSELEN

OVERIJSSSELSCHE VIJVERHEID.

Tentoonstelling,

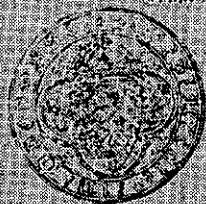
ZWOLLE,

IN DE MAANDEN

JULIJ en AUGUSTUS 1840.

VERMIDDELIJK BIJ E. J. H. J. DE ZONDER

1840.

Titelblad van de catalogus van de in dit artikel besproken tentoonstelling.

10. P.W. Klein, Traditionele ondernemers en economische groei in Nederland 1850-1914 (Haarlem 1966) 3.
11. Jaarboekje Overijssel 1840, bijlagen, 42.
12. J. Zeehuisen, Verhandelingen over de dagloners en bedeeden ten plattelande in het kwartier Salland, provincie Overijssel, in: Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek, 8 (1853) 177.
13. E.D. Eijken e.a., In alle Staten. Vierhonderd jaar provinciaal bestuur van Overijssel (Zwolle 1978).
14. Jaarboekje Overijssel 1840, bijlagen, 50.
15. Overijsselsche Courant, 3 maart 1840 (o.a. aanwezig in het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle).
16. Idem.
17. I.J. Brugmans, Paardenkracht en mensenmacht ('s Gravenhage 1961) 15.
18. J. Bierens de Haan, Van oeconomische tak tot Nederlandsche Maatschappij voor nijverheid en handel, 1777-1952 (Haarlem 1952) 87.
19. R.T. Griffiths, Ambacht en nijverheid in de Noordelijke Nederlanden, in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, 10 (Haarlem 1981) 237.
20. Bierens de Haan, Van oeconomische tak, 95-96.
21. De informatie over de opzet en het verloop van de tentoonstelling is - tenzij anders aangegeven - gebaseerd op de archivalia die de organiserende Commissie heeft nagelaten en die zich bevinden in het Rijksarchief in Overijssel: Archief Provinciaal Bestuur na 1813, Varia nr. 279.
22. Zie: J.A.P.G. Boot en A. Blonk, Van smiet- tot snelspoel (Hengelo 1957) 89-93; 97; 106-108.
23. Overijsselsche Courant, 3 en 7 april 1840.
24. Overijsselsche Courant, 24 juli 1840.
25. Overijsselsche Courant, 28 juli 1840.
26. Zie: Overijsselsche Courant van 4,7,11,18 en 21 augustus 1840.
27. Catalogus van voortbrengselen van Overijsselsche Nijverheid op de Tentoonstelling gehouden te Zwolle, in de maanden Juli en Augustus 1840 (Zwolle 1840). Een exemplaar hiervan is aanwezig in het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle.
28. Verslag van de Gouverneur en G.S. aan de Staten der provincie Overijssel over 1840, gedaan in de vergadering op 6 juni 1841: Rijksarchief in Overijssel, Archief Provinciale Staten van Overijssel, nr. 293.

BIJLAGE I

LEDEN VAN DE "COMMISSIE TOT BEOORDELING EN REGELING EENER TENTOONSTELLING VAN VOORWERPEN VAN NIJVERHEID EN KUNST UIT OVER-IJSSEL.

01. J.H. Graaf van Rechteren Appeltern,
gouverneur van Overijssel, voorzitter
 02. Mr. J.A. Sandberg, lid Gedeputeerde Staten van Overijssel
 03. Mr. A.J. Vos de Wael, burgemeester van Zwolle
 04. Mr. B.W.A. Baron Sloet tot Oldhuys,
lid arrondissementsrechtbank Zwolle
 05. D. van Schreven, kabinetssecretaris van de gouverneur
 06. Mr. W.H. Cost Jordens, kantonrechter te Deventer
 07. R. Campbell,
agent van de Nederlandsche Handel-Maatschappij te Nijverdal
 08. Th. Ainsworth, fabrikant te Nijverdal
 09. G.C. Arntzenius, fabrikant te Goor
 10. H.E. Hofkes, fabrikant te Almelo
 11. C. ter Kuile, fabrikant te Enschede
 12. G.C. Cromhoff, fabrikant te Enschede
 13. E.A. Tegel, fabrikant te Oldenzaal
 14. P.H. Gallé, fabrikant te Kampen
 15. J.C. Nering Bögel, fabrikant te Deventer
-

TENTOONSTELLINGSAGENDA P.O.M.

- 09.08 - 17.08 Muziek op de kermis
 15.09 - Jongere bouwkunst in Overijssel, 1840 - 1940

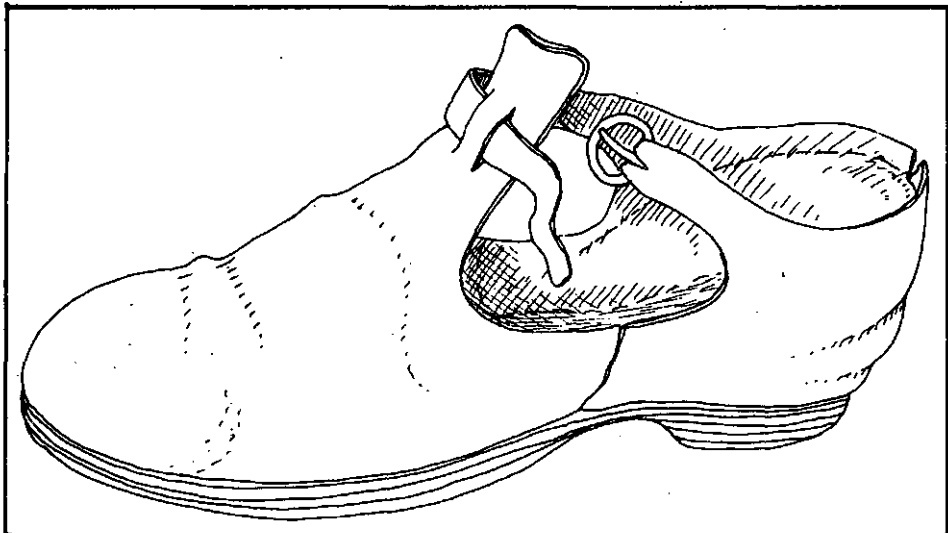
De exacte data worden te zijner tijd in de pers bekend gemaakt.

Leden van de Zwolse Historische Vereniging hebben op vertoon van hun ledenkaart gratis toegang tot het POM. Deze gratis toegang geldt ook voor huisleden.

Nadere informatie over de tentoonstelling: POM 038 - 214.650.

EEN TWEDE INTERESSANTE KINDERSCHOEN UIT ZWOLLE

O. Goubitz

Zwolle 1984, stadsgracht

l 16,5 cm h 5,5 cm Collectie E. Dikken

Restaurateur O. Goubitz

Werd in 1983 in een beerput aan de Pletterstraat te Zwolle een bijzonder 16e eeuws kinderschoentje gevonden 1), ook in 1984 heeft Zwolle een bijzondere kinderschoen opgeleverd 2). Ditmaal was het de stadsgracht die een kleine schat prijs gaf. Dit schoentje is uit de 17e eeuw en is van een type dat in die tijd over geheel Europa populair was. Zowel mannen als vrouwen droegen dit model. Gewoonlijk wordt dit type schoen gesloten met twee even lange banden die aan de hielpanden vastzitten. Beide banden reiken tot het midden van de wreef en liggen op het voorblad of op de tongvormige verlenging van het voorblad. De banden worden middels een veter, strik of roset op de wreef gesloten 3). Het bijzondere aan dit schoentje is de afwijkende wijze van sluiten en wel door middel van een gespje. Het gespje is een eenvoudig rond ijzeren ringetje met een angel. Het bevindt zich aan de linkerzijde van de schoen, hetgeen het tot een linkerschoen maakt, omdat zijdelings geplaatste gespen e.d. steeds op de bui-

tenzijde van de schoen zitten. Het bandje dat als sluitriempje fungeert is zo lang, dat het over de wreef - via een geleidelusje in de tong - reikt en aansluit op het gespje. Vermoedelijk is dit schoentje per ongeluk in de gracht beland. De slijtage is betrekkelijk gering en ook het gespje is nog aanwezig. Doorgaans worden de gespen afgesneden om ze opnieuw te gebruiken. Door het vinden van het schoentje is tevens een andere vondst van betekenis geworden. Dat is een vondst uit Oudeschans. Ook in dat geval is er sprake van een kinderschoen met een lange sluitband en een tong met een geleidelus. Omdat van dat schoentje het hielpand met de gesp ontbrak, bleef het onduidelijk hoe het gesloten werd. Overigens blijft het bij deze twee schoentjes. Het vinden van archeologisch schoeisel is een bijzonderheid.

Noten:

1. O. Goubitz, "Kinderschoen uit beerput Pletterstraat" in: Overijsselse Historische Bijdragen 98 (1983) 126-127.
2. Beide schoentjes zijn gevonden door de heer E. Dikken.
3. O. Goubitz, "Twee schoenen...." in Observantenklooster Amersfoort (Amersfoort 1982) 161-162.

"VADER, VAN DROEFHEID KAN MIJN MOEDER NIET MEER SCHRIJVEN" SODOMIETENVERVOLGING TE ZWOLLE IN 1730

H. Reenders

Inleiding

De jaren 1730 en 1731 staan in de geschiedenis van ons land bekend als de jaren van de sodomietenvervolging 1). Nooit is er op zo uitgebreide schaal tegen homoseksuele handelingen opgetreden. Het begon in mei 1730. Vrij plotseling kwam vanuit de stad Utrecht overal in den lande een intensieve gerechtelijke vervolging op gang. Het hoogtepunt werd bereikt in de maanden juni en juli van 1730. Daarna luwde de storm.

In totaal werden in deze jaren 289 mannen gerechtelijk vervolgd. Aan vrouwelijke homoseksuelen schijnt toen geen aandacht te zijn besteed. Zeventig mannen vonden de dood. Honderddertien werden verbannen, voornamelijk voortvluchtigen, die bij verstek veroordeeld waren. De gruwelijkste executie vond op 27 september 1731

te Zuidhorn in Groningen plaats. Daar werden 22 mannen gewurgd als gevolg van de twijfelachtige rechtspraak van grietman Rudolf de Mepsche.

Wat is sodomie? Vanwaar deze plotselinge vervolging? En in hoeverre is er ook in het Zwolle van die jaren iets van te merken geweest?

"Sodomie" en "Crimen Nefandum"

In 1730 gebruikte men niet de termen homofilie of homosexualiteit, maar men sprak over "sodomie" en "crimen nefandum". Dat is een aanduiding van de andere manier, waarop de mensen van toen tegen het verschijnsel aankeken. "Crimen nefandum" (letterlijk: het kwaad, dat niet genoemd mag worden) wil zeggen, dat men sodomie zo gruwelijk vond, dat "het penne noch pampier meriteert". Zelfs de bestraffing ervan geschiedde zoveel mogelijk in het geheim. Door het woord "sodomie" te gebruiken wilde men zeggen, dat het om hetzelfde kwaad ging, dat de mannen van Sodom bedreven zouden hebben. Het was zo erg, dat het Gods toorn opwekte en tot verwoesting en ondergang moest leiden, zoals indertijd in Sodom en Gomorra (Genesis 19).

Bij sodomie dachten de mensen niet aan een bepaalde sexuele gaardheid. Waarschijnlijk wist men niet, dat er zoiets bestaat. Maar men dacht aan sexuele handelingen tussen mannen, die konden variëren van "verfoeilijke vuiligheden" (mutuele masturbatie) tot "de wesentlijke sonde" (anaal contact). Zulke handelingen werden beschouwd als de ergste vorm van decadentie, als symptoom van verval, waar vooral welgestelden gevoelig voor zouden zijn. Vanuit "de roomse landen" (Spanje, Portugal, Frankrijk) en de hoogste standen in eigen land zou het kwaad zich uitbreiden, doordat steeds meer mensen ertoe werden verleid.²⁾

Vanwaar de plotselinge vervolging?

De aanleiding tot de uitgebreide vervolgingsactie was de bekentenis van Zacharias Wilsma. Deze in het begin van 1730 te Utrecht gearresteerde Friese herenknecht verschaftte aan de justitie zoveel gegevens over sodomieten elders in den lande, dat men ervan schrok. Er bleek een heel circuit van sodomieten te bestaan, dat overal en tot in alle rangen en standen zijn vertakkingen had. De magistraat van Utrecht voelde zich daarom verplicht om andere stedelijke besturen op de hoogte te stellen.

Op 5 mei 1730 werden afschriften van de bekentenissen van Wilsma en zijn vrienden verstuurd naar Amsterdam, Den Haag, Kampen, Leiden en verschillende andere plaatsen. Talloze arrestaties volgden. Gegevens werden uitgewisseld en verdachten met elkaar

geconfronteerd. Niet lang daarna vonden overal executies plaats. Er werden allerlei gedichten en pamfletten uitgegeven, waarin men uitdrukking gaf aan zijn angst en verontwaardiging. Er werd zelfs over gepreekt.

Hoewel er geen sprake was van zwaardere straffen of van ernstiger martelingen dan men gewoon was, springt de intensieve en gecoördineerde actie en de betrokkenheid van het volk in het oog. Historici zoeken nog steeds naar een verklaring. Gedacht wordt aan de economische en politieke malaise van die tijd, die beschouwd werd als een straf van God voor allerlei zonden, in het bijzonder voor het tolereren van sodomie. Volgens sommigen brak omstreeks 1730 bij de mensen het vermoeden door, dat die homoseksuele handelingen niet spontaan en incidenteel opkwamen, maar deel uitmaakten van de levensstijl van een bepaalde groep in de maatschappij. Dit zou als zeer bedreigend zijn ervaren. Anderen wijzen op de gevoelens van onvrede bij de middenklasse in de achttiende eeuw over de maatschappelijke verhoudingen en de heersende moraal. Deze onvrede openbaarde zich in het begin in de roep tot een strengere optreden ten aanzien van afwijkingen van de zedelijke normen. Hoewel er nog geen eenstemmigheid onder de historici bestaat, wordt de oplossing steeds meer gezocht in een complex geheel van bovengenoemde en andere factoren 3).

Het Zwolse dossier

De sodomietenvervolgung is aan de poorten van Zwolle niet voorbij gegaan. Op dinsdag 11 juli werden de 38-jarige Gerrit Banders en de 42-jarige Andries Bilevelt op de Grote Markt opgehangen. Enkele maanden later (9 oktober) besloot de magistraat vier andere burgers te verbannen en van diverse ambten en rechten te ontheffen. Dit betrof de oud-capitein Jan Willem van Rijswijk, de hopman Jannes Nauta, de meester-chirurgijn Berend Smeeks en de bolkhouwer (=visverkoper) Frederik Rouwkamp.

In de literatuur over de geschiedenis van Zwolle is tot nog toe geen aandacht aan deze gebeurtenis besteed. Dit is nogal merkwaardig, omdat zich in het rechterlijk archief een vrij uitgebreid dossier bevindt over deze sodomieten. Het bevat verhoren, getuigenverklaringen, bekentenissen van verdachten en correspondentie met autoriteiten in Amsterdam en Kampen. Het geheel verschaft belangrijke informatie over de subcultuur van de Zwolse homoseksuelen aan het begin van de achttiende eeuw. In dit verhaal zal ik me moeten beperken tot enkele hoofdzaken.

Gerrit Banders, de grand seigneur

Zwolle behoorde niet tot de steden, die begin mei een brief uit Utrecht ontvingen. Maar de zaak kwam aan het rollen op 16 mei, toen de Kamper stadssecretaris A.S. Greven de magistraat op de

hoogte stelde van bekentenissen, die door enkele van de zeven op 8 mei in die stad gearresteerde verdachten waren afgelegd. Het meest belastend was de verklaring van de 19-jarige soldaat Steven Schuirings, die bekend had sodomie te hebben gepleegd met de Zwolse thee- en koffieverkoper Gerrit Banders uit de Korte Wolleweversstraat.

N A A M E N

DER

G E Ë X E C U T E E R D E

P E R S O O N E N

Binnen Zwol op dings-dag den 11. July
1730. over het verfoeyelyk Crimen van
Sodomie, te weten

GERRIT BANTERS, Koffie en Thee-verkoper.

..... BYLEVELD, Knoopemaaker.

Na dat zy op het Schavot gebragt, en aldaar aan de Galgh waren gehangen, zyn zy eenige tyt daar na af-genomen, en vervolgens op een horde na buyten gesleept, en aldaar onder de Galgh vyf voet diep in de aerde begraven.

Uit: Schouwtooneel soo der Geëxecuteerde als Ingedaagde over de verfoeilijke misdaad der Sodomie, anno 1730. Z.p./z.j. (1732 ?)

Vrijwel onmiddellijk na ontvangst van de brief probeerde men verdachte in zijn huis te arresteren, maar de vogel was gevlogen. Zijn vrouw, Hermina van Weersel, vertelde, dat Banders naar Hattem en Elburg was om koffie en thee te verkopen. Maar zoals later bleek was de man al een dag na de arrestatie van Schuirings door diens bewaker gewaarschuwd. Hij was naar Harderwijk gevlucht, waar schout bij nacht De Moor hem op 17 mei arresteerde na hem in herberg "De Hollandsche tuin" gevonden te hebben.

Banders moet een kleurrijke figuur geweest zijn, een fantast, die zich gedroeg als een grand seigneur. Hij hield ervan op te scheppen over de erfenis, die hij van een rijke oom - een kolonel - ontvangen zou hebben. Met kwistige hand tracteerde hij zijn vrienden in de vele kroegen en tapperijen, die hij bezocht. Steven Schuirings, die hij graag aan anderen voorstelde als "mijn neef" om eventuele verdenking te voorkomen, had een prachtige rode broek van hem gekregen. Banders zou hem loskopen van de militaire dienst en hem daarna in zijn zaak te werk stellen....

Banders was niet in Zwolle geboren maar in Makkum. Omstreeks 1713, het jaar waarin hij met Hermina van Weersel in het huwelijk trad, was hij in de stad komen wonen. Hij was schoenmaker van zijn vak, en had als zodanig bij diverse bazen gewerkt. Daarna was hij een tapperij begonnen bij de Kamperpoort. Sedert kort had hij een koffie- en theewinkel aan de Korte Wollerversstraat. Uit de verhoren blijkt, dat zijn huwelijk niet in een bloeiende staat verkeerde. Hermina klaagde tegenover de buren vaak over het feit, dat hij 's nachts zo laat thuis kwam 4).

Ondanks de belastende verklaring van Schuirings en ondanks zijn verdachte vlucht naar Harderwijk hield Banders zijn onschuld staande tot 20 juni (!). Dat is opvallend lang. Te meer, omdat men in die tijd geen zachtzinnige middelen toepaste om iemand tot bekentenis te brengen. Daardoor heeft hij andere sodomieten ruimschoots de gelegenheid gegeven om tijdig de stad te verlaten. Maar ook het omgekeerde is waar. Doordat die andere sodomieten uit handen van de justitie bleven waren er in Zwolle geen getuigen, die de bekentenissen uit Kampen konden bevestigen. Steven Schuirings moest uit Kampen naar Zwolle worden overgebracht en met Banders worden geconfronteerd. Iets wat in het geheim moest gebeuren en wat vanwege onrust onder de bevolking blijkbaar niet zonder risico's was (9-12 juni). Op 20 juni kwam Banders met zijn eerste bekentenis, die in de volgende dagen werd bevestigd en aangevuld. Veertien jaar geleden was hij door hopman Nauta op een zomerse avond buiten de poort "bij de belt-en" verleid. Later ontmoetten ze elkaar op een bovenkamertje bij de tapper Staats. Toen Andries Bilevelt omstreeks 1725 een

tapperij bij de Broerenbrug begon, hadden ze hun rendez-vous naar diens huis verplaatst. Vanaf die tijd dateerde ook de sexuele relatie met Bilevelt. Tenslotte had een zekere Maas, een comediant, die "het vuile werk" in Portugal "bij de heren" had geleerd, hem te Kampen in kennis gebracht met Steven.

Andries Bilevelt, de geliefde man en vader

Door deze bekentenis stond het doodvonnis van Banders eigenlijk al vast, hoewel het pas op 9 juli werd uitgesproken. Maar ook voor Bilevelt en Nauta zou de toekomst er erg somber uitzien als de schout hen te pakken kreeg. Beiden waren gevlucht. Bilevelt al op de dag na de arrestatie van Banders. Het was bekend, dat hij in Amsterdam zat. Zwollenaars hadden hem daar gezien. Op 23 juni kregen ze hem in Amsterdam te pakken. Daarna werd hij aan schout bij nacht De Moor overgedragen en naar Kampen overgebracht. Hij bekende vrijwel onmiddellijk sodomie te hebben gepleegd met Banders, Nauta en de bolkhouwer Frederik Rouwkamp. Daarbij maakte hij wel duidelijk, dat Banders hem vijf jaar geleden had verleid en enige tijd later Nauta en Rouwkamp naar hem had toegestuurd.

Bilevelt, een Zwollenaar van geboorte, was knopenmaker. Hij had eerst in de Spoelstraat gewoond. Sedert 1725 hield hij kostgangers in zijn tapperij bij de Broerenbrug onder andere de reeds genoemde comediant Maas. Daarna was hij naar "het Claverblad" op de Grote Markt verhuisd. Bilevelt was getrouwd met Klasiën Hendriks (1713) en had vier kinderen. Het moet een hecht gezin geweest zijn, zoals blijkt uit de twee brieven van vrouw en kinderen, die justitie in handen vielen bij zijn arrestatie. Hij werd daarin dringend gewaarschuwd van de straat te blijven. Desnoods moest hij naar Engeland of Kortrijk vluchten. "Houd U dog stil en houd U aan God, als wij allemaal doen", staat in de brief van 28 mei. Zijn vrouw was aan de brief begonnen, maar één van de kinderen had hem afgemaakt, want: "Vader, van droefheyd kan mijn moeder niet meer schrijven". De brief van 17 juni was nog dringender. "Het is hier altemaal zoo scherp" en ze zeggen, dat "ze jou zullen straffen, dat daar de dood na volgt, zoo zij jou krijgen". "Sito! Sito!" stond op de envelop.

Het heeft niet mogen baten. Op 9 juli werd over Bilevelt en Banders eenzelfde doodvonnis uitgesproken, wegens "de verfoeilijke misdaat van sodomie", die ze niet alleen "onder malkander over en weer, maar ook nog bovendien beide afzonderlijk met andere meermalen" hadden bedreven. God heeft bevolen te doden, wie er zich aan schuldig maken. Daarom kan sodomie niet getoleerd, "sonder Gods rechtvierdige toorn te doen ontsteken". 5)

Tot in de hoogste kringen

De andere vier gevluchte sodomieten hadden meer geluk. Rouwkamp en Smeeks waren 'm al in mei gesmeerd. De eerste naar Duitsland, de tweede naar Amsterdam. Bilevelt had toegegeven met de bolkhouwer sodomie gepleegd te hebben. Bovendien had Rouwkamp zelf op de vraag van een kennis "Ben jij ook één van die?" gezwegen en dus toegestemd. Berend Smeeks had een soortgelijke bekentenis afgelegd tegenover schipper Wolters op wiens boot hij op hemelvaartsdag naar Amsterdam was gevlucht. Hij was van plan naar Oost-Indië te gaan. Of hem dat gelukt is of niet, in ieder geval slaagden ze er niet in hem in Amsterdam te arresteren. Smeeks was niet alleen de chirurgijn, maar ook de intieme vriend van de oude kapitein Van Rijswijk.

Met hopman Nauta en de oude kapitein Van Rijswijk komen we terecht bij de hoogste kringen in de stad. Johannes Nauta, die uit een bekende factoorfamilie kwam, had in 1725 een prachtig huis laten bouwen aan het Roodetorenplein. Het huis ("Hopmanshuis"/ zie illustratie) staat er nog altijd en is in 1970 gerestaureerd 6). Nauta was lid van de meente en gekozen tot burgerhopman. Dus een man van gezag. Hij was getrouwd met de hopmansdochter Swana Geertruit Kuinder (1709) bij wie hij vier kinderen had.

Gezicht op het Roodetorenplein te Zwolle omstreeks 1900. Het linker huis is het in dit artikel genoemde "Hopmanshuis".
Foto: Collectie Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle.

Zoals gezegd beschuldigde Banders hem ervan DE grote verleider te zijn. Ook later zou het initiatief steeds van hem zijn uitgegaan. Als Banders de hopman op straat tegenkwam, gaf deze een speciaal teken wanneer hij contact wilde. Bijvoorbeeld door zijn hoed in de hand te nemen of door zijn zakdoek uit de zak te trekken. Dus ook binnen de subcultuur bleven de standsverschillen bestaan.

Uit alles blijkt, dat dit standsverschil ook de rechtspraak beheerste. We zijn tenslotte in de regententijd. Enkele families maakten de wacht uit. Bovendien waren stadsbestuur en rechtspraak in één hand. Nauta en Van Rijswijk hadden familie en vrienden onder burgemeesters, schepenen en raden. Schout bij nacht De Moor was zelfs zo zeer met Nauta bevriend, dat de magistraat het nodig vond hem over die vriendschapsrelatie te ondervragen na een verdachtmaking van Banders. Nauta en Van Rijswijk wisten waarschijnlijk precies hoe het met de verhoren stond en wat de verdachten en getuigen loslieten. Nauta vertrok op de vroege morgen van 10 juni met het rijtuig van Jan Slijkenberg. Uitgerekend de dag na de eerste verhoren van Schuirings te Zwolle, toen Banders het vuur zo na aan de schenen werd gelegd!

Hetzelfde geldt voor Jan van Rijswijk. Deze militair, die bekend stond om zijn schunnige taal, was een zwager van burgemeester Robert van de Merwede. Zijn moeder was een Zwolse burgemeestersdochter, een Van Lawick 7). De man had niet veel zin om de stad te verlaten. Niet alleen vanwege zijn hoge leeftijd, maar ook omdat hij zelf twijfelde aan zijn schuld.

Vooraf sedert het vertrek van Smeeks deden allerlei praatjes over hem de ronde. Maar niemand zou, meende hij, kunnen bewijzen, dat hij "de wesentlijke sonde" gepleegd had. Om daar helemaal zeker van te zijn had hij bij allerlei mensen gecheckt wat ze van hem wisten en in hoeverre zij zich zijn vroegere avances nog herinnerden. Zijn conclusie was, dat alleen het getuigenis van Smeeks gevaarlijk voor hem zou kunnen worden. Maar Smeeks was nog niet gevangen. Waarom zou hij Zwolle dan verlaten en zichzelf nog meer verdacht maken? Het was echter op aandrang van zijn zuster mevrouw Van de Merwede en zijn advocaat dr. Balthasar Muntz, dat hij op de vroege morgen van 26 juni vertrok naar Unna. De advocaat maakte hem duidelijk, dat "men zich meer als op eene wijze aan genoemde zonde schuldig kan maken", onder andere door mutuele masturbatie. Het was inmiddels voor Van Rijswijk ook te gevaarlijk geworden in Zwolle te blijven! Want Bilevelt was op 23 juni in Amsterdam gepakt en reeds op weg naar Zwolle. En naar Smeeks werd gezocht, zoals hij ongetwijfeld wist!

N A D E
C O P Y E
V A N Z W O L.

Der eerste Aëte van Indaging, van wegen
de Ed. Agtb. Geregte der Stad ZWOL.

WY Burgermeesteren, Schepenen ende Raden der Stadt Zwol doen hier mede te weten, hoedanig ons uyt genomen Informatien is voorgekomen, dat de Oud Capitein Jan Willem van Ryswyk, Hopman Jannes Nauta, Berent Smeeks, en Frederik Rouwkamp; Bolkhouwer, met zeer prægante præsuntien zyn gegraveert, van zig mede schuldig te hebben gemaakt aan de grouwelyke Misdaat van Sodomie, en die præsuntien zeer hebben geconfirméerd en bevestigt door zig in alle haast en præcipientie van hier weg te begeven en te aufugeren; zonder dat men tot nog toe, onaangesehen alle daar toe aangewende moctien en devoiren, met eenige zekerheid heeft kunnen ontwaar worden, waar dezelve mogen zyn gebleven, of zig tegenwoordig onthouden, en dewyl wy ons mitsdien amptshalven verplicht hebben gevonden, op gemelde Personen in te dagen; Zo is 't, dat wy Burgermeesteren, Schepenen ende Raden voornoemt.

Uw **JAN WILLEM VAN RYSWYK**, Oud Capitein.
JANNES NAUTA, Gemeensman en Burger Hopman deses Stadt.
of anders, Raad en Capitein van de Burgery.
BERENT SMEEKS, Meester Chirurgyn.
FREDERIK ROUWKAMP, Bolkhouwer, dat is Vis-kooper.

By desen te zamen, en ieder in 't byzonder citeren, laden, en dagvaarden, om op morgen en vier weeken, zullende zyn Maandag den zevende der toekomende Maand Augustus dezès Jaars, des voormiddaags ten elf uure, Uw in Persoon voor Ons te susteren, om ter zake voorschreven faicten te worden gehoord.

Met inthimatie, dat wy by non Comparitie zodanig nader zullen disponeren, als wy zullen bevinden te behooren. Oirconde onses Stadts Zegel, en Subscriptie van een Onzer Stadts Secretarien.

Actum Zwol den 9 July 1730.

Uit: Schouwtooneel

JOAN ROUSE Secretar

Op dezelfde dag, waarop over Banders en Bilevelt het doodvonnis werd uitgesproken, werden deze vier voortvluchtige mannen door de magistraat ingedaagd tegen 2 augustus. Deze indaging werd herhaald op 7 augustus en 4 september, zonder resultaat. Dat leidde tot het vonnis van 9 oktober, dat wij reeds vermeldden.

Het valt op, dat de heren niet veroordeeld werden tot verbeurdverklaring van hun bezittingen. De magistraat zou zich lelijk in de vingers gesneden hebben. Mevrouw Van de Merwede was bijvoorbeeld de belangrijkste erfgenaam van haar broer. Zo groot was de angst voor Gods toorn over een tolerante houding ten opzichte van sodomieten dus ook weer niet! 8).

Noten

1. Dit artikel berust voornamelijk op dossier RA 001,00601 ("stukken, die gediend hebben in strafrechtelijke/criminele zaken"). De vonnissen zijn te vinden in RA 001,00466 ("register van gerechtelijke vonnissen in strafrechtelijke/criminele zaken"). Beide te Zwolle (G.A.).

Voor de literatuur verwijs ik naar:

Theo van der Meer, De wesentliche sonde van sodomie en andere vuyligheden. Sodomietenvervolging in Amsterdam 1730 - 1811. Amsterdam 1984.

H. Reenders, Ter afwending van Gods toorn. De sodomietenvervolging in Kampen in 1730, in: Kamper Almanak 1980/81, 233 - 252.

2. Van der Meer, 27 e.v.
3. Idem, 177 e.v..
4. Weduwe Banders hertrouwde op 14 mei 1731 met Nanne Jansen van Horen. Ze werd in 1763 "van de arme begraven" op het Broerenkerkhof.
5. Weduwe Bilevelt overleed in 1747.
6. Zie: F.C. Berkenvelder, Zo was Zwolle rond 1900. Zwolle 1970, 40. Mevrouw Nauta werd in 1734 weduwe genoemd.
7. J.van Doorninck, Geslachtk. Aanteekeningen. Deventer 1871, 476, 622. Van Rijswijk zou in 1736 overleden zijn.
8. Zie over Jan van Brunnepe, alias Jan Lap, die op 7 december 1732 te Zwolle gezeseld en verbannen werd: Reenders, 245 e.v.

BOEKBESPREKING

DE JODENVERVOLGING IN ZWOLLE. GESCHIEDENIS VAN DE JODEN
TE ZWOLLE TUSSEN 1933 EN 1946

Iet Vierstraete - Erdtsieck

Eigen uitgave, Wezep 1985

59 pagina's. Prijs f 15,—, niet in de handel. Verkrijg-
baar bij de schrijfster, Hortensiastraat 14 te Wezep.

Jaap Hagedoorn

Na Het Joodse onderwijs in Zwolle 1941 - 1943 schreef mevrouw Vierstraete in het kader van haar M.O.-opleiding een tweede scriptie over de geschiedenis van de Zwolse joden tijdens de tweede wereldoorlog. Zij probeert in de scriptie een antwoord te geven op de vragen hoe de jodenvervolging in Zwolle plaatsvond en hoe daar door verschillende groepen in de Zwolse samenleving op gereageerd werd. Bovendien wil de schrijfster door dit onderzoek licht werpen op het gedrag van de grote groep tussen helden en verraders (p.1). Voor haar onderzoek maakte de schrijfster naast geschreven en gedrukte bronnen gebruik van mondelinge informatie van betrokkenen.

In de verschillende hoofdstukken komen verscheidene groepen aan de orde die met de jodenvervolging te maken kregen. Het onderzoek naar het lot van de joodse Duitse vluchtelingen (hoofdstuk 2) verscheen eerder in onze bundel Als een strootje in de maalstroom. Zwolle tijdens de tweede wereldoorlog (Zwolle 1985). Schrijfster toont aan dat de jodenvervolging in Duitsland weliswaar protesten opriep in Nederland, maar dat de joodse vluchtelingen - als ze al toegelaten werden in Nederland - voor hulp voornamelijk afhankelijk waren van geloofsgenoten. In een volgend hoofdstuk beschrijft ze de wijze waarop antijoodse maatregelen werden uitgevoerd in Zwolle. Het blijkt dat deze maatregelen over het algemeen gewoon werden uitgevoerd. In een volgend hoofdstuk komen de reacties daarop van verschillende groepen aan de orde, terwijl in de laatste twee delen van het onderzoek verslag gedaan wordt van onderduik en deportatie enerzijds en de terugkeer uit de kampen en de wederopbouw van de joodse gemeente anderzijds. Als bijlagen zijn opgenomen lijsten van Duitse en Zwolse joden, met vermelding van datum en plaats van geboorte en van overlijden (of de vermelding "overleefd"), en enkele documenten van joodse en antijoodse zijde. Verschillende foto's completeren het geheel.

Hoewel de schrijfster in haar verslag en in de bovengenoemde lijsten onderscheid maakt tussen Duitse vluchtelingen en joodse Zwollenaren, doet ze dit jammergenoeg niet om te onderzoeken in hoeverre het lot van de eerste groep afweek van dat van de tweede. De uitspraak van Max Hony, over het verschil in behandeling door de Joodse Raad in Zwolle van Nederlandse en Duitse joden - "(...) ik kan mij niet herinneren dat een Duitse jood voorkwam op lijsten waarop mensen afstel tot deportatie kregen" (p.9) - is al lijnrecht in tegenspraak met schrijfters constatering dat de vluchtelingen net als Nederlandse joden onderdoken, gepakt, gedeporteerd en vermoord werden of overleefden (p.9), kortom dat hun lot gelijk was. Het tegendeel van die laatste constatering is echter ook met cijfermateriaal te onderbouwen. Aan de hand van de door mevrouw Vierstraete opgestelde lijsten heb ik de volgende tabel kunnen opstellen.

	VERVOLGINGS- SLACHTOFFERS		OVERLEDEN IN ZWOLLE		VERMIST/ONZE- KER/ONBEKEND		OVERLEEFD		TOTAAL	
	absoluut	%	absoluut	%	absoluut	%	absoluut	%	absoluut	%
Duitse joden 1)	77	74,0	3	2,9	9	8,7	15	14,4	104	100,0
Ned. joden 2)	355	62,0	5	0,9	19	3,3	194	33,9	573	100,0
T O T A A L	432	63,8	8	1,2	28	4,1	209	30,9	677	100,0

1) hierbij drie Zwols-Duitse gezinnen, waarvan er twee overleefden

2) hierbij 24 gemengd gehuwden, waarvan er 23 overleefden

Hieruit blijkt dat het aantal joodse Zwollenaren dat de oorlog overleefde in verhouding bijna tweeënhalve keer zo groot was als het aantal overlevende joodse Duitse vluchtelingen. De vervolging heeft de laatste groep dus zwaarder getroffen dan de eerste (Ik ben mij er overigens van bewust dat hier slechts cijfers spreken). Er zijn twee oorzaken voor dit verschil aan te wijzen. In de eerste plaats de al eerder genoemde constatering van Hony dat Duitse joden zijns inziens geen uitstel van deportatie verleend werd. Een andere oorzaak hangt samen met de mogelijkheid om onder te duiken. Volgens schrijfster waren er drie voorwaarden om te kunnen onderduiken: inzicht in de ontwikkeling van de

jodenvervolgung, niet-joodse relaties en geld (p.23). Inzicht zullen de joodse vluchtelingen, gezien hun ervaringen in Duitsland, ongetwijfeld gehad hebben. Aan de beide andere voorwaarden zal het hen echter meer ontbroken hebben dan hun Zwolse lotgenoten. Geld hadden ze uit Duitsland nauwelijks mee mogen nemen. De meeste vluchtelingen vervielen dus tot armoede of waren overgeleverd aan de liefdadigheid. Voor het opbouwen van goede relaties met niet-joden hebben de meeste vluchtelingen geen tijd gehad. De grote vluchtelingenstroom kwam immers pas na de Kristallnacht (november 1938) op gang?

In het laatste hoofdstuk van haar scriptie stelt mevrouw Vierstraete dat het bij de bestudering van de jodenvervolgung moeilijk is niet in de ban van goed of fout te raken en blijkbaar kan zij zich daar zelf ook niet aan onttrekken. Ik geloof ook niet dat dat, gezien het onderwerp, mogelijk is. Dat is ook niet erg, zo lang men zijn of haar oordeel baseert op een genuanceerde overweging van de feiten en handelingen van personen. Het is echter jammer dat de schrijfster zich in het ene geval wel uitvoerig afvraagt wat mensen bewoog om te handelen zoals ze handelden en dit tegen het licht van de tijd houdt, maar in het andere geval nauwelijks redenen geeft voor haar conclusies of deze impliciet of ongenueanceerd trekt. In het geval van het handelen van de Zwolse politie stelt de schrijfster terecht dat dit afhankelijk was van de interpretatie die individuen gaven aan de opdrachten van hogerhand. In zekere zin nuanceert zij zo ook burgemeester Van Karnebeeks houding en handelen in deze.

Anderzijds stelt mevrouw Vierstraete zonder meer dat de artsen en het ziekenhuispersoneel poogden joden te redden. Ook hier geldt mijns inziens echter dat de houding per individu bekeken moet worden. Een algemeen oordeel is niet mogelijk. Een ongenueanceerde, veroordelende suggestie wordt uitgesproken over het handelen van mr. D. Sanders, die deel uitmaakte van de Zwolse Joodse Raad. Zijn houding, van dienstbaarheid aan de Duitse overheersers door het (mede) opstellen van deportatielijsten, en zijn vertrouwen in de goede afloop, dat zich uitte in het geruststellen van de Zwolse joden en het afraden van onderduiken, heeft afkeuring opgeroepen. Maar, heeft hij geweten waartoe zijn dienstbaarheid zou leiden? Heeft hij vermoed dat de opeenvolgende anti-joodse maatregelen zouden eindigen in een poging het joodse volk te vernietigen? Als één verklaring van het grote aantal weggevoerde en vermoorde joden stelt schrijfster toch ook dat de joden aanvankelijk dachten dat het wel zou meevallen met de maatregelen en de "werkkampen"? Zou dit ook niet één verklaring voor het handelen van Sanders kunnen en moeten zijn? Bovendien, betekent een dergelijke ongenueanceerde

veroordeling van Sanders niet een veroordeling van iedereen die op enigerlei wijze uitvoering gaf aan de antijoodse maatregelen: van de secretarissen-generaal van de verschillende departementen en de burgemeesters (Van Karnebeek bleef aan tot na Dolle Dinsdag in september 1944) tot de politie-ambtenaren en de ambulancerijders die het oude en zieke echtpaar Os in mei 1943 naar Westerbork brachten, ja tot iedereen die werkeloos toezag?

Afgezien van deze kritische kanttekeningen heeft de schrijfster ook met dit werk een belangrijke bijdrage geleverd aan de geschiedschrijving van Zwolle en de jodenvervolgung. Dit is des te opmerkelijker gezien het fragmentarische bronnenmateriaal waarmee zij moest werken. De vastlegging van het mondelinge bronnenmateriaal dat zij boven water haalde is van groot belang voor de verdere bestudering van het onderwerp. Het is echter, gezien het belang van het onderzoek, jammer dat mevrouw Vierstraete niet nog wat geschaafd heeft aan tekst en inhoud van haar verslag. De eerdergenoemde lijsten van Duitse vluchtelingen en hun Zwolse lotgenoten vormen een belangrijke poging om antwoord te geven op de nog altijd onopgeloste vraag hoeveel joodse Zwollenaren in de tweede wereldoorlog omkwamen.

MEDEDELING CULTURELE RAAD

CONTACTDAG VAN HISTORISCHE VERENIGINGEN EN MUSEA

Op zaterdag 31 augustus aanstaande zal een contactdag worden gehouden voor historische verenigingen en musea in Overijssel. Deze dag, die wordt georganiseerd door het "Beraad van Historische Instellingen en Organisaties", is te beschouwen als een vervolg op de jubileumviering van de V.O.R.G. op 3 september 1983.

Het programma vermeldt een viertal inleidingen: P.W.J. den Otter zal spreken over de activiteiten van het "Beraad" tot dusverre (waaronder de basiscursus voor amateurhistorici), I. Wormgoor over haar ervaringen als streekconservator in Noordoost-Overijssel, C.J. van Heel over de wenselijkheid van streekarchiefdiensten en F.D. Zeiler over de situatie in de kleinere musea en oudheidskamers in de provincie.

's Middags zal een forumdiscussie plaatsvinden, waarin uitgebreid over wensen en plannen kan worden gesproken. Tevens wordt de deelnemers de gelegenheid geboden door middel van een kleine informatiemarkt hun folders, boeken en tijdschriften aan de man en de vrouw te brengen.

Nadere inlichtingen over deze dag, die zal plaatsvinden in Nijverdal, zijn te bekomen bij het secretariaat van het "Beraad", p/a Culturele Raad Overijssel, Nieuwstraat 55 te Zwolle, tel. 038 - 212.863.

NIEUWE BASISCURSUS VOOR AMATEURHISTORICI

De eerste basiscursus voor amateurhistorici, die in de afgelopen winter op twee plaatsen in de provincie is gehouden, is een groot succes geworden. Het organiserende "Beraad van Historische Instellingen en Organisaties" heeft daarom ook besloten, deze cursus in het komende seizoen te herhalen.

De tweede basiscursus zal weer bestaan uit tien lessen, die parallel aan elkaar gegeven zullen worden in Enschede en in Zwolle in de periode oktober 1985 - maart 1986. De Twentse cursus is reeds volgeboekt; in de Westoverijsselse zijn nog enkele plaatsen over. Men kan zich opgeven bij het secretariaat van het "Beraad" (adres: zie boven), waar men ook voor nadere inlichtingen terecht kan. De deelnemerskosten bedragen f 125,-- per persoon.

KLEDERDRACHTEN IN OVERIJSEL: HULP GEVRAAGD

De IJsselakademie te Kampen bericht ons dat een aanvang is gemaakt met een omvangrijk onderzoek naar klederdrachten in Overijssel. Het gaat hierbij niet alleen om "echte klederdrachten". Bedoeld wordt de traditionele kleding die de laatste 100 à 150 jaar werd gedragen. Hierbij denkt men aan kinder-, vrouwen- en mannenkleding. Naast gewone daagse werkkleding wordt ook de doop-, trouw-, zondagse, rouw- en begrafenis-kleding onderzocht. Voor de inventarisatie is niet alleen de totale dracht van belang, maar ook de accessoires: sieraden, doeken, spelden, etc.

Leden die aan dit onderzoek mee willen werken, kunnen een enquêteformulier invullen. Dit is te verkrijgen bij R.T. Oost, Jellissenkamp 2, 8014 EW Zwolle.

NIEUW SECRETARIAATSADRES Z.H.V.

Door de wijziging in de samenstelling van het bestuur en een andere functieverdeling is het secretariaatsadres veranderd. Het adres is nu: Diezerplein 37
8021 CF Zwolle
t.a.v. dhr B. Edel

TEKST LEZING PROF. BLOM BIJ OPENING TENTOONSTELLING 40-45

De tekst van de lezing die prof.dr. J.C.H. Blom op 4 april j.l. uitsprak ter gelegenheid van de presentatie van het boek en de opening van de tentoonstelling over Zwolle tijdens de tweede wereldoorlog, is thans verkrijgbaar. Belangstellenden wordt de tekst toegestuurd na overmaking van f 2,50 op girorekening 5570775 ten name van Zwolse Historische Vereniging, Brederostraat 76 te Zwolle, onder vermelding van "lezing Blom".

UITSLAG ENQUETE

Enige tijd geleden, om precies te zijn bij het vierde nummer van de Nieuwsbrief, kreeg ieder lid van de ZHV een enquêteformulier. Deze enquête is gehouden om een beeld te krijgen van de onderwerpen die in de belangstelling staan, en ook om na te gaan of er leden zelf onderzoek verrichten (of verricht hebben) naar de geschiedenis van Zwolle. De resultaten van de enquête mogen U uiteraard niet onthouden worden.

Van de (toen ongeveer) 235 leden hebben er 41 hun formulier ingevuld en teruggestuurd. Uit de formulieren blijkt dat de leden over het algemeen een brede belangstelling hebben voor het Zwolse gebeuren. In de enquête zijn namelijk dertien belangstellingsgebieden genoemd en 221 maal is een hokje aangekruist. Dat betekent dat men gemiddeld 5,4 onderwerpen extra interessant vindt. Daarnaast hebben enkelen een apart onderwerp aangegeven, bijvoorbeeld heraldiek, wijkgeschiedenis, sport en oude ansichten.

Het gebied waar de meeste belangstelling naar uitgaat is de sociale geschiedenis (25 maal genoemd), kort daarop gevolgd door kartografie (23), politieke geschiedenis en bouwkunde (21), archeologie (19) en kerk- en godsdienstgeschiedenis (18). Het minst populair is de munt- en penninggeschiedenis (7) en de literaire geschiedenis (11).

Het tijdvak waar de meeste belangstelling naar uitgaat is onbetwist de nieuwe geschiedenis, dus de periode van 1500 tot 1870. De oudheid staat het minst in de belangstelling, terwijl de middeleeuwen en de nieuwste geschiedenis op een gedeelde tweede plaats staan.

Zeventien mensen geven aan dat zij bezig zijn/waren met historisch onderzoek. Het is echter moeilijk iets te zeggen over de genoemde onderzoeksgebieden, omdat die zeer uiteen lopen. Hopelijk zijn de resultaten van deze onderzoeken nog eens te lezen in het Tijdschrift of het Jaarboek.

Het is de bedoeling om met de samenstelling van het Tijdschrift zoveel mogelijk rekening te houden met de aangegeven interessegebieden. De sociale geschiedenis, bouwkunde, archeologie en kerkgeschiedenis hebben in de vorige nummers al ruimschoots aandacht gekregen. Kartografie en politieke geschiedenis zijn echter in verhouding tot nog toe wat onderbelicht gebleven. Misschien dat de wetenschap dat deze onderwerpen in de belangstelling staan, iemand inspireert tot het schrijven van een artikel(tje).....

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

BESTUUR:

VOORZITTER:

J. Hagedoorn Wipstrikkerallee 176, Zwolle

SECRETARIS

B.H. Edel Diezerplein 37, Zwolle

PENNINGMEESTER

H. Brassien Brederostraat 76, Zwolle

LID/EINDREDACTEUR JAARBOEK

J.F. Borst Meenteweg 7, Zwolle

LID/EINDREDACTEUR TIJDSCHRIFT

R.T. Oost Jellissenkamp 2, Zwolle

SECRETARIAAT

Diezerplein 37 8021 CT Zwolle

LEDENADMINISTRATIE

Brederostraat 76 8023 AV Zwolle

REDACTIE-ADRES ZWOLS HISTORISCH JAARBOEK

Meenteweg 7 8041 AT Zwolle

REDACTIE-ADRES ZWOLS HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Jellissenkamp 2 8014 EW Zwolle

GIROREKENING

5570775 t.n.v. Zwolse Historische Vereniging Zwolle

type/layout: henk brassien °°OLIVETTI-livius (90%)°°

druk: adm.centrum "De Sassenpoort" - Zwolle

omslag: "Swolla", kopergravure, anoniem, 18e eeuw
Zwolle rond 1600 gezien vanuit het zuiden
(Ware grootte 196 x 315 mm)

ZWOLSE
HISTORISCH
TIJDSCHRIFT

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

ZWOLSE HISTORISCH TIJDSCHRIFT

INHOUDSOPGAVE / NUMMER VIER / JAARGANG TWEE / 1985

pagina

1 VAN DE REDACTIE

ARTIKELEN

- 2 Zwolle en de Overijsselsche Landbouw Maatschappij
BOUWE HIJMA
16 Over de betekenis van de naam Zwolle JAAP HAGEDOORN
20 Computer & bronnenonderzoek Dr. B. J. KAM

BOEKBESPREKING

- 27 Herinneringen van een Zwolse jongen (H. J. Verkouw)
HENK BRASSIEN

VAN DE INSTELLINGEN

- 28 Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle
30 Rijksarchief in Overijssel
30 Culturele Raad Overijssel
31 Tentoonstellingsagenda P.O.M.

31 VERENIGINGSMEDEDELINGEN

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift:

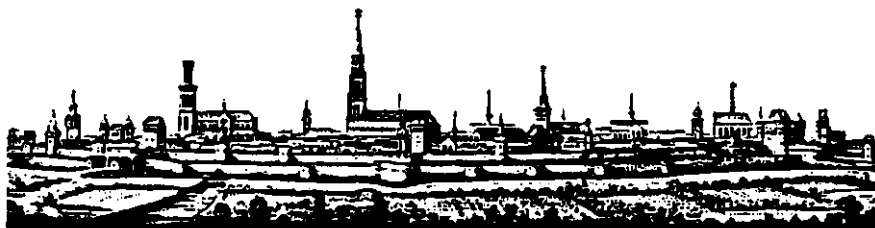
W.A. Huijsmans, P. Lindhoud, R.T. Oost (eindredacteur),
mevr. I. Wormgoor en mevr. A. van der Wurff.

Redactie Zwols Historisch Jaarboek:

J.F. Borst (eindredacteur) en P.J. Lettinga.

Zwolsche Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en
of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopy,
microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

VAN DE REDACTIE

Aangenaam verrast was de redactie dat de Zwolse Courant onlangs aan één van de artikelen uit het derde nummer van het Tijdschrift, de Sodomietenvervolging te Zwolle in 1730, uitgebreide aandacht besteedde.

Het heeft de nodige positieve reacties van zowel leden van de Zwolse Historische Vereniging, als "buitenstaanders" opgeleverd.

Onthoudt U ons echter ook niet Uw welgemeend advies of aanvulling, die de inhoud of de uitvoering van het Tijdschrift ten goede komt.

Dit vierde en laatste tijdschriftnummer van het jaar 1985 bevat een drietal artikelen, een boekbespreking en de nodige informatie vanuit de culturele instellingen.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift.

ZWOLLE EN DE OVERIJSSSELSCHE LANDBOUW MAATSCHAPPIJ

Bouwe Hijma

Inleiding

Centraal in dit artikel staat de Overijsselsche Landbouw Maatschappij (O.L.M.), een organisatie die in de negentiende eeuw ontstond en ook anno 1985 nog geregeld van zich doet spreken. De O.L.M. is de standsorganisatie van alle boeren in Overijssel die zich op niet-confessionele basis wensten aaneen te sluiten. In de negentiende eeuw werden in de meeste provincies van ons land initiatieven genomen tot het oprichten van landbouwmaatschappijen. Deze landbouwmaatschappijen kwamen voort uit het particulier initiatief en stonden derhalve los van de overheid. Doel van deze maatschappijen was ten eerste om gezamenlijk de belangen van de landbouw te bepleiten bij en te verdedigen tegenover de provinciale en landelijke overheden en ten tweede om een bijdrage te leveren aan de modernisering van de land- en tuinbouw.

Groningen ging voorop en kreeg al in 1837 een landbouwmaatschappij, Gelderland volgde in 1844 maar Overijssel liet op zich wachten.

In feite begon de geschiedenis van de O.L.M. in 1871, want in dat jaar werd in Enschede de Twentsche Landbouw Maatschappij (T.L.M.) opgericht. Het initiatief tot de oprichting werd genomen door een aantal fabrikanten en andere notabelen uit Enschede en omgeving. Langzamerhand werd de T.L.M. ook buiten Twente actief en dat zou consequenties hebben voor de naam. In april 1896 stelde het bestuur voor om de naam te wijzigen in Overijsselsche Landbouw Maatschappij. De leden gingen accoord en zo ontstond de O.L.M., die een provinciale organisatie zou moeten worden voor alle georganiseerde boeren in Overijssel. Dat de O.L.M. nu een provinciale organisatie was, was vooral van belang bij de contacten met de provinciale en landelijke overheid. Een organisatie van alle Overijsselse boeren zou de O.L.M. niet worden want in het eerste kwart van de twintigste eeuw organiseerde een deel van de rooms-katholieke en protestants-christelijke boeren zich afzonderlijk in respectievelijk Aartsdioecanen Boeren- en Tuindersbond (A.B.T.B.) en Christelijke Boeren- en Tuindersbond (C.B.T.B.). De O.L.M. werd echter wel de grootste en krachtigste boerenorganisatie in Overijssel.

Na 1896 bleef het secretariaat van de O.L.M. vooralsnog in Twente gevestigd maar gedurende de eerste wereldoorlog rezen plannen om in navolging van andere landbouwmaatschappijen een echt "Landbouwhuis" te stichten waarbij als plaats van vestiging Zwolle al snel als kandidaat naar voren werd geschoven. Dit Landbouwhuis zou er in 1920 inderdaad komen. De stad Zwolle kreeg hiermee het kantoor van de O.L.M. binnen haar grenzen. Dat op het moment van de opening van dit Landbouwhuis de afdeling "Zwolle en Omstreken" van de O.L.M. al weer ruim één jaar ter ziele was, is een ander verhaal. Ook dit zal in het navolgende uit de doeken worden gedaan.

Het is onmogelijk om in dit korte artikel de wijze en de momenten waarop Zwolle en de O.L.M. met elkaar te maken hadden, volledig te beschrijven. Daarom zal ik aandacht besteden aan een aantal thema's die in min of meer chronologische volgorde worden gepresenteerd. Ik noemde al de vestiging van het Landbouwhuis en het kortstondige bestaan van de Zwolse afdeling. Daarnaast komen onder andere een grote tentoonstelling op de Veemarktterreinen in 1928 en een massale protestvergadering op de Turfmarkt in 1932 aan de orde. Kort zal ik ingaan op de oorlogsjaren en de in 1946 moeizaam van start gegane Lagere Tuinbouwschool. Tot slot zal ik nog iets over de archieven van de O.L.M. vertellen.

De oprichting van een afdeling "Zwolle en Omstreken" van de O.L.M.

De eerste initiatieven om te komen tot een plaatselijke afdeling van de O.L.M. werden genomen door de Zwolse veearts G.H.J. Tervoert. Deze vroeg in mei 1909 aan O.L.M.-secretaris Mr. G.A. Lasonder om toezending van het reglement van de O.L.M. en om informatie over de wijze waarop een afdeling kon worden opgericht 1).

Na enige maanden van vooroverleg werd op 23 oktober 1909 de afdeling "Zwolle en Omstreken" van de O.L.M. opgericht. Tot voorzitter van het voorlopige bestuur werd R.G.A.Z. Baron van Haersolte van Zuthem gekozen, tot secretaris de al genoemde Tervoert. Tot de doelstellingen behoorde onder andere het onderling bespreken van landbouwonderwerpen, het uitloven van prijzen en het organiseren van tentoonstellingen 2).

De nieuwe afdeling sloeg goed aan want nog geen twee maanden later waren er al 182 leden 3). Om deze snelle groei te verklaren moeten we even een stap terug in de tijd doen. Want al op 3 maart 1899 was de aankoopvereniging "Zwolle en Omstreken" opgericht. Deze vereniging telde op 1 augustus 1907 254 leden en

zette in 1908 voor f 63.000,— om aan onder meer kunstmest, mais en veekoeken.

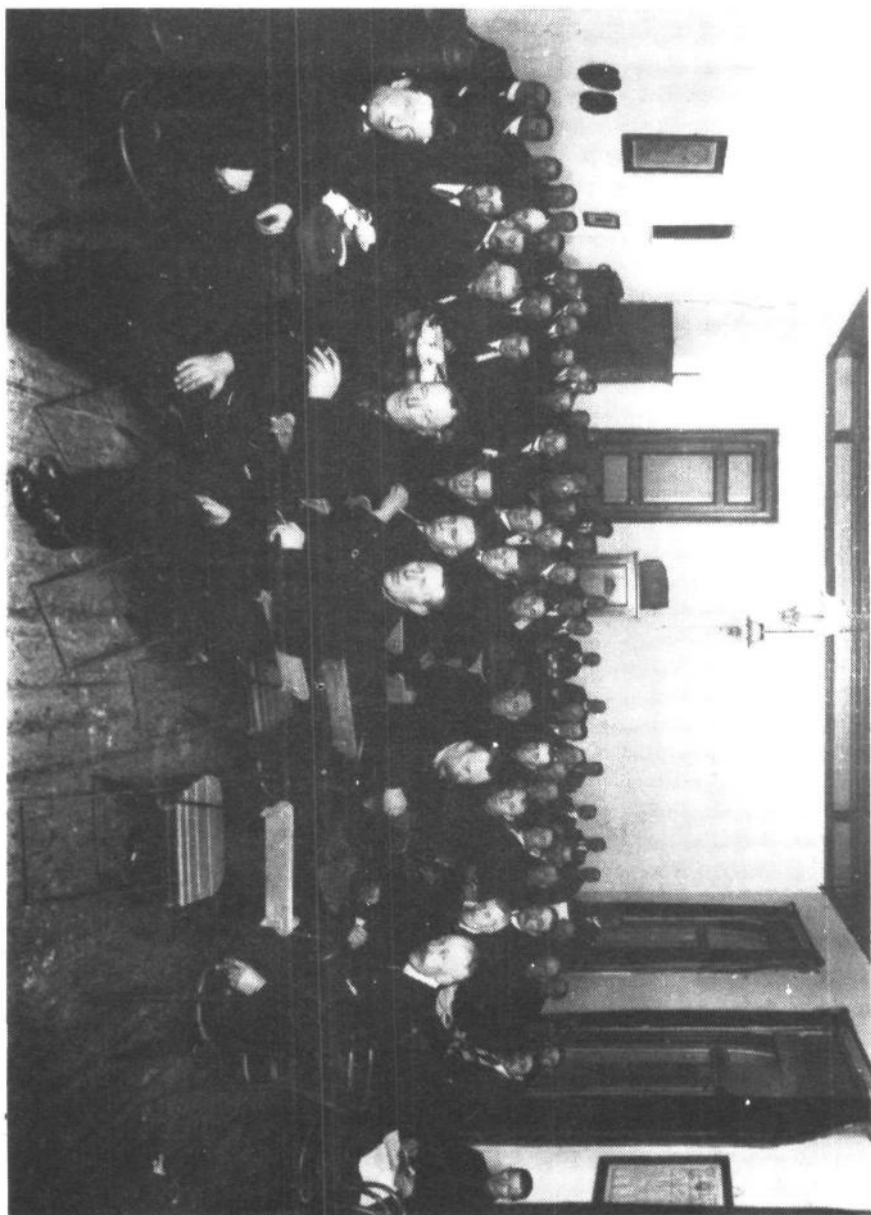
Binnen deze vereniging was de band tussen de leden echter nogal los. Nadeel was ook dat de leden hun bestellingen direct van het schip moesten ontvangen want er was geen pakhuis. Op 23 november 1909 besloot deze vereniging daarom zichzelf op te heffen en aansluiting te zoeken bij de één maand daarvoor opgerichte O.L.M.-afdeling.

De afdeling ging zich nu zelf met de coöperatie bemoeien en stelde op haar vergadering van 30 november een commissie in om de oprichting van een coöperatieve aankoopvereniging te bestuderen. Voorlopig bestond deze commissie uit het bestuur van de oude aankoopvereniging. Een maand later, op 30 december, hield W. Nijkamp, directeur van de grote landbouwcoöperatie in Lonneker bij Enschede, voor de afdeling een lezing over "de oprichting van eene Coöperatieve Landbouw- en Handelsbank". Deze ontwikkelingen leidden er toe dat op 2 februari 1910 de "Coöperatieve Handelsvereniging Zwollerkerspel" werd opgericht. Op 2 mei trad zij in bedrijf met tachtig leden. Directeur werd H.J. Volkers.

In de jaren daarop groeide de coöperatie gestaag. Het eerste pakhuis aan de Thorbeckegracht werd snel te klein en in 1917 werd "een flink pakhuis met malerij en koekenloods" aan de Holtenbroekerdijk (nu: Schuttevaerkade) in gebruik genomen 5).

De activiteiten van de coöperatie en O.L.M.-afdeling waren nauw met elkaar verweven. In 1918 vond een interne reorganisatie van de O.L.M. plaats, die onder andere met zich mee bracht dat coöperatieve verenigingen zich met al hun leden bij de O.L.M. konden aansluiten 6). Veel afdelingen hielden nu op zelfstandig te bestaan en ook voor de afdeling "Zwolle en Omstreken" kwam het einde. Voorjaar 1919 vroeg het afdelingsbestuur aan het bestuur van de O.L.M. toestemming om de afdeling op te heffen. Dit werd toegestaan en de bezittingen werden overgedragen aan de Coöperatieve Landbouwersbank 7).

De afdeling "Zwolle en Omstreken" had derhalve nog geen tien jaar bestaan. Pas na de tweede wereldoorlog werd weer een zelfstandige afdeling Zwolle van de O.L.M. opgericht. Dit gebeurde in 1945 of 1946 8). De afdeling Zwolle vierde op 9 oktober 1984 met enig recht haar vijfenzeventigjarig bestaan, hoewel de feitelijke werkzaamheden slechts een periode van amper vijftig jaar besloegen 9).

Algemene Vergadering 19 november 1919, Buitensociëteit
Zwolle.

Foto: collectie RAO

Het Landbouwhuis aan het Klein Weezenland

Ondanks de ontbinding van de plaatselijke afdeling in 1919 werden toch kort daarop de banden tussen Zwolle en de O.L.M. versterkt. Ook nadat de Twentsche Landbouw Maatschappij in 1897 was omgedoopt in Overijsselsche Landbouw Maatschappij en daarmee een provinciale organisatie was geworden, bleef het secretariaat in Twente gevestigd. Tijdens de eerste wereldoorlog waren de activiteiten van de O.L.M. in belangrijke mate toegenomen. Er ontstond behoefte aan een echt kantoor. Dit streven paste ook in de door het bestuur en met name door secretaris Ir. S.L. Louwes nagestreefde reorganisatie. Eind 1918 werden de plannen voor het stichten van een "Landbouwhuis" voor het eerst besproken. Op de Algemene Vergadering van de O.L.M. op 1 februari 1919 kwam het aanbod van het gemeentebestuur van Zwolle ter sprake waarbij een terrein aan de Westerlaan werd aangeboden 10).

Dit aanbod kwam rijkelijk vroeg want de O.L.M. had op dat moment nog niet eens besloten of er inderdaad een Landbouwhuis zou komen. De beslissing daarover viel pas op de Algemene Vergadering op 19 november 1919. De secretaris pleitte voor een Landbouwhuis en wees er op dat in tal van provincies al zoiets bestond. In het Landbouwhuis moesten de activiteiten die samenhangen met de belangenbehartiging van de boeren zoveel mogelijk geconcentreerd worden. Zonder stemming werd besloten een Landbouwhuis te stichten. Moelijker was het om overeenstemming te bereiken over de plaats van vestiging. Het bestuur pleitte voor Zwolle omdat daar het Provinciaal Bestuur was gevestigd en omdat het een bloeiende marktplaats met goede tram- en spoorverbindingen was. Bovendien was de O.L.M. in Noordwest-Overijssel nog niet zo sterk en vestiging van het Landbouwhuis in Zwolle zou een krachtige impuls betekenen. Enkele aanwezigen pleitten nog voor vestiging in Almelo maar tenslotte werd het bestuursvoorstel om Zwolle als plaats van vestiging te kiezen met 128 tegen vier stemmen bij drie blanco aanvaard 11).

Het terrein aan de Westerlaan was inmiddels van de baan en de gemeente bood nu het voormalige hotel "Duitsche Adelaar" (ook wel hotel "Pienas" naar de eigenaar L.L. Pienas) aan de Beestenmarkt aan. Dit was echter niet voor november 1921 beschikbaar, zodat de O.L.M. tijdelijk haar intrek nam in de voormalige woning van Dr. Vitringa aan het Klein Weezenland (nu: Burge-meester Van Roijensingel 22) 12). In het "Overijsselsch Landbouwwblad" van 5 augustus 1920 stond een kort bericht dat het

Bureau van de O.L.M. was overgebracht naar Zwolle. Van de opening werd geen feest gemaakt, het ging immers niet om de opening van het definitieve Landbouwhuis. Het in principe tijdelijke verblijf aan het Klein Weezenland werd echter zeer langdurig, want de O.L.M. zou tot in 1968 in dit pand gehuisvest blijven. Het Landbouwhuis werd als centrum van de activiteiten van de O.L.M. al spoedig een begrip in Zwolle.

Een tentoonstelling: de Zwolland

Niet alleen via het Landbouwhuis raakte Zwolle bekend met de O.L.M.. Een tentoonstelling was ook een goed middel daartoe. In 1907 besloten de O.L.M. en de Geldersche Maatschappij van Landbouw om in 1908 een grote nationale landbouwtentoonstelling in Zwolle te organiseren. Een tentoonstellingscomité en enkele subcommissies gingen aan de slag maar uiteindelijk vond de tentoonstelling geen doorgang "wegens de weinige medewerking van de burgerij dier stad ondervonden" 13). De tentoonstelling werd verschoven naar Deventer waar ze van 21 tot 25 juli 1909 plaats had.

Een slechte beurt voor de stad Zwolle maar in de jaren '20 werd een grote landbouwmanifestatie wel met enthousiasme binnengehaald. De tentoonstelling waar ik op doel, was de "Zwolland" die op 4 september 1928 door de Minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, Mr. J.B. Kan, werd geopend. De organisatie van de tentoonstelling was in handen van de Coöperatieve Landbouwersbank en Handelsvereniging "Zwollerkerspel" en de O.L.M. en was vooral bedoeld tot voorlichting van de bewoners van het platteland. Maar ook de Zwolse bevolking was van harte welkom.

De gemeente had de Veemarktterreinen ter beschikking gesteld en volgens de verslagen passeerden de bezoekers in drommen de Ermastraat om via de speciaal opgetrokken toegangspoort het tentoonstellingsterrein te betreden. Daar was uiteraard veel te zien. Er waren tenten van het landbouwonderwijs en van de cultuurtechniek, er waren bemestingsproefvelden en er was een "stikstofhoekje" waar de "stikstofconcurrenten" acte de présence gaven. Vermeldenswaard is ook de "Zwolland-boerderij" die door de architecten J. Jans en H. Henneke van het Bouwbureau van de O.L.M. was ontworpen. De kern van de tentoonstelling werd in de ogen van velen toch gevormd door een "pracht collectie vee". Om dit vee maar ook om tal van andere landbouwproducten draaide het bij de vele keuringen. Naast de meer serieuze zaken was er ook vertier op de tentoonstelling. Zo was er het marktplein "Oud-Swoll" en het bij dit soort tentoonstellingen onvermijdelijke concours hippique.

De verslagen over de "Zwolland" waren enthousiast en ademden een sfeer van optimisme 14). Minister Kan had deze stemming in zijn openingswoord vertolkt met de volgende woorden: "Overijssel is een gewest dat men niet hoeft te bezoeken, omdat het als hulpbehoevend den steun der regering van noode zou hebben" 15). Toen hij dit zei, vermoedde de minister waarschijnlijk nog niet wat voor sombere tijden er op komst waren.

De landbouwcrisis: boeren demonstrenen in Zwolle

In 1929 al werden de eerste tekenen zichtbaar van de grote landbouwcrisis die kort daarop uitbrak en vrijwel alle onderdelen van de landbouw trof. De crisis was internationaal maar de Nederlandse landbouw werd extra zwaar getroffen omdat zij in hoge mate van de export afhankelijk was. De regering voelde aanvankelijk niet veel voor steunmaatregelen. Want dat zou neerkomen op protectie en dus in strijd zijn met de al sinds het midden van de negentiende eeuw overheersende vrijhandels-gedachte. Maar al ras sloeg de stemming om en kwamen er bescheiden steunmaatregelen voor de telers van suikerbieten, fabrieksaardappelen en tarwe. Voor andere categorieën boeren bleef de nood echter stijgen, ook in het Overijssel waar in 1928 volgens Minister Kan nog geen vuiltje aan de lucht was. Er kwam kritiek op de bestaande landbouworganisaties omdat deze te weinig zouden doen voor hun leden. Dit leidde tot het oprichten van nieuwe organisaties als bijvoorbeeld "Landbouw en Maatschappij" die vooral in Drente en de Achterhoek veel aanhang kreeg 16).

Buitengewone Ledenvergadering der Overijsselsche Landbouwmaatschappij.

Het Bestuur der Overijsselsche Landbouwmaatschappij roept de leden des O.L.M. op tot het bezoeken der

Buitengewone Ledenvergadering

op **Woensdag, 24 Februari a.s. des voormiddags 11 uur** in de voor dit doel op de Turfmarkt te Zwolle te bouwen tent.

Op deze vergadering, welke belegd is, om den nootstoestand van den landbouw te bespreken, zullen de berandslagen over de landbouwcrisis worden ingeleid door den secretaris der O.L.M.

Komt allen op!

Namens het Bestuur der Overijsselsche Landbouwmaatschappij,
G. W. STROINK, Voorzitter.
S. L. LOUWES, Secretaris.

Overgenomen uit Overijsselsch Landbouwblad februari 1932

Oproep voor de demonstratieve vergadering op de Turfmarkt te Zwolle (24 februari 1932). Collectie RAO

Secretaris Louwes spreekt op de crisisvergadering van
24 februari 1932 te Zwolle. Foto: collectie RAO

De O.L.M. stelde zich echter vierkant achter de eisen van haar leden en organiseerde begin 1932 een buitengewone ledenvergadering. Op 24 februari kwamen van heinde en verre boeren naar de provinciehoofdstad waar op de Turfmarkt een tweetal grote daktenten was opgesteld waarbinnen 4.000 zitplaatsen waren. Tegen elven stroomde een onafgebroken stoet van bij elkaar ongeveer 6.000 boeren naar de Turfmarkt. De voorzitter van de O.L.M., G.W. Stroink, opende de vergadering (het werd officieel geen demonstratie genoemd) en zei dat de boeren het liefst in vrijheid leefden en in normale omstandigheden wars waren van overheidsbemoelingen. Maar nu konden de boeren het niet stellen zonder hulp van het Nederlandse volk en de Nederlandse regering. In dezelfde geest sprak O.L.M.-secretaris Louwes. Hij wees op de veranderde ideeën in de maatschappij. Er waren sociale voorzieningen gekomen en arbeiders werden niet meer aan hun lot overgelaten. Dat zou ook niet meer met de boeren moeten gebeuren. Er moest, aldus Louwes, echte steun komen en niet alleen kredieten.

Op deze vergadering werd vooral gepleit voor steunmaatregelen voor zuivelprodukten, varkensvlees en eieren.

Na afloop van de bijeenkomst liepen de boeren in optocht naar het Stationsplein 17).

Met dit massale protest hadden de Overijsselse boeren laten zien dat het hen ernst was en dat de nood hoog was gestegen. De O.L.M. had zich vooral in de persoon van Louwes achter haar eigen leden en hun eisen gesteld. De O.L.M. wilde voorkomen dat een op de golven van de ontevredenheid onder de boeren in 1931 ontstane beweging als "Landbouw en Maatschappij" ook in Overijssel aanhang zou verwerven. Men kan enerzijds stellen dat de O.L.M., door zelf de manifestatie die de onvrede moest vertolken te organiseren, trachtte deze onvrede te kanaliseren, maar anderzijds is het ook waar dat de O.L.M. zich daadwerkelijk voor haar leden inzette en bijdroeg aan het op korte termijn totstandkomen van verdere steunmaatregelen.

De tweede wereldoorlog

De jaren '30 waren als geheel voor de landbouw in Overijssel met veel moeilijkheden gepaard gegaan. Wel ging het in de tweede helft van dit decennium vanwege de steunmaatregelen en de internationale economische ontwikkelingen iets beter dan in de eerste. Sombere tijden braken, ook voor de O.L.M., aan na de bezetting van Nederland door Duitsland in mei 1940. Aanvankelijk bleef de O.L.M. op de oude wijze functioneren en zij

wees initiatieven van het "Boerenfront" van de N.S.B. en het mede daaruit voortgekomen "Nederlandsch Agrarisch Front" om tot samenwerking te komen, van de hand.

Deze gedragslijn werd echter onmogelijk na de instelling van de "Nederlandsche Landstand" per 15 oktober 1941. Tegelijkertijd werd aangekondigd dat het zelfstandig bestaan van landbouwmaatschappijen en andere agrarische organisaties zou worden beëindigd. Er volgde een verplichte aansluiting van de O.L.M. bij de Landstand. Dit was niet aanvaardbaar voor het bestuur van de O.L.M., dat in haar vergadering van 6 december 1941 tot aftreden besloot. Secretaris Ir. J.S. Keyser die in 1936 Louwes als zodanig opgevolgd was, diende zijn ontslag in (18). Voor de O.L.M. als organisatie betekende dit voorlopig het einde. Een aantal van haar activiteiten werd echter na verzelfstandiging voortgezet, onder andere in de "Coöperatieve Overijsselsche Vereniging voor Landbouwboekhouding, Contrôle en Administratie G.A.". Het Landbouwhuis moest spoedig ontruimd worden. In dit gebouw nam nu de kring Overijssel van de Nederlandsche Landstand zijn intrek.

Na de bevrijding kwam het voormalige bestuur van de O.L.M. op 2 juni 1945 in het vertrouwde Landbouwhuis voor het eerst weer bijeen. Enige tijd later werd de O.L.M. heropgericht en brak een nieuwe periode in het bestaan van deze standsorganisatie aan.

De Lagere Tuinbouwschool te Zwolle

Niet alleen zagen vele Zwollenaren tot hun genoegen dat het Landbouwhuis zijn oorspronkelijke bewoners had teruggekregen, daarnaast kreeg Zwolle te maken met een nieuwe loot van de O.L.M.-stam binnen haar gemeentegrenzen. Vrij snel na de bevrijding werden plannen om in Zwolle een Lagere Tuinbouwschool op te richten gerealiseerd. De nieuwe school opende haar deuren op 24 september 1946. Begonnen werd met slechts zeventien leerlingen en in een geïmproviseerde huisvesting. De school werd namelijk ondergebracht in de Zwolse binnenstad in een lokaal van de Lagere School in de Berkumstraat. Dit betekende dat er geen praktijkonderwijs gegeven kon worden. In het jaarverslag van de school over 1947 werd dan ook geconstateerd dat het onderwijs te theoretisch was vanwege het ontbreken van een schooltuin. 19)

Het hoofd van de school, Tj. van der Meer, begon al snel te ijveren voor een betere huisvesting. In het jaarverslag over 1949 stelde hij dat Zwolle ervan overtuigd kon zijn dat het de "merk-

waardigste tuinbouwschool van ons land bezit, namelijk de slechtst ingerichte" 20). Er volgde in de jaren '50 een langdurige correspondentie tussen de O.L.M., de gemeente Zwolle en de voor zijn school op de bres staande Van der Meer, wiens woordkeus vaak aan duidelijkheid weinig te wensen overliet. In de zomer van 1958 werd het hem bijna te machtig toen op de woensdagmiddagen het lesgeven onmogelijk werd gemaakt door padvinders die op de zolder van het gebouw hun "dans (spring-)oefeningen" hielden 21).

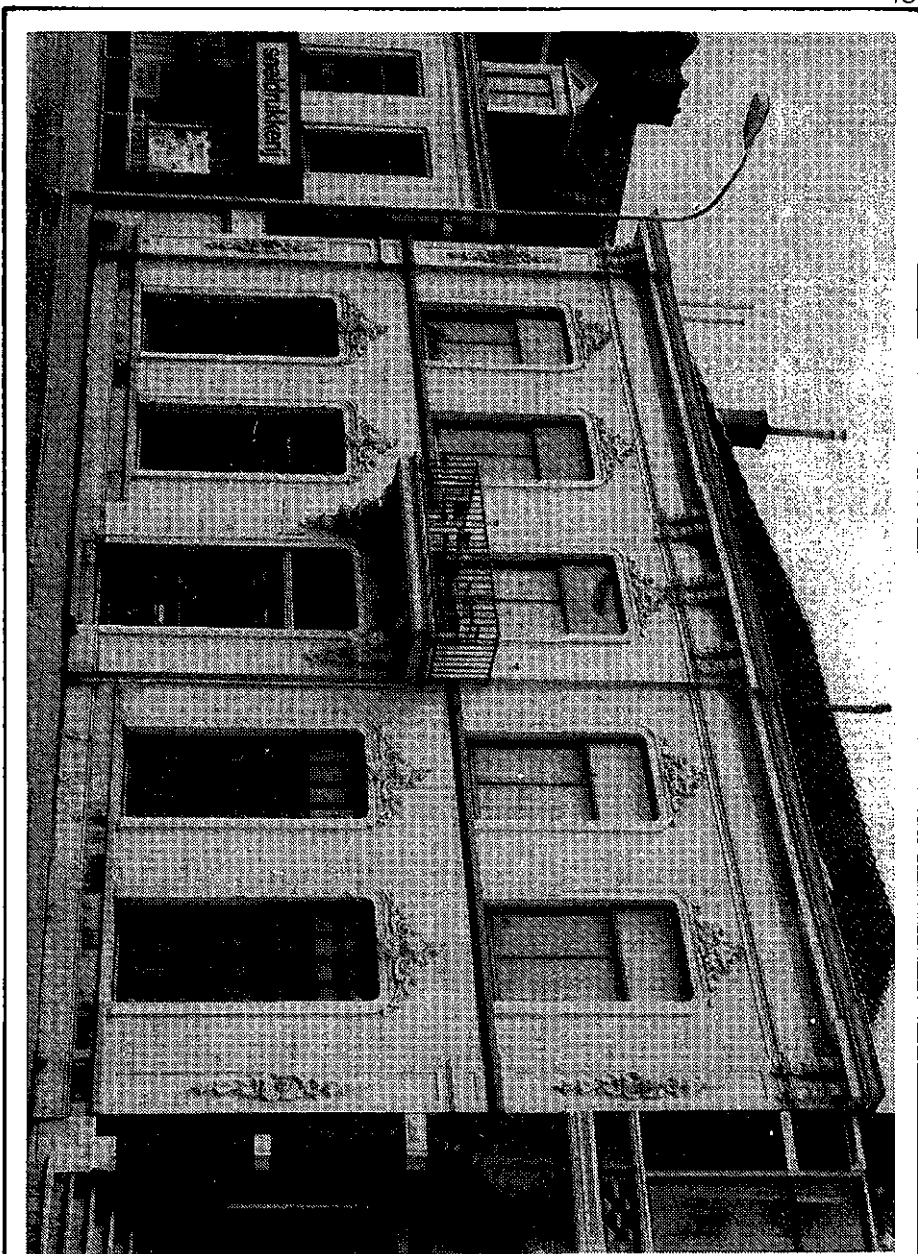
Nieuwbouw werd met name tegengehouden door de rivaliteit tussen Zwolle en het toen nog zelfstandige Zwollerkerspel. Zwolle liet zich aan de school weinig gelegen liggen want de meeste leerlingen kwamen toch uit Zwollerkerspel. Laatstgenoemde gemeente wilde de school graag binnen haar grenzen maar dat werd haar door de gemeente Zwolle niet gegund. Na veel vertraging werd men het tenslotte eens over nieuwbouwplannen. Op 13 februari 1961 werd het nieuwe gebouw aan de Margrietstraat in gebruik genomen.

Het kon beschikken over een theorie- en een praktijklokaal en over een "mooie tuin" 22). Eindelijk konden er de lang verbeide praktijklessen gegeven worden die des te meer nodig waren omdat van een steeds groter aantal leerlingen de ouders niet in de land- of tuinbouw werkzaam waren 23). Van der Meer maakte het heuglijke feit niet meer als schoolhoofd mee. Hij was met ingang van het schooljaar 1960/61 met pensioen gegaan en opgevolgd door W. Dragstra die langer dan vijftien jaar leiding aan de school zou geven. Tegenwoordig draagt de school de naam "Centrum voor Tuinbouwonderwijs".

Nogmaals het Landbouwhuis

Het Landbouwhuis waarin de O.L.M. in 1945 weer haar intrede had genomen, werd in de jaren '50 spoedig te klein. Ook in dit geval duurde het lang vóórdat nieuwbouw werd gerealiseerd. Pas in 1968 kon de O.L.M. verhuizen naar het veel grotere Landbouwhuis aan het Groot Wezenland 29.

De groei van de activiteiten van de O.L.M. raakte met name op het gebied van de verzekeringen in een stroomversnelling zodat het nieuwe gebouw binnen de kortste keren weer te klein werd. Ditmaal werden de zaken groots aangepakt. Aan de rand van Zwolle werd door de inmiddels zelfstandig geworden Onderlinge Verzekeringsmaatschappij van de O.L.M. aan de Dokter Stolte-weg 2, nabij het Sophia-Ziekenhuis, een nieuw Landbouwhuis, het derde, neergezet. De diverse afdelingen van de O.L.M. (secretariaat, onderwijs, sociaal-economische voorlichting, verzekeringen en accountants- en belastingadviesbureau) zijn er onder-

Landbouwhuis, Bgm. Van Royensingel 22: tot 1968 het OLM-kantoor.
Foto: collectie GAZ

gebracht evenals de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen in Overijssel en de Plattelands Jongeren Gemeenschap Overijssel. Dit nieuwe gebouw werd in maart 1933 in gebruik genomen. Omdat de activiteiten van de O.L.M. zich geleidelijk buiten de landbouwwereld zijn gaan uitstrekken, noemt men het nieuwe gebouw officieel "O.L.M.-kantoor" maar vermoedelijk zullen velen nog lange tijd spreken van het "Landbouwhuis".

De archieven

De archieven van de O.L.M. zijn in 1982 in bewaring gegeven aan het Rijksarchief in Overijssel. In 1984 is bij dit Rijksarchief de inventaris verschenen van deze archieven 24). De archieven bevatten veel interessants en gaan tot circa 1880 terug. Aanwezig zijn onder andere notulen van bestuurs- en ledenvergaderingen, correspondentie, jaarverslagen, ledenlijsten en boekhouding. Ook jaargangen van het blad van de O.L.M., het "Overijsselsch Landbouwblad" (1916-1941) zijn er te vinden. De archieven van de O.L.M. zijn zeer belangrijk voor de geschiedenis van de landbouw in Overijssel vanaf 1880. Ze kunnen het nodige inzicht geven in de vele pogingen om de landbouw in deze provincie te moderniseren. Daarbij kan het gaan om de aanleg van proefvelden, het organiseren van veekeringen, allerlei vormen van landbouwonderwijs enzovoorts. Daarnaast kunnen de archieven van belang zijn voor regionaal en lokaal onderzoek. Ze bevatten tal van correspondentie met plaatselijke coöperaties (vooral aan- en verkoopverenigingen) en afdelingen.

De in de inventaris beschreven stukken zijn openbaar voorzover het stukken betreft die veertig jaar of ouder zijn. Voor raadpleging van jongere stukken is schriftelijke toestemming van de bewaargever, in dit geval dus de O.L.M., vereist.

Noten

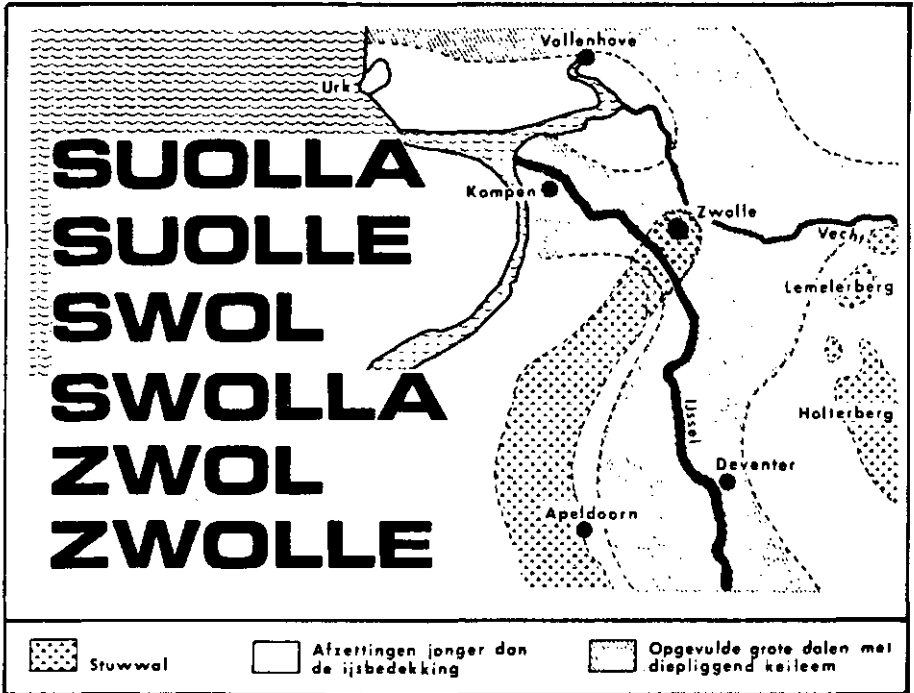
1. Rijksarchief in de provincie Overijssel (RAO), Archief van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij (Archief O.L.M.), 247, Brief, 20 mei 1909.
2. Idem, 247, Brief Tervoert aan Lasonder, 23 oktober 1909.
3. Idem, 247, Brief van Tervoert aan O.L.M., 12 december 1909.
4. Idem, 247, Overijsselsch Landbouwblad, 30 augustus 1928, 3.
5. Idem, 3-4.
6. B. Hijma, Inventaris van de archieven van de Twentsche Landbouw Maatschappij (1871) 1879-1897, de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1897-1941 (1971) en de daarin gedeponeerde archieven 1891-1985 (Zwolle, 1984), 21 en 32.

7. RAO, Archief O.L.M., 343, Brief van Van Haersolte aan Louwes, 21 juni 1919 en brief van Louwes aan Van Haersolte, 29 juli 1919.
8. Idem, 380, Jaarverslag over 1945-1946, 10 en 17.
9. De Landbode, 19 oktober 1984, 3 en 5.
10. RAO, Archief O.L.M., 548, Overijsselsch Landbouwblad, 27 februari 1919, 1.
11. Idem, 4 december 1919, 2.
12. RAO, Archief O.L.M., 343, Brief Louwes aan F. Middag, secretaris van de Coöp. Landbouwersbank "Zwollerkerspel", 7 januari 1922; "Zwolle in woord en beeld" (1904), 122.
13. RAO, Archief O.L.M., 357, Kort verslag der Maatschappij over het jaar 1907, 16-17.
14. Overijsselsche en Zwolsche Courant, 4 en 5 september 1928; RAO, Archief O.L.M., 557, Overijsselsch Landbouwblad, 13 september 1928, 2.
15. RAO, Archief O.L.M., 557, Overijsselsch Landbouwblad, 6 september 1928, 2.
16. J.H. de Ru, Landbouw en Maatschappij. Een analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren (Deventer, circa 1981), 87-94 en 99.
17. Overijsselsche en Zwolsche Courant, 24 februari 1932; RAO, Archief O.L.M., 561, Overijsselsch Landbouwblad, 3 maart 1932.
18. RAO, Archief O.L.M., 93, Notulen Bestuur, 6 december 1941.
19. Idem, 381, Verslag van de Lagere Tuinbouwschool over 1947, 34.
20. Idem, 383, Verslag van de Lagere Tuinbouwschool over 1949, 31.
21. Idem, 736, Brief van Van der Meer aan bestuur O.L.M., 4 juli 1958.
22. Idem, 389, Verslag van de Lagere Tuinbouwschool over 1961, 30.
23. Idem, 1132, Verslag van de Lagere Tuinbouwschool over 1963/64, 8.
24. De inventaris van het archief is op het Rijksarchief in Overijssel te raadplegen onder nummer 330. De totale omvang van de O.L.M.-archieven beslaat ongeveer 25 strekkende meter.

OVER DE BETEKENIS VAN DE NAAM ZWOLLE

Jaap Hagedoorn

De betekenis van de plaatsnaam Zwolle intrigeert al eeuwenlang de inwoners van die stad en buitenstaanders. Stedennamen als Amsterdam, Maastricht of 's-Gravenhage laten zich afdoende en eenvoudig verklaren, maar over de betekenis van de naam van de Overijsselse hoofdstad zijn de meningen nog altijd verdeeld en dat zullen ze waarschijnlijk ook wel blijven. Dit artikel geeft een overzicht van al die meningen, maar wil ook een bijdrage aan de discussie leveren.

De mij oudstbekende poging om de achtergronden van de plaatsnaam te ontsluiten is van de zeventiende-eeuwse historicus Willem Nagge 1). Hij vermeldt, overigens met de nodige twijfel, dat "sommige" in zijn tijd meenden dat op de plaats van de

stad vroeger zeer goed weideland lag. De koeien die daar ge-weid werden, groeiden zo hard dat het leek of ze "swollen". De dichter A. Moonen sloot zich in 1700 bij deze mening aan, toen hij zijn lofzang op Zwolle begon met de woorden:

"Gezwoollen uier, wier vette landerijen,

Geboortewieg, gaf u den schoonen naam van Zwol" 2)

De achttiende-eeuwse Zwolse historicus B.J. van Hattum was kritischer en beschrijft en beoordeelt in zijn Geschiedenissen der stad Zwolle een reeks van mogelijkheden. 3) De bovengenoemde verklaring wijst hij af. Een variant hierop, namelijk dat de koeien niet zwoollen, maar gezwollen kregen, kan ook zijn goedkeuring niet wegdragen, evenmin als de wel erg vergezochte uitleg van ene Simon van Leeuwen, die beweerde dat de naam verband houdt met de handel in "wolle" die hier vroeger welig getierd zou hebben. Terecht merkt Van Hattum op dat deze verklaringen bewijs missen. Bovendien, zo gaat hij verder, komt er in een dorp pas bedrijvigheid (koeienweiderij of wolhandel) op gang wanneer het al langer bestaat en dus al een naam heeft.

Ook de gedachte van de predikant-medicus-historicus Johan Picard, dat Zwolle van het Scythische woord "saal" (herenhof) zou zijn afgeleid, wijst Van Hattum af. De bewijzen ervoor ontbreken, maar ook de vervorming van Saal naar Swolle (dat in 1040 al zo werd gespeld) is te groot: de zo belangrijke w-klank komt in het eerste woord geheel niet voor en het lijkt onwaarschijnlijk dat deze klank door vervorming is ingeslopen.

Van Hattum gaat er vanuit dat de betekenis onbekend is en zal blijven. De naam zou dan afgeleid kunnen zijn van een andere, oudere plaats met dezelfde naam. Inwohers van dat oudere Zwolle gaven een door hen ergens anders gestichte nederzetting de naam van hun vaderstad. Van Hattum noemt als bewijs enkele steden en dorpen in Polen, Bohemen en Duitsland, die ook Zwolle, Swolle of iets vergelijkbaars heten. Overigens deden de Overijsselse Zwollenaren hetzelfde met dorpjes die zij elders stichtten, bijvoorbeeld het Zeeuwse Zwollerkerk.

In de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw kwam de geografische verklaring van de plaatsnaam Zwolle in zwang. De naam van steden of dorpen hangt vaak samen met hun landschapelijke kenmerken in de tijd van hun ontstaan, zoals Hoogeveen of Ureterp. Zo zijn er verklaringen die de naam Zwolle doen teruggaan op Swol-ee, een gezwollen waterweg, en Swol-lo, een regelmatig overstroemde vlakte te midden van bossen. 4) Hoewel

Zwolle aan en in de buurt van waterwegen ligt, ontbreken de bewijzen voor deze uitleg. Bovendien lijkt het mij niet logisch dat mensen zich vestigen op een plek die door overstromingen kan worden geplaagd.

J.H. Sebus constateerde in 1943 dat in de omgeving van Zwolle plaatsnamen voorkomen die op bosnamen teruggaan, zoals Blalo, Holtenbroek en Langenholtje. 5) Het -le van Zwolle zou volgens hem dan ook terug te voeren zijn op lo (bos). Het eerste deel van de naam zou afgeleid zijn van suon, of zoen. Zwolle betekent dan bos der verzoening. Ook deze verklaring mist weer bewijs. Uit de bronnen is ons niets bekend van een verzoening of vrede die hier tot standgekomen zou zijn.

Met de ontwikkelingen in de taalwetenschap en de groei van de kennis omtrent het verre verleden deed een andere wijze van de verklaring van plaatsnamen haar intrede, die vaak logischer en beter geconstrueerd is dan de eerdergenoemde, namelijk de etymologisch-toponymische. Daarbij wordt de kennis over de herkomst van woorden gebruikt bij het plaatsnaamkundig onderzoek.

Thom. de Vries vermeldt dat Zwolle niets anders betekent dan "hoger-gelegen-oord", dat bij hoog water niet onderloopt. 6) R. van Beek stelt dat Zwolle is afgeleid van het oud-hoogduitse Swelli, dat drempel betekende. Zwolle is namelijk gebouwd op een restant van de uitloper van de in de ijstijd ontstane Noordoostveluwe stuwwal. Deze zanddrempel was enige jaren geleden, tijdens de opgravingen op het stadhuisterrein, nog duidelijk waarneembaar. Tussen de Sassenstraat en de Lombardsteeg werd in de ondergrond een hoogteverschil van 32 centimeter per vier meter geconstateerd. 7) Wie van de Oude Vismarkt/Grote Markt naar de Sassenstraat loopt, kan dit hoogteverschil zelf nog opmerken. De etymologische verklaring wordt hier dus ondersteund door geografische waarnemingen.

De eensgezindheid in deze laatste meningen werd in 1980 verbroken door een artikel van M. Gysseling. 8) Deze schrijft dat veel plaatsnamen afgeleid zijn van prehistorische waternamen. Dit zou ook gelden voor plaatsnamen in de Zwolse regio. Niet het germaanse Swel zou de oorsprong van de naam Zwolle zijn, maar het oudere, indo-europese Swel, dat buigen of draaien betekent. In een bocht van de waterloop Swalana zou een dorp hebben gelegen. De naamsoverdracht van rivier naar dorp zou in ieder geval vóór het jaar 600 plaatsgehad moeten hebben. Uit archeologische onderzoeken is echter gebleken dat de nederzetting waaruit later Zwolle groeide rond 800 gesticht kan zijn, en over bewoning daarvoor is niets bekend. 9) Ook Gysselings theorie valt dus moeilijk te bewijzen.

B.J. Hekket keerde zich in 1983 tegen deze verklaring van Gysseling. 10) De laatste had volgens hem uit het oog verloren dat het methodisch onjuist is een naam bij een oude taalgroep (het indo-europees) in te delen, als hij ook binnen een jongere (het germaans) verklaard kan worden. Hekket verdedigt de eerdergenoemde afleiding uit het germaanse Swell. Hij wijst op de op het oud-engels, dat tot de germaanse taalgroep behoort, terug te voeren engelse plaatsnamen Upper en Lower Swell. Het woord swell betekent ook hier weer: verhoging in het landschap. Het dorp op of bij deze verhoging kreeg dus een naam die met dit geografisch kenmerk samenhangt. In dit verband zou het interessant zijn de door Van Hattum genoemde plaatsnamen in Polen en Duitsland eens op hun achtergronden te onderzoeken.

Opvallend in de verklaringen van de laatste honderd jaar is het feit dat de naam Zwolle steeds op geografische kenmerken teruggevoerd wordt. De oudere hieronder en de verklaringen uit vroegere eeuwen zijn niet of moeilijk bewijsbaar of missen logica. Hun waarschijnlijkheid wordt daardoor wel erg gering. Gysselings verklaring blijkt niet alleen methodisch onjuist te zijn, maar is ook, in vergelijking met die van Hekket en anderen, minder aannemelijk. Zwolle moet dus worden afgeleid van het germaanse woord voor verhoging in het landschap: Swell.

Noten:

1. W. Nagge, Historie van Overijssel (2 dln.; (herdruk 1975 van) Zwolle 1915) I, 87.
2. A. Moonen, Poëzy (Amsterdam en Utrecht 1700) 699.
3. B.J. van Hattum, Geschiedenissen der stad Zwolle (4 dln.; (herdruk 1975 van) Zwolle 1767-1775) I, 1-13.
4. W.A. Elberts, Wandelingen in en om Zwolle (Zwolle 1890) 4 en J.A.J. Temmink, VII eeuwen Zwolse geschiedenis (Zwolle s.a. [1930]) 13.
5. J.H. Sebus, 'Over de betekenis van de plaatsnaam Zwolle' in: Historia. Maandschrift voor de geschiedenis en kunstgeschiedenis 9 (1943), 262-263.
6. Thom.J. de Vries, Festina Lente (Zwolle 1965) 8-9.
7. R. van Beek, 'Zwolle op de drempel' in: Zwolle van stuwwal tot stad. Schets van haar oudste stadsdeel (Zwolle s.a.) 5 en 10.
8. M. Gysseling, 'Wat betekent de naam Zwolle' in: Zwolle in de middeleeuwen. Onderzoekingen naar een vroegstedelijke samenleving (Zwolle 1980) 1-3.
9. R. van Beek en V.T. van Vilsteren, 'Van Karel de Grote tot Karel de Vijfde. Een archeologisch onderzoek in het oudste gedeelte van Zwolle' in: Zwolle in de middeleeuwen, 87.
10. B.J. Hekket, 'Wat betekent de naam Zwolle' in: Overijsselse Historische Bijdragen 93 (1983) 20-22.

COMPUTER EN BRONNENONDERZOEK

Dr. B.J. Kam

Ontwikkelingen in de geschiedvorsing gaan in het algemeen niet snel. Een amateur-historicus is iemand, die de tijd neemt, vaak ook iemand die de tijd heeft: vele van onze vaste archiefzoekers zijn de 60+ gepasseerd, roken sigaren en kunnen dus beschikken over sigarenkistjes waarin zij hun fichesystemen kunnen ordenen.

De amateur zal dus niet zo snel geneigd zijn om nieuwe, of andere hulpmiddelen te gaan gebruiken zoals, bijvoorbeeld, de schrijfmachine. Deze heeft het Zwolse archief dan ook pas na 1968 bereikt, maar betekende een duidelijke mijlpaal: pas na dit jaar werden de archiefstukken geleidelijk aan toegankelijk. Toch staan wij reeds nu, nog geen twintig jaren later, aan de drempel van een even ingrijpende en fascinerende periode: die waarin de computer vaste voet zal gaan krijgen bij het historisch bronnenonderzoek en over een aantal jaren niet meer weg te denken zal zijn uit het archief.

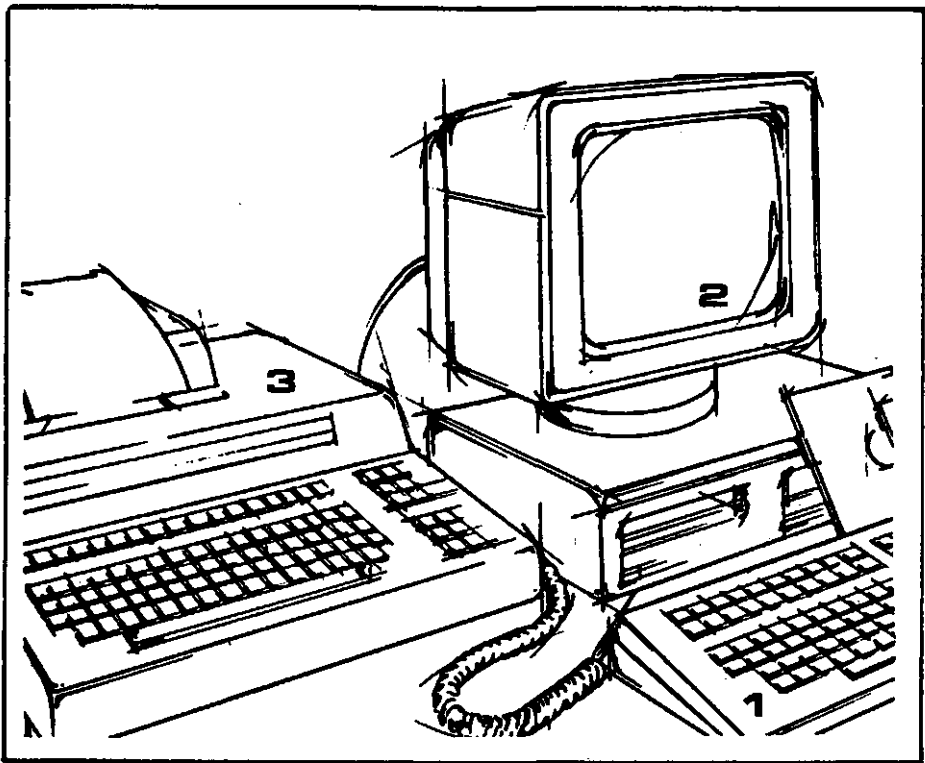
Om te beginnen wil ik eerst iets vertellen over het te onderzoeken materiaal en daarna zal ik een kort voorbeeld geven van een onderzoek met enkele resultaten.

Een computer is, in tegenstelling tot wat velen nog denken, niet "zomaar" een rekenmachine: hij is vooral een zeer snelle rekenmachine, die juist door deze snelheid van werken in staat is om ook met letters te "toveren".

Toen ik een vijftal jaren geleden aan een archiefonderzoek begon over de prostitutie in Zwolle was er nog geen sprake van enige rekenkundige bemoeienis met dit onderwerp. Er bleek echter reeds na een jaar werken zoveel materiaal te zijn, dat aan een statische bewerking niet meer viel te ontkomen, en er een computer en een statisticus moesten worden ingeschakeld. Dat betekende vele uren werk op avonden en zon- en feestdagen in een administratieruimte van ziekenhuis de Weezenlanden, want een computer kan pas iets doen nadat de te onderzoeken gegevens zijn "ingevoerd"; in die periode was de computer nog gelijk aan de berg, waar Mohammed heen moest gaan.

Die rollen zijn nu, nog maar luttele jaren later, omgekeerd. Het is vandaag de dag mogelijk, om de voor een onderzoek als het onderhavige (en waarschijnlijk dus ook voor enig ander

bronnenonderzoek) benodigde computercapaciteit te vinden in een ruimte, niet groter dan een flink boek, waarbij verder een oude zwartwit televisie (waarvan alleen maar het beeldgedeelte moet kunnen werken) een vereiste is. Als derde heeft men een "programma" nodig: dat is een soort gebruiksaanwijzing, die de computer nodig heeft om te kunnen weten wat hij met de ingevoerde gegevens moet gaan doen; en tenslotte is het makkelijk om over een "printer" te kunnen beschikken: dat is een soort schrijfmachine, die de resultaten van het onderzoek op papier zet 1). Men heeft dan apparatuur, die in staat is om de brongegevens die bij iets of iemand thuis horen (de statisticus noemt dit "variabelen": gegevens die aan verandering onderhevig zijn) zodanig vast te leggen, dat deze alleen, of in combinatie met één of meer andere variabelen gerangschikt kunnen worden. Men kan de vorm en soort hiervan geheel zelf bepalen: alfabetische of numerieke volgorde, alleen vrouwen, alleen mannen, met of zonder rood haar of blauwe ogen. Er doen zich ongekende mogelijkheden voor, mits men bij het invoeren van de variabelen deze gegevens heeft meegenomen.

1=toetsenbord 2=Monitor(TV-scherm) 3=printer

Een heel alledaags voorbeeld is het rubriceren van diapositieven of foto's. Wanneer men cactussen in bloei fotografeert, is het bekende fichesysteem voldoende, mits er niet meer dan één gegeven wordt vermeld: de naam van de bloem. Zodra echter de bloeiperiode een rol gaat spelen, komen er al twee extra gegevens (data) op de fiche terecht: begin- en einddatum van de bloei. Als daarnaast vermeld moet worden hoeveel water de cactus per dag of per week heeft gekregen komt er al een beslismoment waarop de onderzoeker zal moeten uitmaken of hij niet beter een Hollerith systeem kan gaan hanteren of ... een computer. Hetzelfde geldt voor andere onderzoeksthema's zoals familieleden, gebouwen, landschappen en planten, datum, plaats, gelegenheid en volgnummer; om van de belichtingstijd, uur van de dag, belichtingsdetails en filmmateriaal nog maar niet te spreken. Men moet zich hierbij echter wel realiseren, dat de computer het vooral gaat winnen van het gewone fichesysteem wanneer het om grote aantallen gaat. Men kan van tien bloeiende cactussen nog wel een fichesysteem bijhouden; maar wil men van 100 bloeiende cactussen de relatie achterhalen tussen de bloeiperiode en, bijvoorbeeld, de dagelijks genoteerde vochtigheidsgraad dan is de computer onverslaanbaar.

Een praktisch voorbeeld uit een nog lopend onderzoek kan een en ander verduidelijken. Uit mijn promotiemateriaal heb ik nog ruim 2.000 volledig geregistreerde reisbewegingen van prostituées overgehouden uit de periode 1860-1900, die voor de dissertatie niet zijn gebruikt. Deze gegevens waren op "ouderwetse" fiches ingetypt en alfabetisch op naamvolgorde in sigarenkistjes opgeborgen.

Van deze vrouwen heb ik geboortedatum en -plaats, provincie, en nationaliteit als vaste gegevens ingebracht. Daarnaast de variabele gegevens: woonplaats, adres, data van aankomst en vertrek, de vorige en de volgende verblijfplaats; met verder de uit deze variabelen nog af te leiden gegevens zoals verblijfsduur in weken en gemiddelde leeftijd bij begin in het werk. Tensamen dus vier vaste en acht variabele gegevens, met als extra een rubriek: bijzonderheden, waarin kinderen, echtgenoten en soms werkzaamheid als bordeelhoud(st)er zijn vermeld. Daarbij is het een eenvoudige zaak, om bij het coderen de enkele aanwezige mannen (bordeelhouders) door middel van een apart teken - @ - als man te kenmerken, terwijl de meervoudige inschrijvingen van een ander teken - * - worden voorzien. Het is dan simpel om deze categorieën apart te houden, of juist voor onderzoek te selecteren. Enkele resultaten uit dit onderzoek maken iets meer inzicht in deze werkwijze mogelijk.

Uit het gehele te onderzoeken bestand kan door een enkele handeling een groep worden geselecteerd die aan exact omschreven kenmerken voldoet. Om dit te demonstreren volgt hieronder een tabel, die uit drie kolommen bestaat:

1. de gemiddelde verblijfsduur in weken;
2. de gemiddelde leeftijd;
3. het aantal in het betrokken deelbestand verwerkte inschrijvingen.

Er is geen statistische analyse op dit materiaal verricht. Het gaat er in dit artikel alleen maar om, de mogelijkheden van de computer enigermate te demonstreren.

	verblijfs- duur in weken	leeftijd in jaren	N
	1.	2.	3.
In de gehele groep bevinden zich 443 inschrijvingen:			
waarvan 151 buitenlandse meisjes:	49,73	27,41	443
en 291 in Nederland geboren.	39,45	27,17	151
	55,--	27,54	291
Nu verwijderen we eerst de mede ingeschreven mannen (bordeelhouders):	324,62	32,62	8
die door hun lange verblijfsduur een aanzienlijke invloed hebben op de gemiddelden van de groep, want deze veranderen nu duidelijk:	44,66	27,32	435
Een aantal meisjes wordt meer dan eenmaal aangetroffen (102) maar deze groep blijkt niet veel anders te zijn samengesteld:	48,15	28,58	102
en zonder meervoudige inschrijvingen komen we op de volgende waarden:	43,59	26,93	332

De grote verschillen gaan pas optreden als de meisjes, die langer dan een jaar achtereen ingeschreven blijven, uit de groep worden verwijderd:

124,83	26,95	106
--------	-------	-----

(dit getal komt uit de groep met meervoudige inschrijvingen; deze worden nu weer meegerekend). De verblijfsduur verandert nu drastisch, terwijl de leeftijd vrijwel gelijk blijft:

18,75	27,44	328
-------	-------	-----

en indien we de groep terugbrengen naar alleen diegenen, die korter dan 26 weken achtereen ingeschreven zijn, worden de parameters:

11,25	27,49	233
-------	-------	-----

We kunnen nu ook gemakkelijk nagaan, wat de invloed is van de leeftijd bij inschrijven. Zij die ouder zijn dan 30 jaar bij inschrijving (106) zijn gemiddeld 34,22 jaar oud en blijven vrij lang:

48,90	34,22	106
-------	-------	-----

De jongere vrouwen tonen merkwaardigerwijs nauwelijks verschil met de oudere voor wat de verblijfsduur aangaat:

43,17	25,01	329
-------	-------	-----

Ook de groep die alleen bestaat uit meisjes die jonger zijn dan 30 jaar, en korter dan een jaar blijft, wijkt wat leeftijd betreft weinig af van de gehele groep, maar heeft wel een duidelijk kortere verblijfsduur:

18,86	25,10	255
-------	-------	-----

Nu een overzicht van inschrijvingen in Amsterdam. De hele groep:

	46,34	27,20	186
- allen onder de 30:	45,51	24,62	145
- allen korter dan 1 jaar aanwezig:	19,31	27,39	138
- alle meisjes jonger dan 30 en korter dan 1 jaar ingeschreven:	19,66	24,49	105

Hetzelfde, en dat zijn dan de laatste cijfers uit deze tabel, is uitgerekend voor de groep vrouwen die buiten Amsterdam worden geregistreerd (245)

- gehele groep:	43,94	27,75	245
- allen onder de 30	41,32	25,32	184
- allen korter dan 1 jaar aanwezig:	18,35	27,47	190
- allen jonger dan 30 en korter dan 1 jaar ingeschreven:	18,29	25,24	150

Het zal duidelijk zijn, dat nog veel meer groepsvergelijkingen gemaakt kunnen worden, waarbij men alle variabele en vaste factoren kan gebruiken. Het is vaak noodzakelijk om zichzelf beperkingen op te leggen, omdat het eigenlijk veel te gemakkelijk gaat.

Het materiaal uit het rapportenboek van de Zwolse politie-commissaris, dat deze in de jaren 1846 en 1847 heeft bijgehouden is veel moeilijker te bewerken. Deze rapportenboeken zijn eigenlijk ingebonden kladschriften, waarin alle zaken en zakenjes vermeld worden waarmee de "policiedienaar" in de stad geconfronteerd werd. Ook in dit voorbeeld gaat het alleen om de vraag: wat kan een computer daar nu aan vergemakkelijken?

Als ingang is primair de naam van de betrokkene genomen; voor de verdere gegevens is men geheel afhankelijk van wat de commissaris belangrijk vindt. Zo noteert hij slechts in enkele gevallen de leeftijd, nooit exacte geboortedata. Vaststellen van het geslacht is meestal aan de naam wel mogelijk. De datum is wel eens onduidelijk; vooral in het begin van het register vergeet hij dit gegeven vaak te vermelden. Soms staan er persoonlijke aantekeningen in zoals een vermelding van de liedjes die Buziau op de Groote Sociëteit heeft gezongen. Het beroep wordt, indien relevant, vermeld, evenals de reden van het contact, maar vaak moet men er naar gissen en betreft het notities van namen diergenen, die getuigen waren van een vaak niet meer vermeld feit.

Ter illustratie enkele getallen uit het jaar 1846. Er zijn 964 namen vermeld, waarbij 739 mannen en 214 vrouwen. Dat de optelling niet klopt, is ontstaan door het invoeren van enkele (belangrijke) neutra zoals de diligence op Groningen die op de Nieuwstad (nu Thomas a Kempisstraat) een boerenkar met twee Nieuwleusense boerinetjes ondersteboven rijdt, en van enkele namen waarvan het geslacht niet valt te achterhalen. Er worden zeven smeden, zeven metselaars en drie horlogiemakers vermeld; 27 publieke vrouwen en tien bordeelhoud(st)ers; 64 namen van getuigen zijn vastgelegd; van 130 mensen is de leeftijd vermeld. Het beroep is in 477 vermeldingen, het "adres" (vaak in de trant van "bij zijn vader") is bij 410 namen min of meer bekend.

Al met al is dit materiaal moeilijk te rubriceren. Toch heeft de computer grote voordelen. Men kan het apparaat laten zoeken naar bepaalde woorden: vier letters zijn bijna altijd voldoende om een begrip te definiëren. Wanneer men zoekt naar "wagt", komen alle namen van diegenen die op het bureau hun roes hebben uitgeslagen, naast die van een enkele deserteur die gevangen wordt, naar boven. De scherpregger van Zwolle komt enige malen (echter zonder naamsvermelding) voor. Zoeken naar "scheld" of "schold" levert 79 namen op, met epitheta als stinkert en vuile lel.

De computer maakt zonder enig probleem een index op alfabetische (namen) of numerieke (leeftijd) volgorde, en kan alle variabele gegevens direct met elkaar combineren: hoeveel vrouwen zijn er in het najaar van 1845 genoteerd; zijn er tijdens de kermisweek meer dronkelappen dan anders?

Het werken met moderne apparatuur als deze staat momenteel nog in de kinderschoenen, en er zal veel geëxperimenteerd moeten worden om, bijvoorbeeld, een genealogie in een computergeheugen

op te slaan 2). In principe is de veelheid van gegevens een reden om eerder een computer te gaan gebruiken: koopactes met veel namen, getuigenissen, rechtszaken, verkopen van onroerend goed enzovoorts.

De prijs zal geen belemmering meer hoeven te zijn; men kan voor minder dan f 1.000,— een begin maken. Wellicht komen er, behalve de microfilmreaders, binnenkort ook huiscomputers op de leestafel in het archief te staan.

BOEKJE,

DIENENDE TOT

BEWIJS VAN INSCHRIJVING

ALS

PUBLIEKE VROUW.

(Deel van het) titelblad van het registratieboekje voor publieke vrouwen. De hierin geregistreeerde gegevens zijn gebruikt voor het beschreven onderzoek.

Ware grootte: 15,7 x 10 cm.

Collectie GAZ

Noten

1. Men heeft voor dit alles op het moment van schrijven van dit artikel (april 1984) niet meer dan f 950,— nodig, de zwart-wit-televisie zonder geluid inbegrepen. Een bedrag dat zelfs door een gepensioneerde archiefmaniak nog wel op te brengen moet zijn, en anders lukt het wel om een partner te vinden wanneer U dit artikel uitgelezen hebt.
2. Noot van de redactie: Er is een tijdschrift dat zich speciaal richt op het gebruik van computers bij het beoefenen van genealogie. Het blad heet Gens data, verschijnt eenmaal per kwartaal en is momenteel in zijn tweede jaargang.

BOEKBESPREKING**HERINNERINGEN VAN EEN ZWOLSE JONGEN**

door H.J. Verkouw

met vijftiennegentig merendeels nog niet eerder gepubliceerde foto's en prenten uit de periode tussen 1900 en 1930, verzameld en van toelichting voorzien door Han Prins.

Uitgeverij Waanders b.v., Zwolle 1985

112 pagina's, prijs f 29,50

Henk Brassien

H.J. Verkouw werd in 1904 in Zwolle geboren en verliet de stad in 1930. Zijn jonge jaren bracht hij door in het Zwolle, dat slechts weinig Zwollenaren nog uit eigen ervaring bekend is.

Op 21 maart 1985 zat Verkouw achter een tafeltje in de winkel van Waanders. Hij signeerde daar zijn boek "Herinneringen van een Zwolse jongen". Veel oudere Zwollenaren ontmoette Verkouw op die dag. Herinneringen werden opgehaald, waarbij bleek, dat de 80-jarige nog over een scherp geheugen beschikte.

Wat begon als "Opa, vertel nog eens van vroeger", mondde uit in een vlot leesbaar boek. De schrijver zegt in de inleiding dat hij zeker niet pretendeert geschiedenis te schrijven; hij roept vanuit zijn herinnering het leven van alle dag in het begin van deze eeuw op. Veel komt ter sprake: (zijn) Assendorp, de schooljaren, de uren op straat, waar verkeer nog nauwelijks voorkwam, de zondagse wandelingen naar de uitspanningen rondom de stad, de Antwerpse duivel Jan Olieslagers (1910: half Zwolle staat aan de Hanekamp met open mond naar het eerste vliegtuig in Zwolle te kijken), de eerste baan, waar hij maar liefst vijftig cent per week verdient, de eerste wereldoorlog, ambtenaren in het stadhuis, ijspret, feestdagen, teveel om op te noemen.

De meeste herinneringen worden kort beschreven, hier en daar voorzien van teksten in het Zwols. Langer, te lang, worden ze als hij terug denkt aan zijn tijd als gemeente-ambtenaar in Zwolle (Verkouw blijft tot 1969 ambtenaar, vanaf 1930 in de provincie Noord-Holland).

Zoals gezegd, het boek leest vlot weg. De titel dekt evenwel slechts ten dele de inhoud. Grote stukken zijn niet typisch Zwols, maar gaan over (overigens leuke) jeugdgebeurtenissen,

die onverschillig waar hadden kunnen plaatsvinden. Ter compensatie is er her en der gestrooid met Zwolse namen om het geheel een 'couleur locale' te geven.

Wat het boek echter zeker de aanschaf waard maakt, zijn de vele - vaak nog niet eerder gepubliceerde - foto's, die door Han Prins treffend van onderschriften zijn voorzien. Zij vormen eigenlijk een boek in een boek en tonen Zwolle in het begin van onze eeuw. Veel is niet meer terug te vinden: het oude Kerkbrugje, het Gouverneurshuis, de Michaëlkerk, maar anderzijds laten vele foto's zien, dat beplanting ertoe kan bijdragen oude glorie te herstellen (Melkmarkt, Thorbeckegracht, Gasthuisplein, Diezerkade enz).

BERICHT VAN DE GEMEENTELIJKE ARCHIEFDIENST

VOETBAL- EN ATLETIEKVERENIGING P.E.C.

Wim Huijsmans

In november 1984 werd door de Gemeentelijke Archiefdienst van twee oud-bestuursleden het archief van de voetbal- en atletiekvereniging P.E.C. in ontvangst genomen.

Het archief is inmiddels beschreven en heeft een plaats gekregen tussen andere, overgebrachte archieven van Zwolse sportverenigingen.

De voetbal- en atletiekvereniging P.E.C. is in 1910 opgericht. Zij is ontstaan uit een fusie van twee verenigingen, namelijk P.H. (Prins Hendrik) en E.D.N. (Ende Desespereert Nimmer).

De naam P.E.C. is ontleend aan de eerste letter van beide verenigingen plus de C. van Combinatie en betekent dus voluit: "Prins Hendrik Ende Desespereert Nimmer Combinatie".

De voetbalvereniging van de groen-witten verwierf in de twin-tiger jaren al de titel van "eeuwige tweede-klusser".

In 1955 werd de overstap gemaakt naar het semi-betaald voetbal. Naast de vereniging werd in 1969 de stichting betaald voetbal P.E.C. Zwolle opgericht om tot beter betaald voetbal in Zwolle te komen. Door met 3-1 van FC Vlaardingens te winnen op 15 mei 1978 promoveerde P.E.C. naar de ere-divisie.

In 1982 is de heer Eibrink eigenaar van P.E.C. geworden en werd de naam gewijzigd in PEC-Zwolle '82.

1984 is -voorlopig- het laatste jaar geweest dat op ere-divisie niveau werd gespeeld.

De atletiekvereniging heeft zich in 1974 van de voetbalvereniging afgescheiden en vormt sindsdien een zelfstandige vereniging onder de naam: Atletiekvereniging P.E.C. 1910.

De meest bekende atleet die de vereniging onder haar leden geteld heeft, is zonder enige twijfel Wim Peters, een allround sportman, die vanwege zijn prestaties in de periode 1930-1940 Zwolle atletiek-minded maakte. Het is overigens een toevalligheid dat de nieuwe atletiek-accomodatatie in Holtenbroek getooid is met de naam "de Peterskamp".

Het archief

Het bewaarde materiaal is tot circa 1940 in hoofdzaak van documentaire aard. Per jaar wordt een impressie gegeven van de ontplooidde activiteiten, voornamelijk aan de hand van kranteknip-sels.

De notulen van de bestuursvergaderingen zijn bewaard gebleven vanaf 1937, die van de ledenvergaderingen vanaf 1944. In de oorlog moest het archief bij de bezetter worden ingeleverd. Dit verklaart dat er bijna geen archiefbescheiden van voor 1940 meer zijn.

Over de periode 1950-1970 is het archief vrij compleet. Van het archief van na die tijd ontbreekt nogal wat, maar misschien dat het lezen van dit stukje andere (oud-)bestuursleden aanzet om hun restant P.E.C.-archief aan het Gemeente Archief over te dragen.

De toezegging dat te zijner tijd ook alle afleveringen van het clubblad "de PEC-er" bij het Gemeente Archief zullen worden gedeponereerd, maakt het mogelijk dat de geschiedenis van P.E.C. vrij goed gereconstrueerd kan worden.

Van Huystee heeft hier blijk van gegeven met zijn boek P.E.C. in poëzie, 1920 - 1970 bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van P.E.C. in 1985.

Het archief- en documentatiemateriaal van P.E.C. omvat nu anderhalve strekkende meter. Het is openbaar en voor belangstellenden gratis te raadplegen bij het Gemeente Archief in de Voorstraat.

PEC Zwolle '82

BERICHT VAN HET RIJKSARCHIEF IN OVERIJSSSEL

Het Rijksarchief in Overijssel meldt ons, dat de akten der burgerlijke stand en de huwelijksbijlagen - uitgezonderd de huwelijksaan- en afkondigingen - in het vervolg alleen nog worden verstrekt in de vorm van microfilm.

Er is een tweede studiezaal geopend, waar bezoekers de microfilmcassettes kunnen raadplegen via een zelf te bedienen leesapparaat.

Slechts onder bepaalde omstandigheden worden de originele stukken van de burgerlijke stand ter inzage verstrekt, zulks om schade aan de onvervangbare archiefstukken zoveel mogelijk te beperken.

BERICHT VAN DE CULTURELE RAAD OVERIJSSSEL

HERZIENE DRUK ADRESBOEKJE

De afdeling Musea, Oudheidkunde, Monumenten van de Culturele Raad Overijssel heeft een vierde, geheel herziene druk uitgebracht van zijn Adresboekje.

Hierin vindt men een overzicht van musea en oudheidkamers, historische en heemkundige verenigingen, archieven en bibliotheken, organisaties op het gebied van archeologie en monumentenzorg en natuur- en milieu-organisaties in (en voor zover van belang ook buiten) Overijssel.

Het Adresboekje werd samengesteld door A.W. Stapel en F.D. Zeiler en het is te bestellen bij de Culturele Raad Overijssel, Postbus 1347, 8001 BH Zwolle, telefoonnummer 038 - 212.863. Prijs: f 2,- (afgehaald) of f 3,50 (inclusief porto).

BERICHT VAN DE CULTURELE RAAD OVERIJSSSEL

HANDLEIDING VOOR LOCALE EN REGIONALE GESCHIEDBEOEFENING IN OVERIJSSSEL

Als uitvloeisel van de in 1984 - 1985 gehouden Basiscursus voor Amateurhistorici verschijnt in de loop van oktober een Handleiding voor locale en regionale geschiedbeoefening in Overijssel.

Deze handleiding zal een groot aantal praktische aanwijzingen bevatten met betrekking tot het opzetten van een onderzoek, het opsporen en interpreteren van bronnen en literatuur en het verwerken van de onderzoeksresultaten. Adreslijsten en tijdschrift-overzichten zullen als bijlage worden opgenomen. De omvang van de handleiding (geschreven door G.G.J. Rensen - bijgestaan door een redactieteam), zal ongeveer 125 pagina's zijn en de prijs zal komen te liggen rond de f 15,--.

Nadere inlichtingen bij de secretaris van het Beraad, de heer F.D. Zeiler, adres als boven.

TENTOONSTELLINGSAGENDA PROVINCIAAL OVERIJSSELS MUSEUM

02.11.85 - begin 01.86 Jonge bouwkunst in Overijssel

Op vertoon van hun ledenkaart hebben leden van de vereniging gratis toegang tot de tentoonstellingen in het museum (dit geldt ook voor huisleden).

MEDEDELINGEN VAN DE VERENIGING

CONTRIBUTIE 1985

Tegelijk met de uitnodiging voor de lezing van 8 oktober 1985 is aan degenen die hun contributie nog niet betaald hadden, het verzoek gedaan dit per omgaande te doen. Mocht U nog niet betaald hebben, wilt U dat dan alsnog doen?

OVERZICHT LEDENBESTAND

De vereniging heeft per 26 september 1985 328 leden.
verdeeld als volgt:

jeugdleden	1
leden tussen 21 en 65 jaar	264
65-plus leden	57
huisleden	6

264 leden wonen in Zwolle, 64 leden buiten Zwolle (waarvan een in de Verenigde Staten en een in Canada).

Huisleden (eigenlijk een soort donateurs) betalen een contributie van f 7,50 per jaar. Net als gewone leden hebben zij op vertoon van hun ledenkaart gratis toegang tot het Provinciaal Overijssels Museum te Zwolle.

Aanmelding als huislid: bij de ledenadministratie.

NOG VERKRIJGBARE PUBLICATIES

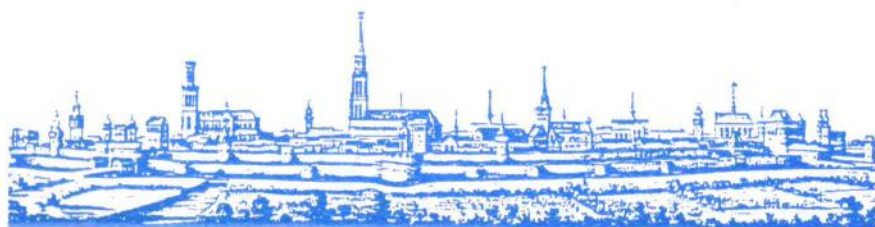
Onderstaande publicaties van de vereniging zijn nog los verkrijgbaar. Nieuwe leden kunnen hiermee hun verzameling completeren. Ook geschikt om met de feestdagen cadeau te doen!

	normale prijs	leden- prijs
- De Moderne Devotie te Zwolle (ook verschenen als Nieuwsbrief)	5,95	4,25
- Zwols Historisch Jaarboek 1984	27,50	20,--
- Zwolle in de tweede wereldoorlog	8,95	7,45
- Alle publicaties uit 1984	prijs=contributiebedrag 1984	

Verzendkosten: resp. 1,60, 2,30, 2,30 en 4,25.

Wijze van bestelling:

- afhalen bij de ledenadministratie, Brederostraat 76 te Zwolle (contante betaling);
- door storting van het verschuldigde bedrag op giro 5570775 t.n.v. ZHV te Zwolle, onder vermelding van gewenste titel(s). Denkt U aan de verzendkosten? Toezending volgt dan na ontvangst van Uw overmaking.

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

BESTUUR;

VOORZITTER:

J. Hagedoorn Tyassenbelt 28, Zwolle

SECRETARIS

B.H. Edel Diezerplein 37, Zwolle

PENNINGMEESTER

H. Brassien Brederostraat 76, Zwolle

LID, EINDREDACTEUR JAARBOEK

J.F. Borst Meenteweg 7, Zwolle

LID/EINDREDACTEUR TIJDSCHRIFT

R.T. Oost Jellissenkamp 2, Zwolle

SECRETARIAAT

Diezerplein 37 8021 CT Zwolle

LEDENADMINISTRATIE

Brederostraat 76 8023 AV Zwolle

REDACTIE-ADRES ZWOLS HISTORISCH JAARBOEK

Meenteweg 7 8041 AT Zwolle

REDACTIE-ADRES ZWOLS HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Jellissenkamp 2 8014 EW Zwolle

GIROREKENING

5570775 t.n.v. Zwolse Historische Vereniging Zwolle

type/layout: henk brassien °°OLIVETTI-livius (90%)°°

druk: adm.centrum "De Sassenpoort" - Zwolle

omslag: "Swolla", kopergravure, anoniem, 18e eeuw
Zwolle rond 1600 gezien vanuit het zuiden
(Ware grootte 196 x 315 mm)

